nyugosznak, hűségesen megtartotta azokat az isteni parancsokat, melyek a másik ládában vannak”. ***Egyiptomban.*** Az utolsó szavak előkészítenek bennünket az új korszakra, amely Izráelre Egyiptomban vár és az Exodus eseményekben gazdag történetére.

Zsidó szokás szerint a Tóra mindegyik könyvének befejezését a zsinagógai felolvasásnál a gyülekezet חזק חזק ונתחזק felkiáltással jelzi: „légy erős, erős, és erősítsük egymást”, ami visszhangja az ősi harcos szavainak: „Légy erős, és erősödjünk népünkért és Istenünk városaiért” (II. Sám. X,12). „Légy erős”, t. i. végrehajtani azokat a törvényeket, amelyek az éppen befejezett könyvben foglaltatnak.
A Masszóra megjegyzi, hogy a Genezis verseinek száma 1534; szidráinak száma (parasijjót) 12; a szedarim, kisebb bekezdések száma a Hároméves-ciklus szerint 43 és fejezeteinek a száma 50.

MÓZES MÁSODIK KÖNYVE • EXODUS

Címe. Mózes második könyvének eredetileg ספת יציאת מצרים „Az Egyiptomból való kivonulás könyve” volt a címe. Később a könyv kezdőszavai alapján ואלה שמות-nak, röviden שמות-nak nevezték. A יציאת מצרים görög megfelelője: Exodus Aigyptou, röviden: *Exodos.* A Vulgata (a Szentírás elterjedt latin fordítása) nyomán, a latinos végződésű *Exodus* névvel jelölik könyvünket általában a nyugati országokban és a tudományos irodalomban.
Tartalma. Exodus könyve Genezis könyvének természetes folytatása. Genezis a héber nép ősatyáinak történetét mondja el: Exodus elbeszéli magának a népnek az őstörténetét. Beszámol arról, hogy Izráelt miképen tették rabszolganéppé Egyiptomban és elmondja, miként szabadultak ki Izráel fiai a „Rabszolgaság Házából”. Leírja a peszach ünnepét, a szövetség kötését a Szinaj hegyén, a nyilvános istentisztelet megszervezését, amely Izráelt „Papok birodalmává és megszentelt néppé” (XIX,6) tette. Beszámol Izráel zúgolódásáról és elpártolásáról, valamint az isteni vezérlésről és a tanításról, amely a népnek szól; a nép eretnekségéről az aranyborjúval épúgy, mint a rákövetkező magasztos megnyilatkozásról, amelyben megismerjük a Világ Urát, mint aki „irgalmas és kegyelmes Isten, türelmesen elnéző, nagy a kegyelemben és az igazságban. Megőrzi a kegyelmet ezredízig, megbocsátja a bűnt, az elpártolást és a vétket, de teljes felmentést nem ad, megemlékszik az atyák bűnéről a fiakon és unokákon” (XXXIV,6–7).
Jelentősége. Majdnem minden alap, amelyen a zsidó vallás és élet felépül, a Tíz Ige, a történeti ünnepek, a polgári törvénykezés alapelvei, az Exodus könyvében található meg. És ennek a könyvnek a jelentősége nem csak Izráelre vonatkozik. A rabszolgaság járma alatt sínylődő Izráel felszabadulásának történetéből megtanulta az emberiség, hogy Isten a szabadság Istene; hogy a Gondviselés, amint Egyiptomban magáévá tette az elnyomott rabszolgák ügyét a királyi zsarnok ellenében, épúgy mindíg diadalra juttatja az igazságot és a szabadságot és megsemmisíti a jogtalanságot és az elnyomást. A Szinájon kinyilatkoztatott Tíz Ige, a vallás és az erkölcs Magna Chartája, először köti össze ezt a kettőt, de örök időkre elválaszthatatlan egyesüléssé.
Beosztása. A könyvet öt részre lehet osztani. Az első rész (I–XV. fej.) elmondja az elnyomatás és megváltás történetét. A második rész (XVI–XXIV. fej.) leírja a vándorlást a Szinajig, magában foglalja a Tíz igét és a polgári törvényeket, amelyek oly nagy hatást gyakoroltak az emberi társadalomra. Azután következnek a XXV–XXXI. fejezetekben utasítások a szentély építésére. A XXXII–XXXIV. fejezetek Izráel elpártolását az aranyborjúval kapcsolatban adják elő; és a XXXV–XLI. fejezetek leírják a szentély felépítését és így előkészítik az utat Mózes III. könyvéhez, Leviticus-hoz, a Papok Tanához.

I. Semóth.

(I–VI,1.)

Izráel Egyiptomban: Az elnyomás és a megváltás. (I–XV.)

Ex I.
Az izraeliták elnyomatása.

Ex 1,1
Ezek. Szószerint: És ezek. A „vav” kötőszó hangsúlyozza a szoros összefüggést Mózes első és második könyve közt. Az egész Tóra egyetlen összefüggő történet.

Ex 1,5
hetven lélek. Ebbe a számba beletartozik maga Jákób is; lásd Gen. XLVI,8–27. A hetven közül 68 *férfinemű* volt. Ha ehhez hozzáadjuk az asszonyokat, az unokákat, a leányok és leányunokák férjeit, összes szolgáikat és családjaikat, akkor több százra, ha nem több ezerre emelkedik ez a szám.

Ex 1,6
És meghalt József. Ez a vers újra felveszi az elbeszélésnek Gen. utolsó versében (L,26) elveszett fonalát, ahol azt olvassuk: „Ezután meghalt József”.
és az egész nemzedék. Mind az izraeliták, mind az egyiptomiak.

Ex 1,7
gyarapodtak. Figyelemreméltó a szinonimák torlódása – szaporodtak és gyarapodtak és megsokasodtak és megerősödtek igen nagyon. Az izraeliták rendkívül gyors szaporodása Egyiptomban csak látszólagos, egyáltalán nem természetellenes. Amint láttuk, a „hetven lelket”, aki Egyiptomba ment, nagy háztartás kísérte, akik bizonyára beléjük olvadtak (v. ö. Gen. XVII,12.27). Orr professzor emlékeztet személyes tapasztalatból egy esetre, melynél egy aranylakodalmas pár családja 69 személy volt. Szerinte „Ha valaki ezt elgondolja Jákób utódaival kapcsolatban Egyiptomban és kiszámítja hasonló alapon 300 vagy 400 éves időtartamra, az eredmény meglepő lesz”.
megtelt velük az ország. Nemcsak Gósen, a keleti Nílus delta, az a föld, amelyet eredetileg az izraelitáknak lakóhelyül jelöltek ki, hanem idővel találkoztak velük mindenütt Egyiptomban, sőt még a tulajdonképpeni Egyiptomon kívül is, az egyiptomi fennhatóság alatt lévő tartományokban; lásd a 12. verset.

Ex 1,8
új király. Egy új dinasztia uralkodója, amely nemzeti politikát kezdett; József talán az egyik hikszosz király alatt szolgált. A hikszoszok ázsiai eredetű hódítók, akik évszázadokig uralkodtak Egyiptom felett; lásd Gen. XXXIX,1-hez szóló magyarázatot. (l. m. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens 1927. 13. o.). Uralmuknak röviddel József halála után vége szakadt, amidőn a hikszoszokat visszaűzték Ázsiába és egy bennszülött dinasztia tagja szerezte vissza az uralmat. Lásd az A. jegyzetet (56–58. l.).
aki nem ismerte Józsefet. Azt hazudta, hogy nem tud semmit József érdemeiről (Rási. Szóta 11a.). Királyok és testületek elképzelhetetlen hálátlansága közmondásos. Különösen általános a hálátlanság Izráellel szemben, azzal a néppel szemben, amely oly sok erkölcsi értéket alkotott, de oly ritkán élvezhette a hála gyümölcseit.
József halála után idővel sok izraelita elfelejtette a vallási hagyományokat és az ősök vallási szokásait (Józs. XXIV,14; Ezek. XX,8). De a nép szélesebb rétegeinek szívében bizonyára éltek

még az ősök hagyományai és reménye. Másképp lehetetlen volna elképzelni, hogyan tartották meg különállóságukat az elnyomatás hosszú évszázadai alatt és még inkább a jólét korszakában az egyiptomiak magas kultúrájú társadalmában. A hagyományőrzők között első helyen állt Lévi törzse, amely töretlen hűséggel őrizte „Ábrahám szövetségét”. Azok közül, akik elhagyták Izráel hagyományait, sokan visszatértek a pogány sémi szertartásokhoz, míg mások, a Midrás szerint, követték a jelszót, „legyünk egyiptomiak minden dologban”. (Lev. r. VII,1.)

Ex 1,9

nagyobb és hatalmasabb nálunk. A gyűlölet az irígység és a félelem túlzása. Úgy képzelték, mintha az ország tele volna izraelitákkal; *mindenütt* ott voltak. „Megtöltötték a színházakat és a szórakozóhelyeket” jegyzi meg a Midrás (Tanchuma ed. Buber Semóth 6). Az a tény, hogy szaporodásuk egyetlen bűnük és hogy semmi társadalomellenes tevékenységgel nem vádolhatták őket, döntő bizonyítéka őseink feddhetetlen életének.

Ex 1,10

Rajta, bánjunk furfangosan velük. A király megbeszéli tanácsadóival a módot, hogyan pusztíthatná el az izraelitákat. „A nagystílű *risusz*-nak ez az első példája figyelemreméltó abból a szempontból is, hogy nem az egyiptomi népből indul ki, hanem az uralkodó rétegekből. A király az, aki lázít és magas államérdekeket használ kifogásként, amennyiben azt „nemzeti” politikának állítja be. Ez sokszor ismétlődött meg a történelemben” (Hirsch).
csatlakoznának. Az izraeliták, akik Gósenben éltek, támogathatnák az ellenséget és szövetkezhetnének a hettitákkal, akiknek hatalmát Ráamszész nem tudta megtörni vagy más sémi támadókkal, akik Egyiptomtól keletre laktak. Minden időben közös módszerük volt bizonyos „hazafiaknak”, hogy kétségbe vonják az irígyelt idegenek hűségét, akik békésen és boldogan éltek közöttük. Midőn az izraeliták elhagyták Egyiptomot, egyike az első törvényeknek, melyet meg kellett tanulniok, ez volt: „Idegent ne gyötörj és ne zaklass, mert idegenek voltatok Egyiptom országában” (XXII,20; lásd 63. oldalt és Gen. XVIII,7-hez szóló magyarázatot).
és eltávoznának. Mendelssohn itt a vav-kötőszócskát „vagy”-gyal fordítja (mint XXI,15-ben); „és harcolnának ellenünk” – ellenséges betörés esetén, – „*vagy* eltávoznának az országból” és gyarapítanák a bennünket fenyegető ellenség számát. Ezért törekedtek az egyiptomi uralkodók egyrészt, hogy visszatartsák az izraelitákat, másrészt pedig, hogy megtizedeljék és megsemmisítsék őket szigorított kényszermunkával. A szószerinti fordítás az lenne: „felmenne az országból”. Azért használja a „felmenni” igét, mert Egyiptom mélyebben fekszik, mint Palesztina. Ha viszont arról van szó, hogy Palesztinából Egyiptomba mennek, akkor a Szentírás a leszállás (ירד) igét használja.

Ex 1,11

robottiszttartókat. Vagy „robotfelügyelőket”. Ez volt az első intézkedés az izraeliták gyarapodásának meggátlására. Gósen szabad és független telepesei, akiket meghívtak Egyiptomba (Gen. XLV,16–20), most ellenszolgáltatás nélkül kényszerülnek közmunkákat végezni, amire csak rabszolgák voltak kötelezhetők. „Munkájuk bizonyos törzsi adó volt, amelyet szolgáltatniok kellett, és amiért saját törzsfőik voltak felelősek” (Petrie). Egyiptomi és asszir domborműveken látni rabszolgacsoportokat, akik téglákat készítenek, köveket fejtenek, és más nehéz munkát végeznek felügyelők korbácsa alatt.
hogy megtörjék őket. Hogy lelküket megtörjék. Szószerint: hogy sanyargassák őket.
terhes munkájukkal. Nehéz munkákkal, amelyeket kényszer alatt végeztek.
tárházvárosokat. Erődöket Egyiptom védelmére esetleges ázsiai betörések ellen; ezek az erődök egyúttal az Ázsia felé vonuló egyiptomi csapatok fegyvertárai és éléstárai voltak.
Pitómot. Egyiptomi nyelven Pi-Tum, „Tum isten lakóhelye”; amit Naville 1883-ban felismert a Wadi Tumilat-ban, kb. 60 mérföldre Kairótól északkeletre. Talált számos vastagfalú négyszögletes kamrát, melyek nem voltak egymással összekötve, hanem csak felülről voltak megtölthetők, magtáraknál szokásos módon. A. H. Gardiner szerint Pitóm 8 mérfölddel nyugatabbra volt, a mai Tell-er-Retabeh-nél. Pitóm talán azonos Ráamszésszel. Pitóm a város egyházi neve lehetett. (L. m. Szóta 11a:

רעמסס שמה ולמה נקרא פיתום שראשון ראשון פי תהום בולעו

Ráamszészt. Az a hely, ahol később a római Pelusuim volt, a Nílus-delta régi keleti ágának torkolatánál a Földközi-tenger mentén (Gardiner). A hikszosz királyok fővárosa volt, ebben az időben nagyot fejlődött és új nevet kapott. Nemrég megtalálták II. Ráamszésznek egy feliratát Beisanban, Palesztinában, amelyen dicsekszik, hogy a nevéről elnevezett várost *sémita* rabszolgák munkájával építette fel (Naville).

Ex 1,12

Az első terv az izraeliták elpusztítására – az első, amelyet a történelem ismer – nem sikerült.
gyarapodott. Szószerint „áttört határain" vagy „kiterjeszkedett". Nemcsak Gósen határain terjeszkedtek túl, hanem egész Egyiptom határain, Dél-Palesztina területére, amely akkoriban egyiptomi fennhatóság alatt állott.
megriadtak. Az Imit régi fordítása: és aggódtak Izráel fiai miatt. Szószerint: és irtóztak Izráel fiaitól.

Ex 1,13

kemény szigorúsággal. Hogy megtörjék a munkások testi és szellemi ellenállóképességét, Izráel fiainak degenerálódását akarták előidézni. H. H. Johnston az afrikai rabszolgaságról szóló beszámolójában kimutatta, hogy a rettenetes emberkereskedelem, mint általában minden rabszolgatartás, a rabszolgatulajdonosban kegyetlen ösztönöket ébreszt, és ezt még akkor is kiéli, ha ez számára anyagi veszteséget jelent.

Ex 1,14

téglavetéssel. Szószerint: téglákkal. Téglák, melyeken II. Ráamszész pecsétje van, láthatók a British Museumban.
a mezőn. A mezők öntözésére kényszerítették őket (lásd Deut. XI,10). A vizet mesterségesen kellett felhozni a magasfekvésű mezőkre, egy egész sor vederrel, amelyeket hosszú rudakra erősítettek és tengelyekkel hajtottak. Az egyiptomi embernek mindennapi munkájában semmi sem volt olyan fárasztó – és ma is ez a helyzet –, mint a mezők öntözése (Erman). Egyébként a régi Egyiptomban nem bántak emberségesen a rabszolgákkal. De még újabb időkben sem változott a helyzet e tekintetben. A Mohammed-Ali-csatorna építése, amely a Nílust Alexandriával köti össze, 20.000 ember életébe került.
15–22
Miután az izraelitákat a robotmunka nem degenerálta, Fáraó most gyermekgyilkosságot javasol.

Ex 1,15

a héber bábaasszonyokhoz. Azaz, az egyiptomi asszonyokhoz, akik bábaasszonyok voltak a hébereknél (Septuaginta, Josephus, Ábárbánel). Nem igen lehet feltételezni, hogy a király elvárta volna, hogy héber asszonyok öljék meg saját népük gyermekeit.
Sifra…Púa. Valószínűleg egyiptomi nevek. Ez volt a két bábaasszony a fővárosban, ahol a héber asszonyok bábaasszonyok segítségét igénybe szokták venni (Strack). A fővárosban laktak Izráel „felsőbb rétegei", természetes vezetőik. Ha Fáraónak sikerült volna ezeket kiirtani, könnyű szerrel ártalmatlanná tehette volna a többit is.

Ex 1,16

öljétek meg. A király célja, hogy az összes izraelitákat elpusztítsa. Már ott tart, hogy az értékes „emberanyagot" is hajlandó kiirtani. Ez gyakori jelenség. A gyűlölet egyeseket és népeket nemcsak embertelenségre indít, hanem gyakran arra készteti, hogy vakon a saját kárukra cselekedjenek.
ha pedig leány, maradjon életben. Ezek nem lehettek veszélyesek háború esetén és szolgálatban tarthatták őket mint rabszolganőket. Az izraelita nép megmaradt része beleolvadt volna az egyiptomi lakosságba.

Ex 1,17

félték az Istent. És nem akartak résztvenni e rettenetes gaztett végrehajtásában. A kifejezés „Istent félni" a Bibliában pogányokkal kapcsolatban annak az érzésnek kifejezésére szolgál, amely

emberségessé teszi az „idegenekkel” való bánásmódot még akkor is, ha állítólagos nemzeti érdekek forognak kockán; lásd a magyarázatot Gen. XLII,18-hoz. Így, amidőn Amálék Izráelt nem nyilt harcban támadta meg, hanem lesből, a tábor végén legyilkolva az öregeket és gyengéket, természetes jámborság és emberiesség teljes hiányát mutatva, azt mondja róla a Szentírás, „és ő nem félte Istent” (Deut. XXV,18). A bábaasszonyoktól követelte királyuk, hogy embertelenül viselkedjenek „idegenekkel” szemben. De ők inkább hallgattak lelkiismeretük szavára: „a bábaasszonyok félték az Istent”. Lásd Gen. XX,11-et is.

Ex 1,19

életerősek. Azaz, a héber asszonyok szívósabbak, kitartóbbak, mint az egyiptomi asszonyok, és – mint a legtöbb ősi és mai arab asszony – nem kérik a bábaasszonyok segítségét; és így nincs a bábaasszonyoknak alkalmuk arra, hogy a gyermekeket elpusztítsák. A héber szó *„chájjoth”* főnévnek is vehető, „állatok” értelemben (Szóta 11b). Eszerint azt mondták volna a bábaasszonyok Fáraónak: „A héber asszonyok nem emberi lények; ők *állatok,* és nincs szükségük bábaasszonyokra”. A héber nőkre alkalmazott lealacsonyító kifejezés használata elnémíthatta a király gyanúját (Ehrlich, Yahuda).

Ex 1,21

házakat épített számukra Isten. Isten gyarapította családjaikat, vagy növelte jólétüket. De így is lehet ezt a verset értelmezni: „Isten házakat épített számukra (az izraeliták számára)”; azaz, a nép nagyon gyarapodott és növekedett (Biur).

Ex 1,22

megparancsolta egész népének. Miután a bábaasszonyoknak adott parancs nem vezetett célra, az izraeliták tovább gyarapodtak, Fáraó most egész népének parancsolja meg, hogy hajtsák végre a kegyetlen rendelkezést. „Most az egész népet uszítják a héberek ellen; kémkedés és besúgás most alattvalói hűségnek számít, a szánalom viszont felségsértésnek tekintendő” (Kalisch). Természetesen ugyanakkor, midőn sokan a bábaasszonyokhoz hasonlóan „félték Istent”, bizonyára voltak számosan olyanok is, akik örömmel és nagy készséggel teljesítették a király parancsát.
a folyamba dobjatok. A spártaiak hasonló barbár módon bántak a helótáikkal.
a folyamba. Azaz, a Nílusba. Az akkor ismert leghosszabb folyó, Afrika szívében ered és több mint 3000 mérföldnyi út végén északon a Földközi-tengerbe ömlik. Egyiptom természeténél fogva esőtlen puszta, melyet kizárólag a Nílus változtat minden évben kertté. Mivel azonban az izraeliták legnagyobb része távol lakott a Nílustól, ezt a kegyetlen törvényt nem hajtották teljesen végre. Idővel holt betűvé lett. Rabbinikus hagyomány szerint ez a törvény kb. 3 évig volt érvényben (Jálkut Exod. 165. p. végén pontosan $3^1/_3$ évig, Pirké di R. Eliezer 48. alapján. De vannak eltérések. V. ö. Cant r. I,18; Jubileumok XLVII,2).

Ex II.
Mózes születése és neveltetése.

A gondviselés meghiúsítja az emberek zsarnoki terveit és Izráel jövendő felszabadítója éppen a könyörtelen zsarnok udvarán nevelkedett szent feladatára. Ez a csodálatos és egyedülálló kiemelkedése egy népnek egy másik nép és ország közepéből lehetetlen és érthetetlen lenne egy hatalmas vezető géniusz nélkül. Ezzel a fejezettel kezdődik a Próféták Atyjának a története, Izráel Felszabadítójáé és Tanítójáé, aki nemcsak hogy kivezette Izráelt az egyiptomi rabszolgaság házából, hanem elvezette őket a Szinajhoz és nevelte őket, hogy szabad nép legyenek és életüket Istennek és az igazságnak szenteljék. „Mózes nagy művész volt, akiben valódi művész-szellem élt. Ez a művész-szellem őt, mint egyiptomi földijeit, a hatalmas és az elpusztíthatatlan alkotások létrehozására ösztönzi. De, amíg az egyiptomiak műremekeit téglából és gránitból építették, ő emberpiramisokat épített, ember-obeliszkeket faragott; vett egy szegény pásztortörzset és olyan népet teremtett belőle, amelynek szintén az évszázadokkal kellett harcolnia, egy hatalmas, örök, szent népet, Isten népét, amely minden más népnek mintául, sőt az egész emberiségnek eszményül

szolgálhatna. Megteremtette Izráelt!” (Heine).
Irodalmi forma szempontjából is figyelemreméltó ez a fejezet. A Szentírásnak kevés része van, amelyben annyi drámai esemény tömörül néhány versbe. Ezáltal csak nyer az elbeszélés ereje.

Ex 2,1

Lévi házából. Azaz, Lévi törzséből. A férfiúnak és feleségének neve említtetik VI,20-ban.
feleségül vette. Az, hogy Mózes születését is elmondja, a bibliai szemlélet egyik sajátossága. Mózes is ember, mind születésében, mind halálában (Deut. XXXIV,5). Ez a természetesség végigvonul egész élettörténetén. Hibáit éppen úgy feltárja a Pentateuch, mint erényeit.
Lévi leányát. A hagyomány szerint 130 éves volt Jókebed, midőn Mózes megszületett (Rási, Szóta 12a).

Ex 2,2

és fiút szült. Két gyermekük volt már: Mirjám, az idősebbik, fiatal asszony volt Mózes születésekor; és Áron, aki három évvel Mózes előtt született. A király parancsa, amely szerint az izraelita gyermekeket a folyamba kell dobni, bizonyára Áron születése után adatott ki, mivel az ő élete még nem forgott veszélyben.
és látta, hogy derék gyermek és rejtegette. Nem okozati, csak időrendi összefüggés: az anya mindenesetre védte volna gyermekét akkor is, ha az nem is lett volna derék.
derék gyermek. A gyermek jó volt és nem árulta el sírással jelenlétét, úgyhogy három hónapon át el lehetett őt rejteni (Luzzatto). Más fordítások a טוב szót, amely szószerint „jót” jelent, szépnek fordítják. Egyébként a „jó” fordítás is megfelelő értelmet ad.

Ex 2,3

gyékénykosárkát. A héberben két szó תבת גמא. A *„téba”* szó ládát, kosárt vagy bárkát jelent (l. Nóénál) Gen. VI,14.
gyékény. A *„góme”* egyiptomi kölcsönszó. Papiruszt jelent. Ez a növény négy méter magasra is megnő. Leveleiből készítettek csónakokat, ponyvákat, köteleket és papiruszt.
gyantával és szurokkal. Olyan anyagokkal, amelyek vízállóvá tették.
a sás közé. Nádféle, amely kisebb a papirusznál.

Ex 2,4

állt. Nem messze attól a helytől, ahol fürödni szoktak.

Ex 2,5

lejött. Palotájából Bizonyára Coanban (Tanisz) volt ez. Egyik ismertebb királyi székhely a Deltában.
a folyam partján. Hogy figyelmeztessék a tolakodókat, hogy ne zavarják a hercegnőt.
szolgálóleányát. Aki a fürdésnél a személyi szolgálatot látta el.

Ex 2,6

És megszánta őt. Fáraó leánya is „félte Istent”.
A héberek gyermekei közül való ez! Csak egy kétségbeesett héber anya tehette így ki gyermekét a folyamba, hogy megmentse a pusztulástól.

Ex 2,7

nénje. Amidőn látta, hogy megtalálták a gyékénykosárkát, csatlakozott a hercegnő cselédségéhez, hogy lássa, mi történik öccsével.
szoptató nőt a héber asszonyok közül. Bennszülött egyiptomi asszony nem vállalta volna a dajkaságot a héber gyermeknél (Driver).

Ex 2,9

megadom a te béredet. Fáraónak az izraelita gyermekek elpusztítására kovácsolt terveit asszonyok akadályozták meg; a bábaasszonyok emberi érzése sok-sok izraelita gyermeket mentett meg. Mózes életét pedig egy királyi származású nő gyengéd vonzalma és a nővér ébersége menti meg. „Jámbor nők érdeme volt, hogy Izráel elérte a megváltást Egyiptomban”, mondják bölcseink (Szóta 11b.).

Ex 2,10

És felnőtt a gyermek. A fejlődésnek és befolyásolhatóságnak éveiben anyja bizonyára arra nevelte, hogy higyjen az Egyistenben, az ég és föld Teremtőjében, az Örök Szellemben, amelyet minden alak vagy forma nélkül, tisztán mint szellemi lényt kell elképzelni; és közölte vele Izráel szent hagyományait, az ősök történetét Kanaánban, Józsefét Egyiptomban és az isteni ígéretet az egyiptomi rabszolgaságból való szabadulásról. Amidőn Mózes visszatért a palotába, mint a hercegnő fogadott gyermeke a legmagasabb népréteg gyermekeinek nevelésében részesült, bizonyára Heliopolisban, – „az ókori Egyiptom Oxfordjában" (Stanley). Ott „sok olyat kellett tanulnia, ami héber szempontból nem volt kívánatos" (Driver). De, amidőn a papok próbálták bevezetni őt az egyiptomiak fantasztikus bálványimádásába, eszébe jutottak a réghallott tanítások és héber maradt.

és az ő fia lett. Magáévá fogadta a hercegnő és az egyiptomi udvari életben elsajátította azt a módot és megszerezte azt a gyakorlatot, amire a vezetőnek szüksége volt abban a korban. „Kiszámíthatatlanok a Gondviselés útjai! Kifürkészhetetlen szándéka volt, hogy Mózes palotában nevelkedjék, hogy az ő lelkülete ne a rabszolgaság elnyomó és idegölő befolyása alatt fejlődjék. Megölte az egyiptomit, mert az ő lelke nem tudott erőszakot és jogtalanságot látni, és ugyanazon nagylelkűség folytán megvédte Reúél leányait a pásztorok ellen. De más célt is szolgált királyi neveltetése. Ha állandóan népe között élt volna, nem ismerték volna el őt olyan készséggel, mint vezért és nem tanúsítottak volna vele szemben alázatot és tiszteletet, amire nagy küldetése sikeres keresztülviteléhez okvetlen szüksége volt" (Ibn Ezra).

Mózesnek. Héberül: *Móse.* Hebraizált formája egy egyiptomi szónak, amely valószínűleg azt jelenti „Nílus gyermeke" (Yahuda). A magyarázat a névre, amely a szövegben van („Mivelhogy a vízből mentettem meg őt") hasonló hangzáson alapszik, amint ismételten előfordul a Genezisben; a „Móse" szó hasonlít ahhoz a szóhoz, ami azt jelenti, hogy „a vízből kimentett".

Ex 2,11

midőn Mózes felnőtt. „Vajjigdal"-t így is lehet fordítani, hogy „nagy lett". Későbbi korban – sajnos meg kell mondani –, Izráel sok fia, ha nagy lett, inkább elment testvéreitől. Nem úgy tett Mózes. Ő kiment a palotából a munkahelyekre, ahol testvérei sínylődtek és szenvedtek kegyetlen rabszolgaságban. Népe iránti szeretetből cselekedett így (Bába Bátra 10a). Tíz erős dolog van a világon, bölcseink szerint: a szikla erős, de a vas széthasítja, a tűz megolvasztja a vasat, víz eloltja a tüzet, a felhők magasba viszik a vizet, a szél elűzi a felhőket, az ember ellenáll a szélnek, a félelem megrettenti az embert, a bor elűzi a félelmet, az alvás legyőzi a bort és a halál még az álmot is elsodorja. De mindennél erősebb a szeretet, mert az dacol a halállal és túléli azt. Mózes át volt hatva szeretettől. Szánalommal látta, amint testvérei sóhajtanak terheik alatt. „Mit tett Izráel, hogy ilyen nyomorúságot érdemel?" kérdezte.

egy egyiptomi férfi ver. Bizonyára egy robottiszttartót látott, amint korbácsolt egy izraelitát. Nagyon jól tudjuk régi iratokból és képekből, hogy mit jelentett a rabszolgák korbácsolása. Mózes először látta egy szegény héber megkorbácsolását és az több volt, mint amit el tudott viselni. Testvéri érzelmei nem tompultak el egyiptomi nevelkedése alatt.

Ex 2,12

lesujtotta. Mózes hasonlít „a múlt és a jelen nagy hazafiaihoz, akik kardot ragadtak, hogy felszabadítsák népüket zsarnokok uralma alól. El lehet ítélni tettét, mint elhamarkodottat. Rögtöni eredményt nem is ért el, ami mindíg úgy van, ha elhamarkodott kísérletet tesznek, hogy erőszakkal jóvátegyenek valamely jogtalanságot. Ez azonban Mózest végleg népéhez fűzte " (Kent).

Ex 2,13

a bűnösnek. Azaz, akinek nem volt igaza.

Ex 2,14

Ki tett téged hatalmas férfiúvá. Jellegzetes magatartása a zsidók egy kicsi, de csökönyös kisebbségének, mindenkivel szemben, aki Izráelért dolgozik. Bölcseink ezt Dáthan- és Abirám-gondolkodásmódnak nevezik (Nedárim. 64b) (v. ö. Num. XVI).

Bizonyosan ismertté lett már a dolog! Az egyiptomi halálának dolga. A Midrás ezeket a szavakat feleletnek veszi arra a kérdésre, hogy miért kellett Izráelnek rabszolgaságban sínylődnie. Most tudta meg az okot: megérdemelték (Rási, Tanchuma Semóth 10). „Jellemző a Szentírás igazságszeretetére, hogy nem hallgatja el a tényt: menekülését inkább honfitársainak rosszakarata idézte elő, mint az egyiptomiak ellenségeskedése" (Stanley).
Mózes, amint látjuk, első tettében elragadtatja magát heves indulatában az elnyomó ellen; második tettében pedig iparkodik helyreállítani az egységet az elnyomottak között. Mindkettőben hazafias lángolás vezeti. Természetének azonban fel kell szabadulnia a heves szenvedélytől. A pusztában, ahova menekül, az ő szelleme is tisztul és mélyül és visszatér mint testvéreinek hivatott felszabadítója.

Ex 2,15
Midján. A Szinaj-félsziget délkeleti része. Oda az egyiptomi igazságszolgáltatás keze nem ért el. A midjániták főterülete úgy látszik az Akaba-öböl keleti oldalán volt.

Ex 2,16
Midján papjának. Héberül: *„kóhén",* ami nem jelent okvetlenül „papot". Jelenthet „főnököt" is. Így fordítja itt Onkelosz és Rási is. Dávid fiait szintén *„kóhanim"*-nak nevezi II. Sám. VIII,18., ahol csak azt jelenti, hogy előkelők, vagy tisztek. (I. Krón. XVIII,17 a megfelelő helyén a ם ליד המלך הראשוני „elsők a király oldalán" kifejezést használja a Sámuel könyvében szereplő *„kóhanim"* helyett.)
hogy megitassák atyjuk juhait. Mind a mai napig fiatal nők őrzik a juhokat a beduinoknál a Szinaj-félszigeten.

Ex 2,17
elűzték őket. Azok a „lovagias" arabok saját juhaikat akarták először megitatni, noha a nők már megtöltötték a vályukat. Mózes megint a sértetteket veszi védelmébe, de most erőszak alkalmazása nélkül.

Ex 2,18
atyjukhoz, Reúélhez. Itt úgy látszik, hogy Reúél volt az atyjuk, viszont később (III,1 stb.) látjuk, hogy Jitró volt Mózes apósa. A „Jitró" szó azt jelenti „Őkegyelmessége", és cím lehetett, amit Midján papja vagy főnöke viselt, akinek tulajdonneve Num. X,29 szerint Hóbáb ben Reúél. Eszerint Reúél a lányok nagyatyja (akit gyakran „apának" nevez a Biblia; lásd Gen. XXVIII,13 és XXXII,10) volt. Ha azonban Jitrót és Reúélt egy személynek vesszük, abban nincs semmi különös, mert gyakran egy embernek két neve van (pl. Jákób, Izráel); délarab feliratok szintén azt mutatják, hogy sok törzsfőnöknek két neve volt.
Miért érkeztetek ilyen korán. Reúél tudta, hogy máskor azért szoktak későn érkezni, mert a pásztorok elűzték őket.

Ex 2,19
Egy egyiptomi. Mózes ruházata és beszéde egyiptomi volt, ezért természetesen egyiptominak hitték a lányok.
és vizet is merített számunkra. Meg voltak lepve lovagias viselkedésétől. Megmentette őket és azonfelül vizet merített nekik és segített megitatni a juhokat.

Ex 2,20
Merre van ő. Rosszallását fejezte ki, hogy elmulasztották a vendégszeretet gyakorlását az idegennel szemben, aki jót tett velük.

Ex 2,21
beleegyezett. Izsáknak és Jákóbnak részletesen leírt nőkérésével ellentétben Mózes házasságkötését tömör rövidséggel mondja el a Szentírás. Amit „regényes elemnek" lehetne nevezni Mózes történetében, az tovatűnik mint a szappanbuborék; népének szenvedése az, ami lelkét teljesen betölti.

Cippórát. Ennek a szónak az értelme „madár”. A midjaniták nyelve a héberrel rokon volt.

Ex 2,22

Gérsómnak. Héberül *„gér”,* „idegen” és *„som”,* „ott”, idegen országban. Szíve Egyiptomban volt szenvedő testvéreinél.

23–25

Átmenet a felszólításhoz és a megbizatáshoz, amelyet Mózes kapott.

Ex 2,23

hosszú idő elteltével. Rabbinikus hagyomány szerint negyven évet töltött Mózes száműzetésben Egyiptomon kívül (Pirké di R. Eliezer 40).

meghalt Egyiptom királya. Bizonyára II. Ráamszész, aki 67 évig uralkodott. Az izraeliták bizonyára remélték, hogy utóda, Meremtah (Mernephtah) bizonyos könnyítéseket nyujt nekik; de csalódtak. A kegyetlen elnyomatás Izráellel szemben most állandósult. Megértették rabszolgaságuk reménytelenségét. Ezért „felkiáltottak Istenhez”.

Ex 2,24

megemlékezett… szövetségéről. Nem mintha elfelejtette volna, hanem mert most jött az alkalom könyörületes céljának teljesítésére.

Ex 2,25

és tudomást vett róluk. Isten nem csukja be szemét szenvedéseik elől (Rási), hanem ő maga választja ki az alkalmas időt, hogy mikor küldje a felszabadulást és mikor tegye lehetővé, hogy Izráel elhagyja Egyiptomot.

Ex III.
Mózes hivatása.

Ex 3,1

legeltette… juhait. Isten soha sem bíz valakire magasrendű hivatást, ha nem tette előbb próbára kicsiny dolgokban, mondják bölcseink. A Midrás szerint, amidőn Jitró nyájait legeltette, látta Mózes, hogy egy kis bárány elszalad a nyájtól, és amidőn követte, utólérte egy pataknál, ahol szomját oltotta. „Ha tudtam volna, hogy szomjas vagy, karjaimba vettelek volna és idehoztalak volna”, mondta, „Életedre”, mondta egy Mennyei Hang, „te méltó vagy, hogy őrizd Izráelt, az Én nyájamat” (Exod. r. II,2–3).

a pusztaságon túl. A gyér bozót a pusztaságban nem lett volna elég a nyájnak. „A kietlen vadon ünnepies magánya előkészítette lelkét arra a kimagasló hivatásra, melyre a Gondviselés őt kiszemelte” (Kalisch).

Isten hegyéhez. Így nevezi a Szentírás, mert később Isten dicsősége ott jelent meg. Azt a helyet, amelyet Isten kiválasztott, hogy Izráel anyagi megváltását ott kihirdesse, azt találta alkalmasnak a szellemi megváltás kinyilatkoztatására is.

Hórébhez. Hóréb a hegység és a kerület, Szinaj pedig a hegycsúcs neve vagy mind a két név egy-egy csúcsot jelöl ugyanazon hegységben, amelyet némelyek azonosítanak a Dzsebel-Muszá-val (kb. 2500 méter), mások a Szerbal-heggyel (kb. 2300 méter magas) a Szinaj-félszigeten. A vidék szárazságát túlozni szokták. A magasabb helyeken vannak termékeny völgyek gyümölcsfákkal és sok vízzel.

Ex 3,2

az Örökkévaló angyala. A bibliai angyal nem azonosítandó Istennel. Az angyal Isten hírnöke és az Ő nevében beszél, és sokszor annak a Nevével illetik, aki őt küldte (lásd 4. vers). A beszéd vagy cselekvés az angyal műve, de a gondolat vagy akarat Istené.

tűzlángban. (*belabbat – belahabat, lehaba* – láng), vagy: „a tűz szívében *(belibat?)*”; azaz a tűz közepén (Maimonidesz).

tüskebokor. A vad-akác, amely jellegzetes növénye annak a vidéknek.

el nem hamvad. Az égő tüskebokrot gyakran tekintették Izráel jelképének; kicsi és alacsony a népek között és mégis elpusztíthatatlan; az Isteni Szellem miatt, amely Izráel közepette lakik.

Ex 3,4

kiáltott feléje Isten. Azaz, Isten angyala, aki említve van a 2. versben. Az angyalról itt úgy beszél a Biblia, mint Istenről, mert ő képviseli a Mindenhatót (Ibn Ezra).
Mózes! Mózes! Isten nevén szólítja Mózest. „A név ismétlése a megindultság jele, és az a célja, hogy bátorítsa őt" (Mechilta); v. ö. Ábrahám, Ábrahám! Gen. XXII,11-ben; és Jákób, Jákób! Gen. XLVI,2. Isten választása sohasem alaptalan vagy önkényes. Mózesnek testvéreiért dobogó szíve és lángoló felbuzdulása minden jogtalanság ellen méltóvá teszi őt Isten szeretetére és választására.

Ex 3,5

szent föld. Minden hely, ahol Isten kinyilatkozik, szent föld.

Ex 3,6

atyád. Azaz, atyáid; a szó itt kollektív értelemben áll. Magyarázatul szolgálnak a következő szavak: „Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákób Istene"; lásd XV,2. A Midrás azonban az „atya" szót Ámrámnak, Mózes apjára vonatkoztatja. Isten angyala az ő atyjának hangjával szólott hozzá: „Én vagyok a te atyád Istene, az az Isten, akiről a te atyád beszélt neked, az örökkévalóság változhatatlan Istene, aki most teljesíteni akarja igéretét, amit Izráel őseinek adott" (Exod. r. III,1).
eltakarta arcát. Tisztelete jeléül (v. ö. I. Kir. XIX,13). A Legszentebb jelenlétében az emberi gyarlóság erős és ellenállhatatlan érzése keríti őt hatalmába. Szent félelemben az Istenség szentsége előtt eltakarja arcát. Egyetlen halandó szem sem érdemes arra, hogy Istent meglássa. Még az angyalok sem tiszták Ő előtte; és ezért úgy beszél róluk Jesája látomásában VI,2., hogy befedik arcukat és testüket; lásd 509. old.

Ex 3,7

népem. Ez az első eset, hogy Izráel így neveztetik: Isten az ő ügyüket magáévá tette. „Isten mindíg az üldözöttek pártját fogja" mondják bölcseink (Eccl. III,15 alapján Lev. r. XXVII,5).
hallottam jajkiáltásukat. Lásd II,23–25. Az izraeliták kiáltása emberi lények hangja volt, akikkel embertelenül bántak, a kétségbeesés kiáltása, amely felszáll egészen a Mindenható trónusáig.
mert ismerem fájdalmaikat. Helyesebben: bizony, ismerem fájdalmaikat.

Ex 3,8

leszállottam. Hasonlóan emberi módon beszél Istenről (anthropomorphismus) XIX,1-ben.
tejjel-mézzel folyó. Közmondásos kifejezés, gyakran alkalmazzák Kanaánra, lásd XIII,5; Num. XIII,27. Az Ígéret Földjének leírása itt szükséges, mert Mózes nem ismeri azt személyes tapasztalat alapján.
a Kanaáni. Általános elnevezés Palesztina összes őslakóira. Eredetileg a Kanaán szó „alföldet" jelentett. Főnicia és Filisztea partvidékeire vonatkozott; lásd Gen. X,6.
a Hitti. Hatalmas és harcias nemzet, amelynek hazája Kisázsiában volt; ennek a népnek egy távoli ágazata Dél-Palesztinában élt; lásd Gen. XXIII.
az Emóri. Eredetileg harcias törzset jelöltek ezzel a névvel, amely a hegyvidéken lakott Főnicia mögött. Később ezt a nevet minden Izráel-előtti kanaánbeli népre alkalmazták (Ámósz II,2).
a Perizzi, a Hivvi. Valószínűleg Közép-Palesztinában laktak (Perizzi esetleg a „szétszórtat" jelenti, tehát leigázott őslakosság lehetett.)
a Jebúszi. Ez a törzs Jeruzsálemben lakott.

Ex 3,11

Ki vagyok én. Milyen más volt Mózes magatartása ifjúkorában! Mózes, miután megöregedett, csak saját gyengeségére tud gondolni a hatalmas feladattal szemben; v. ö. Jeremiás vonakodását a prófétai hivatással szemben; Jer. I,6 és köv. lásd a 468. old.

Ex 3,12

veled leszek. Az isteni segítség hatalmas ereje lehetségessé teszi, hogy Mózes, a nyolcvan éves öreg ember szemtől szembe álljon Fáraóval és követelje rabszolga-testvérei felszabadítását. Mózes

alázatossága itt tehát nincs helyén; és ha megmarad mellette, isteni megrovásban részesül.
ez legyen számodra a jel. Azaz: az lesz annak bizonyítéka, hogy téged Isten küldött, hogy épp ezen a helyen, ahol te most kételkedel a megváltás lehetőségében, Izráel gyermekei istentiszteletet fognak tartani hálából Istennek, aki kivezette őket a raszolgaság házából.
ezen a hegyen fogjátok szolgálni Istent. Lásd XIX,3 és köv.

Ex 3,13

ha én elmegyek. Azaz, feltéve, ha elmegyek.
Mi a neve? Héberül מה שמו. Nem az iránt való érdeklődés, hogy hogyan *hívják* Istent. Mózes ezekkel a szavakkal jön Izráelhez: „Atyáitok Istene küldött engem tihozzátok". Tehát nehezen hihető, hogy egy őnekik teljesen ismeretlen Istent hirdetett volna atyáik Isteneként (G. B. Gray). Nekik tudniok kellett, hogyan hívják Őt, „mert merően ellentétben volna a bibliai szellemmel egy 'ismeretlen Isten' eszméje" (B. Jacob). De mivel *név* hírességet, „hírnevet" jelent, és IX,16-ban a „hatalom" szó szinonimájaként használtatik „Mi az Ő neve?" azt jelenti, „mik azzok a hatalmas tettek, amelyeket elmondhatsz Őróla – mi az Ő hatalma – hogy mi hallgassunk arra a hirdetésre, amit Tőle hozol?".

Ex 3,14

Én vagyok, aki a Lét vagyok. Héberül *„ehje aser ehje"* – az önmagam által létező örök Isten; Az Isteni Szellem egységének és szellemiségének a kinyilvánítása, pontos ellentéte a bálványimádás minden formájának, amely emberi, állati alakok vagy égitestek imádatában nyilvánult meg. „Vagyok, aki a Lét vagyok" azonban nem csak filozófiai kifejezés; a hangsúly az isteni létezés aktív kinyilatkoztatásán van; v. ö. a Midrás értelmezését (Exod. r. III,6)

אהיה אשר אהיה אני נקרא לפי מעשי

Ez azt jelenti az izraelitáknak, akik rabszolgaságban voltak: „Noha Ő még nem fejtette ki hatalmát érettetek, de meg fogja ezt tenni: Ő örök és biztosan meg fog váltani benneteket".
A legtöbb mai magyarázó Rásit követi: „Leszek, aki leszek"; azaz, szavak nem tudják kifejezni azt, ami Ő lesz az Ő népének, de az Ő örök hűsége és meg nem változó irgalma mindíg jobban és jobban megnyilvánul Izráel vezetésében. A felelet, amit Mózes ezekben a szavakban nyer, így megfelel ennek: „Meg fogom őket menteni úgy, ahogy meg fogom menteni". Megnyugtatja az izraelitákat a felszabadulás *tényével,* de nem fedi fel a *módját.* Elégedjenek meg az izraeliták azzal, hogy megtudják: „*Ehje, Én leszek* (veletek), küldött engem tihozzátok".

Ex 3,15

Az Örökkévaló. Ez a fordítása az Istennévnek, amelyet a héberben négy betűvel: JHVH írnak és Ádonáj-nak olvasnak (l. Genezis 16. old.). A négybetűs Istennév – a tetragrammaton ugyanabból a héber tőből *(haja)* ered, mint *„ehje"; azaz „lenni".* Ez kifejezi azt a gondolatot, hogy Ő örökké létezik a jelenben, a multban és a jövőben. Itt szintén nem kell csupán a létezés filozófiai értelmében felfogni, hanem mint Isten létének tevékeny megnyilatkozását. Bölcseink szerint (Exod. r. III,7) ez a név hangsúlyozza Isten jóságát és hűségét teremtményeivel szemben: Ő, aki nevel, büntet és vezet; Ő, aki hallja az elnyomottak kiáltását és tudatja az Ő igazságos útjait az emberek fiaival. Ő a hatalmas Élő Isten, aki kinyilatkoztatja magát gondviselő szerepében népe iránt.
Az Örökkévaló, Atyáitok Istene. Nem valamely istenség, amelyet Mózes fedezett fel Midjánban, hanem ugyanaz az Isten, aki megnyilatkozott az ő őseiknek, a világ Teremtője és az egész föld igazságos Bírája – Ádonáj – a hűség és szeretet örökkévaló Istene, küldte őt hozzájuk.
az én emlékeztető nevem. A megjelölés, amellyel említtetni akarok. A *„zécher"* szó a „név" szinonimájaként, Hósea XII,6 (l. Genezis 489. old.) szerepel.

Ex 3,16

Izráel véneit. Úgy látszik, hogy az izraelitáknak volt szervezett nemzeti képviseletük, amely a családok vagy törzsek legidősebbjeiből, illetőleg vezetőiből állott. Ez mutatja, hogy mind a vének, mind a nép ismerték Isten nevét. „Milyen hatásra is számíthatott volna Mózes náluk egy teljesen új névvel?" (B. Jacob).
Megemlékeztem rólatok. Azaz, gondoltam rátok.

Ex 3,18

a héberek Istene. Megkülönböztetésül az egyiptomiak isteneitől.
megjelent nekünk. Mózes által, aki az egész népet képviselte.
háromnapi útra. Használatos kifejezés nagy távolságra; Gen. XXX,36; Num. X,33. „Az Izraeliták azt kérték, amit nem lehetett indokoltan visszautasítani, mivel ez olyan kérés volt, ami teljesen megfelel az egyiptomi szokásoknak… Fontos megállapítani, hogy az első kérés, melyet Fáraó visszautasított, teljesíthető lett volna anélkül, hogy ez Egyiptom számára veszteséget jelentett volna vagy kockázattal járt volna abban a tekintetben, hogy az izraeliták áthatolnak a jól megerősített határon" (Speaker's Bible). Kérésük nem teljesült és végül azt követelték, hogy minden feltétel nélkül távozhassanak el Egyiptomból.

Ex 3,20

minden csodatételemmel. Azaz, a csapásokkal.

Ex 3,21

kedvessé teszem ezt a népet. Az egyiptomi nép okvetlenül sokkal barátságosabb volt az izraelitákkal szemben, mint a keményszívű király. Nemcsak, hogy engedik az izraelitákat elmenni, hanem Isten jóindulatúvá teszi őket az izraeliták iránt.
amikor távoztok, nem fogtok távozni üresen. Hogy megértsük ezt a kifejezést és a benne rejlő ígéretet, emlékezetünkbe kell idéznünk Deut. XV,13 és köv.-t, mely elrendeli, hogy ha egy hű szolga elhagyja urát sok évi szolgálat után, bőségesen meg kell őt ajándékozni. „S midőn elbocsátod szabadon magadtól, ne bocsásd el üresen. Bőségesen meg kell őt ajándékoznod juhodból, szérűdből és présházadból". A kifejezés „meg kell őt ajándékoznod" héberül הענק תעניק לו; ez szószerint azt jelenti: „nyaklánccal ellátni"; és képletesen azt jelenti, „díszíteni, szépíteni". A gazda értékes ajándékkal juttatja kifejezésre megelégedését a szolga iránt, aki hűségesen szolgálta sok éven át. Ilyen bensőséges lesz – hirdeti Isten Mózesnek – a búcsú, amelyben az egyiptomi nép a távozó izraelitákat részesíteni fogja.

Ex 3,22

kérni fog. Puszta kérésre fognak adni örömmel és barátsággal értékes, drága ajándékokat. A héber שאל ajándék kérését jelenti (lásd Zsolt. II,8), melyben egyáltalán nincs benne az így kapott tárgynak a visszaadási kötelezettsége. A fordítás „minden asszony kölcsön fog kérni" teljesen téves. Ha kölcsönkért értékek visszafizetéséről lenne szó, az csak az egyiptomiakra vonatkozhatna, akik igénybe vették az izraeliták munkáját ellenszolgáltatás nélkül (Dummelow).
házában lakó nőtársától. Vagy: „házának lakónéjától" (Deutsch). Ehrlich Rásit követve és a sémi kifejezésmóddal teljes összhangban, helyesen fordítja, „akinek a házában ő lakik".
ezüsttárgyakat és aranytárgyakat. Ezeket a tárgyakat nem azért kérték, hogy hordják ünnepi viseletként az istentisztelet alkalmából. Az istentisztelethez lelki megtisztulás kell és lelki odaadás, áhitat az imádkozó részéről (v. ö. Gen. XXXV,2), nem cicomázás (B. Jacob); lásd a következő jegyzetet.
fiaitokra és leányaitokra. Az egyiptomi nép barátságának és jóakaratának ez a határozott bizonyítéka emlékezetükben marad az izraelitáknak nemzedékeken át; és ezért kérik őket, hogy tegyék ezeket az ajándékokat és dísztárgyakat gyermekeikre, akik majd érdeklődni fognak annak a nagy napnak eseményei iránt, amidőn Isten megváltotta Izráelt az egyiptomi rabságból. Helyesen cselekedtek később, midőn ezeket az ékszereket, a *barátság* és a *bűnbánat* jeleit, a szentély díszítésére és gazdagítására használták fel.
így vegyetek sarcot Egyiptomon. Ez legenyhébb módja a kártalanításnak. Más fordítás: „kiürítitek Egyiptomot". Helyrajzi, ill. területi értelemben veendő. Az Egyiptomból távozó izraeliták száma néhány millió lélekre rúgott. Hiszen csak a húsz éven felüli férfiak száma meghaladta jóval a hatszázezret (Num. I,46). Ilyen nagy embertömeg hirtelen távozása területileg is nagy űrt hagy maga után. Még nagyobb lehetett az űr gazdaságilag, ha figyelembe vesszük, hogy rabszolgákról van szó, akik verejtékes rabmunkájukkal, vagyis vízhordással és egyéb földmunkával lehetővé tették a Nílushoz nem éppen legközelebb fekvő terület termékennyé tételét. Ismét más fordítás: *„kifosztjátok"*. Ennek a fordításnak azonban nincsen tárgyi alapja. Először is nincsen a bibliai

szövegben semmi nyoma annak, hogy az Egyiptomból távozó izraeliták kifosztották volna az egyiptomiakat. Mindössze csak annyi van, hogy *„kérni fog szomszédasszonyától és házában lakó nőtársától”* stb., tehát nem is járták be Egyiptomot, hanem kiki a legközelebbi szomszédjához fordult, még pedig *kéréssel.* Ugyanez ismétlődik XII,36-ban, amely vers az ügy végrehajtásáról szól. De ott is csak az van, hogy *Izráel fiai kértek az egyiptomiaktól* és a kérés teljesítése annak volt köszönhető, hogy az izraeliták Isten segítsége folytán *kegyet* találtak az egyiptomiak szemében.
Az ajándékkérés meg is felel az *ősi* helyzetnek. Midőn a rabszolga békességben távozott patrónusától vagy rabsága körétől, ajándékot kért, mert hiszen bére nem volt. Még jobban megfelel ez a *bibliai* szellemnek, mely egyenesen megparancsolja a rendes szolga esetében is, aki munkaerejét eladja előre hat évre, hogy az idő letelte után nem szabad üresen elküldeni, hanem meg kell ajándékozni minden jóval, amit Isten urának adott (Deut. XV,13–15), még pedig egyenes vonatkozással az egyiptomi élményekre.
Legszembetűnőbb, hogy Fáraó, midőn maga, aki az események közvetlen hatása alatt áll, megbánja az izraeliták szabadonbocsátását, egy szóval sem említi, hogy az izraeliták mit kaptak és mit vittek el az egyiptomiaktól, csak azt mondja (XIV,5) „Mit cselekedtünk, hogy elbocsátottuk Izráelt a mi szolgálatunkból”. Fáraó nyilván nem tud semmi kifosztásról. Ez később kitalált vád, amelyet a hellenista kor zsidó- és bibliagyűlölői kovácsoltak oly korban, amely az eseményektől több mint ezer évnyi távolságra esett. Nagyban hozzá járult a vád ébrentartásához a legenda és a meseszövés, valamint azoknak rosszakaratú félreértése.
A Talmud (Berák. 9b.) a נצר gyököt szintén kiürítésnek veszi és két különböző példázattal világítja meg. Az egyik szerint Egyiptom úgy üríttetett ki, mint a halastó, amelyből eltűntek a halak. Több mint valószínű, hogy a halak a távozó izraelitákat jelképezik. A másik példázat a gabonahombár kiürítésével hasonlítja össze. Mindkét példázat nyilván az ősizraeliták rabmunkájának nyomán fakadó természeti áldás elmaradására céloz. A Talmud azonban jól ismerte az alexandriai zsidógyűlölők alaptalan vádaskodásait és minden filológiai tisztázás nélkül vezeti *ad absurdum* egy kis drámai megjelenítéssel. Meghagyja az egyszerűség kedvéért az ősi, közel másfélévezredes *ajándékokat* bíróságilag behajtható adósságoknak, megengedi egyben, hogy a hellenisták, az újgörögök, az ősi Egyiptom jogutódjai, figyelmen kívül hagy minden elévülési szabályt, és Nagy Sándorra bízta a döntést: Az egyik serpenyőben vannak az egyiptomi ajándékok, a másikban pedig 600.000 munkás több évszázados ki nem fizetett munkabére. A legenda szerint a vádlók elmenekültek, mert a meg nem fizetett munkabér végtelen sokszorosa volt az ajándékoknak (Szanhedrin 91a).
Az egykori egyiptomi ajándékoknak már rég nyoma is veszett. De a hozzájuk fűződő legenda szinte halhatatlannak látszik. A jelen század elején annyira föléledt, hogy újból foglakoztatta a törvényszéket. Itt csak röviden utalunk két teológus szakvéleményére. A perben a שאל gyök jelentése körül folyt a vita. Kittel Rudolf professzor szerint a gyök nem tisztán az egyszerű kérdést, hanem a *kölcsönkérést* is jelenti. Az izraeliták tehát esetleg kölcsönképpen kapták holmijaikat az egyiptomi szomszédoktól, a visszafizetés azonban nem következett be. Ezen az alapon mentették fel a vádlottat a zsidó Isten káromlásának vádja alól. Vele szemben áll König professzor, ki szerint a régi héber nyelvhasználatban a שאל gyök tisztán *kérést* jelent; szerinte tehát a zsidó Isten káromlása bűntény, v. ö. Das Obergutachten im gotteslästerlichen Prozess Fritsch, beleuchtet von Geheimrat Ed. König in Bonn. 1918. V. ö. még Kaminka Festschrift héber részének első cikkét. Guttmann M. בזת מצרים dolgozatát.
Említendő még B. Jacob, ki a megvádolt szavakat ונצלתם את מצרים úgy fordítja: „mentsétek az egyiptomiakat”, azaz tisztázzátok az egyiptomiak nevét és igazoljátok az ő emberségüket. Keserű emlékek és gondolatkapcsolatok rezeghettek az izraeliták lelkében az „egyiptomi” szónál, akik Izráelt nemzedékeken át rabszolgaságra kényszerítették és elnyomták. Barátságos elválás és nagylelkű ajándékok azonban el tudják oszlatni ezt az érzést. Az izraeliták így rájönnek arra, hogy az elnyomók Fáraó és közelebbi hozzátartozói voltak, nem az egyiptomi nép. Ezáltal képesek lesznek végrehajtani a parancsot, amit negyven évvel később vesznek át a pusztában, „ne útáld meg az egyiptomit” (Deut. XXIII,8). Dr. B. Jacob magyarázata igen szép. Ez kiküszöböl minden látszólagos nehézséget és váratlan szépséget mutat fel az isteni parancsban. De mindenesetre ez a

kifejezés, *egyiptomiak kifosztása,* amely közmondásos lett, teljes félreértése a szövegnek mint egy másik kifejezés is: Káin-jel (Gen. IV,15–38. old.).

Ex IV.
Mózes hivatása.

1–9. Mózes harmadik vonakodása: az izraeliták esetleg nem hisznek az ő szabadulás hírének.

Ex 4,1
Nem jelent meg néked az Örökkévaló. Mit lehet erre felelni? Nagyon nehéz nekik megfelelő bizonyítékokat nyujtani. Nem könnyű olyan érveket találni, amelyek meggyőzően hatnak olyan emberekre, akiknek vallási hagyományai elhomályosodtak és szellemük a rabság terhe alatt megtört. Itt csak isteni jelek segítenek.

Ex 4,2
Az első jel.

Ex 4,2
Pásztorbot. A zsidó legenda csodálatos meséket szőtt Mózes botja köré. „Bizonyára csak egyszerű pásztorbot volt. És mégis milyen nagy történeti feladat várt reá! A Sástengeren át gyalogutat mutat mélységek felett; a sziklából vizet fakaszt; győzelmet szerez Amálék seregei felett; Isten botjaként jelképpé lett” (Meyer).

Ex 4,3
kígyóvá. Héberül: *„nachas”,* a baziliszk, királyi és isteni hatalom jelképe, amit Fáraó fejdíszén viselt. „Ennek a csodának úgy látszik az az értelme, hogy Fáraónak saját hatalma a büntetés eszközévé válik és rabszolgasorba döntött ellensége győzedelmeskedni fog felette” (Hirsch).

Ex 4,4
Nyujtsd ki kezedet. Kígyóbűvölők a kígyókat rendesen a nyakuknál fogják meg, nehogy megmarják gazdáikat. Sokkal veszélyesebb a farkánál megfogni. Az élő kígyó bottá változik Isten akarata által. Fáraó is legyőzhető, mint a kígyó.

Ex 4,6
A második jel.

Ex 4,6
íme keze poklossággal volt belepve. Az, hogy ezt a rendkívül veszedelmes betegséget képes előidézni és meggyógyítani, számukra még meggyőzőbb jel lesz isteni küldetésének bizonyítására, mint az előbbi.
fehér volt, mint a hó. A lepra el volt terjedve Egyiptomban. Legsúlyosabb foka az volt, amidőn a bőr fényes fehér lett, száraz és dagadt.

Ex 4,7
mint a teste. Ez azért tűnt fel különösen nagy csodának, mert a fehér lepra, ha teljesen kifejlődik, ritkán gyógyítható (Kalisch).

Ex 4,8
ha nem hisznek. Isten nagyon jól tudta, hogy fognak-e hinni vagy sem; de Mózest meg kellett nyugtatni azzal a kijelentéssel, hogy ha a nép egy része nem fog hinni az első jel után, meg fog győződni a második csodajel beteljesedésétől (Ibn Ezra).
az első jel hangjára. Az első jel tanúságára.

Ex 4,9
A harmadik jel.
végy a folyam vizéből. Mózesnek így három jel adatott, hogy bizonyítsa isteni küldetését az izraelitáknak; a harmadik jel hasonlít a „tíz csapás” közül az elsőre.
folyam. Héberül: *Jeór,* mintha azt mondaná: a Nílusból.

10–17. Mózes még habozik: nincs szónoki képessége.

Ex 4,10
a szónak embere. Vagy: „a beszéd embere”. Férfikorának éveit a végnélküli, néma sivatag ölén töltötte és nem érezte magát hivatottnak, hogy a szabadság hírnöke legyen. Azt hitte, nem alkalmas a vezéri tisztségre olyan ember, aki járatlan a szónoklásban, amivel meg lehetne nyerni a vének tanácsát eszméi számára és amire okvetlen szüksége lett volna, hogy népe ügyét sikeresen és meggyőzően tolmácsolja Fáraó előtt.
nehézajkú és nehézbeszédű. Talán beszédhibás volt. Rabbinikus legenda szerint Mózest gyermekkorában Fáraó ölébe vette. Ő megragadta Fáraó koronáját és saját fejére tette. A csillagjósok megrémültek. „Hozzanak be két tálat – tanácsolták –, az egyikbe aranyat, a másikba izzó parazsat helyezzenek és tegyék a gyermek elé. Ha az arany után nyul, akkor a trónra tör és Fáraó saját biztonsága kedvéért ölesse meg, de ha a parázs után nyul, csak gyermeki dologról van szó. Midőn behozták a tálakat, Mózes az arany után akart nyulni, de Gábriel arkangyal kezét a parázsra irányította. A gyermek kiragadott egy izzó parazsat, ajkához emelte és egész életére nehézajkú és nehézbeszédű maradt” (Exod. r. I,26).

Ex 4,12
és tanítalak arra. A helyes gondolat folyékony kifejezésére.

Ex 4,13
küldj… akit küldeni akarsz. Azaz, bárkit, csak engem ne (Rásbám). Bátorságát elvesztette, mert ifjúkori felbuzdulása a szabadság és igazságosság eszméjéért nem sikerült, és ezért vonakodik küldetését elvállalni.

Ex 4,14
föllobbant. Amiért makacsul vonakodott feladata elvállalására, habár isteni ígéretet kapott a támogatásra. Ez is antropomorfisztikus kifejezés.
a lévita. Ez az appositio nem fölösleges. Héber használatban, ha valakiről szeretettel beszélnek, az illető személy teljes nevét és címét mondják; v. ö. „Vedd egyetlen fiadat, Izsákot, akit szeretsz” (Gen. XXII,2).

Ex 4,16
Isten helyében. Mózes ihletét egyenest Istentől nyerte; ő viszont testvérének ihletője lesz, aki Mózes szavait tolmácsolja Fáraó és Izráel előtt.

18–31. Mózes visszatér Egyiptomba.

Ex 4,18
testvéreimhez. Rokonságomhoz; lásd Gen. XIII,8.

Ex 4,19
Menj, térj vissza Egyiptomba. Mózes lelkében volt még bizonyos aggály és félelem. Ezért a határozott megnyugtatás, hogy összes ellenségei meghaltak.

Ex 4,20
fiait. Az idősebbik születése említve van II,22-ben; a második úgy látszik, még gyermek volt.

szamárhátra. „A szamár sokkal fejlettebb Arábiában és Egyiptomban, mint az északi országokban; sokkal élénkebb, gyorsabb, bátrabb és erősebb” (Kalisch).

Ex 4,21

megkeményítem az ő szívét. Szószerint „megerősítem a szívét”, azaz, csökönyössé teszem. Ez nem azt jelenti, hogy Isten szándékosan bűnössé teszi Fáraót. Ha Isten lehetetlenné tenné azt, hogy az ember engedelmeskedjék Őneki, és azután megbüntetné őt ezért az engedetlenségért, ez igazságtalan lenne, és ellentétben állna a zsidó hit alapelvével a szabad akaratról. Az a kifejezés, amit gyakran úgy fordítanak „a szív megkeményítése” tizenkilencszer fordul elő; tízszer az áll, hogy Fáraó keményítette meg a szívét; és kilencszer Istennek van tulajdonítva Fáraó szívének a megkeményítése. Ennek a megkeményítésnek tehát, úgy látszik, két alakja van. Amidőn az isteni parancs elhangzott Fáraóhoz, „engedd szabadon a rabszolgákat”, és ő azt válaszolta, „nem akarom”, Fáraó állhatatlan makacsságának minden ismétlése valószínűtlenebbé tette, hogy hallgatni fog Isten szavára. Mert ilyen a lelkiismeret törvénye: ha nem hallgatunk a lelkiismeret hangjára, az mindig tompább és gyengébb lesz és a szív megkeményedik. Az ember nem lehet „semleges” valamilyen isteni paranccsal szemben. Vagy engedelmeskedik az isteni parancsnak és az akkor áldássá lesz számára, vagy dacol Istennel és az ilyen parancs akkor átkává lesz. „Az isteni világrendhez hozzá tartozik, hogy ha az ember szabadon a rosszat választja, az lassanként rabszolgájává teszi őt; a gonosztett megvakítja és elkábítja őt, szinte lehetetlenné teszi számára a bűnbánatot” (Riehm). Így Mózes követelésének minden egyes visszautasítása Fáraó részéről mindinkább megfagyasztja Fáraó jó természetét, amíg végre úgy látszik, mintha Isten keményítette volna meg a szívét. De ez csak azért történt, mert Fáraó eleinte önmaga keményítette meg a szívét és kitartott emellett. A Mindentudó Isten előre tudta, hová fog Fáraó makacssága vezetni, és előkészítette Mózest, hogy eleinte nem lesz sikere, amennyiben előre megmondta, hogy Fáraó szíve „megkeményedett” lesz. A szabad akarat erkölcsi területen inkább csak a kezdeményezésre vonatkozik (Sabb. 104a.).
A mai felfogás is megegyezik abban, hogy végeredményben minden Isten akaratának ellenőrzése alatt áll, de nem tulajdonít minden egyes cselekvést Isten *közvetlen* hatásának. Nem így a bibliai felfogás, nevezetesen a zsidó hagyomány értelmezésében. Minden az ég kezében van, kivéve az istenfélelem, illetőleg az erkölcsi erő (Berák. 33b). Ez a szabadakarat erkölcsi vonatkozását fejezi ki. (V. ö. Dillmann, Driver, Jacob.) Lásd a jegyzetet Jes. VI,9. 511. old.

Ex 4,22

Izráel, az én elsőszülött fiam. Ezt a kifejezést itt használja a Szentírás először Izráellel, mint nemzettel kapcsolatban.
elsőszülött. Magában foglalja azt a gondolatot, hogy Isten az egész emberiség atyja. A többi nemzetek is Isten gyermekei; és Ábrahám ivadékai által, a szellemi elsőszülött által, a föld összes népei áldásban fognak részesülni (Gen. XII,3).

Ex 4,24

elérte őt. Mózes még bizalmatlan volt önmagával szemben küldetése tekintetében, ezért késlekedett, várakozott a szálláson. Emiatt neheztelt rá Isten (Midrás Aggada ed. Buber 132. o.).
és meg akarta ölni. Talán azt jelenti a Biblia nyelvén, hogy Mózes hirtelen súlyos betegségbe esett. Sok magyarázó Mózesnek ezt a hirtelen megbetegedését összefüggésbe hozza fia körülmetélésének halogatásával (u. o.: Nedár, 32a.). A hagyomány ezt a mulasztást Jitrónak és Cippórának tulajdonítja, akik a körülmetélést el akarták halasztani, amíg a gyermek tizenhárom éves lesz. Ez szokás volt a beduin törzsek között. Az előbbi versben Mózes intette Fáraót, hogy engedetlensége Isten akaratával szemben rettenetes büntetést von maga után; nem valószínű tehát, hogy ő maga nem akarta volna teljesíteni kötelességét.

Ex 4,25

Cippóra. Mivel Mózest betegsége akadályozta, Cippóra végezte a szertartást.
kovakövet. Éles kőszerszámot; lásd Józs. V,2.
megérintve őt lábainál. Vitás, hogy kire vonatkozik. Egyes magyarázók szerint Mózes lábáról, mások szerint az angyal lábáról, egy harmadik magyarázat szerint a gyermek lábáról van szó (jer.

Nedár. III,9).
véren szerzett jegyesem. Vitás itt is, hogy a gyermekre vagy Mózesre vonatkozik-e ez a kifejezés (l. u. o.). Ibn Ezra szerint ezeket a szavakat „véren szerzett jegyesem vagy nékem” a gyermekhez intézte: „Bizony téged szószerint *véren szerzett jegyesemnek* nevezhetlek, mert te majdnem férjem halálát okoztad” (Exod. r. V,8).

Ex 4,26
És midőn megszűnt a veszély. Mózes betegsége enyhült és ő nemsokára meggyógyult. Vagy pedig: Midőn elment az angyal, megtudta, hogy a körülmetélés elmaradása miatt volt a baj (Rási, Ex. Rabba u. o.).

Ex 4,27
Isten hegyénél. Azaz, a Hórébnál, lásd III,1. A „sivatag” Hóréb és Egyiptom közti terület.

Ex 4,29
véneit. Lásd a magyarázatot III,16-hoz.
„Most, évek után, bizonytalan hírek keringenek a téglaégetők között és a nagy csatorna mentén, e két öreg ember felől, aki a távoli Midjánból jön rendkívül meglepő küldetésben. Az egyik, úgy beszélték, az a Mózes volt, akinek izgalmas történetéről még beszéltek az idősebb emberek, arról a történetről, amely régesrégen annyira felizgatta a rabszolgatábort. Szólott ez egy egyiptomi hercegről, aki közülük került a királyi udvarba, és őmiattuk nem akart Fáraó leányának fia lenni. Azután jöttek a titkos hírek Mózestől és Árontól a családfőkhöz. Hiszen mielőtt Fáraóhoz mentek, bizonyosságot kellett nekik szerezniök afelől, hogy vezetésüket a nép el fogja ismerni. El lehet képzelni a titkos gyűlésezéseket a csatornák mentén, az elkeseredett emberek éjféli találkozásait akár életük kockáztatása árán is, (ahogy „Tamás bátya kunyhójá”-ban olvassuk), az öreg rabszolgákat, a törzsek véneit, az első reménysugárral szemeikben. Szegény nyomorultak, csak aki úgy szenvedett, mint ők, értheti meg azt a boldogságot, amely annak felfedezésében rejlik, hogy mindezek mögött Isten keze van” (Smyth).

Ex 4,30
És előadta Áron. Mint Mózes szószólója cselekedett; lásd 15. verset.
és elvégezte mind a csodajeleket. Zsidó bibliamagyarázók feltételezik, hogy eszerint Áron végezte a csodajeleket; mások szerint Mózes.

Ex 4,31
a nép. Képviselve a vének által. Azt is fel lehet tételezni, hogy a vének összehívták a népet, hogy hallják a hírt, amit Mózes és Áron hozott. Most már beteljesedett Isten szava: „És ők majd hallgatnak szavadra” (III,18).
földre borultak. Imával adtak hálát Istennek.

Ex V.
Eredménytelen felszólítás Fáraóhoz.

Az elnyomatás növekedése.

Ex 5,1
Ezek után. Csak miután az izraeliták bizalmát megszerezték a jelek által, közeledhetett Mózes és Áron Fáraóhoz.
ünnepet üljenek. A héber *chag,* közös semita szó, zarándoklást jelent valamely szent helyhez vagy ereklyéhez, ahol a zarándokok résztvettek vallási körmenetben és szertartási táncokban. Az ilyen ünnepség lényeges része volt az áldozás. A mohammedánoknál *chadzsi* címe annak van, aki már egyszer elzarándokolt Mekkába.

a sivatagban. Az izraeliták nem tudtak áldozni az egyiptomiak jelenlétében, már csak azért sem, mert az áldozásra szánt állatok szentek voltak az egyiptomiak szemében; amint a mohammedánok sem vághatnak le ma teheneket Indiában veszély nélkül a hindu hívők szemeláttára. Ezért kérik, hogy a sivatagba mehessenek ünnepet tartani.

Ex 5,2

Ki az Örökkévaló. Ez a megvetésnek a kifejezése. Fáraó nem ismeri „Ádonáj”-t, és nem ismeri el jogát, hogy neki parancsoljon. Bölcseink szerint Fáraó hetven írástudójához fordult, akik a föld összes nyelveit ismerték és megkérdezte tőlük: „Ismertek egy Istent, akinek a neve *Ádonáj,* az Örökkévalóság istene?” Ezek azt felelték: „Mi kerestük az összes népek összes könyveiben az összes istenek nevei között, de nem találtuk *Ádonáj*-t közöttük”. Igazat mondtak. Új kinyilatkoztatás volt, új istenfelfogás, amit Mózes hozott az emberek fiainak. Egyetlen pogány birodalom, egyetlen régi uralkodó sem ismerte a Szabadság, a Szentség és az Igazság Istenét. Nem szerepelt pantheonjukban (Exod. r. V,14. Óthijóth d. R. Akiba ק betű).

Ex 5,3

A héberek Istene megjelent nekünk. Mózes és Áron most olyan nyelven beszélnek Fáraóhoz, amelyet ő jobban ért. Ahelyett, hogy Ádonáj”-ról beszélnének, elmondják, hogy az az Isten, aki megnyilatkozott Mózesnek, az a héberek Istene.
háromnapi útra. Lásd III,18.
karddal. Még Fáraó is megérthette, hogy egy nép, amely Istenének szolgálatát elhanyagolja, kiszolgáltatja magát az isteni büntetésnek.

Ex 5,4

mért riasztjátok el a népet munkájától? Mért zavarjátok a népet munkájában, ezzel az egész fecsegéssel a zarándoklásról, ami csak kifogás, hogy lustálkodhassanak!

Ex 5,5

föld népe. A héber *am ha-arec* kifejezés talán itt is a vénekre vonatkozik, a nép képviselőire, akik Mózeshez csatlakoztak (III,18). (Lásd Gen. XXIII,7-hez szóló magyarázatot.) Valószínűbb azonban, hogy itt az egész népre vonatkozik.

Ex 5,6

azon a napon. Fáraó nem késlekedik, még aznap terveket készít a héber vezetők reményeinek meghiusítására.
robottisztjeinek. Héberül *„nógszim”,* nem ugyanaz a szó mint I,11-ben *(száré misszim).* A *„nógszim”* bizonyára a *száre misszim* alárendeltjei voltak.
felügyelőinek. Akik héberek voltak; lásd 14. verset.

Ex 5,7

szalmát. Ami szükséges az agyag összetartására, a törés megakadályozására.
gyűjtsék össze tallózva maguknak a szalmát. Össze kellett azt gyűjteniök az egyiptomiak földjein.

Ex 5,8

számát. Ugyanazt a mennyiséget követelték tőlük az új rendszerben is, mint azelőtt. A követelés teljesítése, amint Fáraó azt nagyon jól tudta, lehetetlen volt, olyant kívánt a héber rabszolgáktól, ami meghaladta az emberi teljesítőképesség határait.
renyhék. Papiruszokon, melyeket egyiptomi sírokban találtak az Exodus idejéből, ezt olvassuk: „Senkim sincs, aki segítene nekem a téglák készítésében, szalma sincs, stb.”; szó van továbbá tizenkét munkásról, akiket megbüntettek, mert nem készítették el a kötelező mennyiséget.

Ex 5,9

Legyen nehezebb a munka. Elhatározza, hogy nem hagy időt rabszolgáinak, hogy gondolkozzanak szabadságról vagy istentiszteletről.
és ne forduljanak hazug beszédek felé. A „hazug beszédek” az ígért megváltásra vonatkoznak; ez az ő szemében csak kifogás volt lustálkodásra.

10–12
A felügyelők közlik Fáraó parancsait a néppel.

Ex 5,12
töreket. Mindenféle mezei hulladékot, rőzsét, növényszárakat, száraz növények gyökereit. Ezt kellett összevagdalni és osztályozni. Ez természetesen hihetetlenül fáradságos és időtrabló munka volt.
szalmának. Azaz, hogy szalma helyett használják.

Ex 5,14
tegnapelőtt és harmadnap. Vagy: tegnap és tegnapelőtt
15–19
Az izraeliták felügyelői hiába kiáltanak Fáraóhoz.

Ex 5,15
Fáraóhoz. „Keleten aránylag könnyű alacsonyrangú embereknek is hozzáférni a királyhoz” (Bennet).

Ex 5,16
azt mondják. Tudniillik az egyiptomi felügyelők.
20–21
A héber felügyelők Mózest és Áront vádolják a héberek helyzetének rosszabbodása miatt.

Ex 5,20
akik velük szemben állottak. Mózes és Áron Fáraó válaszára várt (Luzzatto).

Ex 5,21
Tekintsen rátok az Örökkévaló és legyen bíró. Isten fizesse meg nektek azt a rosszat, amit az izraelitákkal tettetek!
kardot. Ürügyet a mi elpusztításunkra.
22–23
Mózes panaszkodik Isten előtt, hogy az elnyomás kegyetlenebb, mint valaha.

Ex 5,22
visszatért. „Ez a kifejezés szép a maga egyszerűségében, mert kifejezi az ő állandó összeköttetését Istennel” (Mc Neile).

Ex 5,23
és Te nem mentetted meg. Nem teljesítetted ígéretedet, III,8. „Nem tudta megérteni az Örök Bíró hosszantartó türelmét, aki időt akart adni a kemény zsarnoknak a bűnbánatra. Mózes kétségbeesett panasza egy jámbor lélek küzdelmének az eredménye volt, amely be akart hatolni a Mindenható titkaiba” (Kalisch).

Ex VI.
Eredménytelen felszólítás Fáraóhoz.

Ex 6,1
Most fogod látni. Isten megnyugtatja Mózest azzal, hogy megújítja a megváltás ígéretét.
erős kar alatt. Kényszerítve Isten hatalma által.

Jegyzetek Mózes második könyvéhez.

A)
Izráel Egyiptomban: a történeti problémák.

I.
Izráel egyiptomi tartózkodása az egyiptomi történet megvilágításában.

A régi Egyiptom történetét rendszerint három korszakra osztják. A legrégebbi korszak a Régi Királyság, amely magába foglalja a piramisépítők első tíz dinasztiáját, kb. 3100–2500 ante. A második korszak, a Középső Királyság, a 11-től a 17. dinasztiáig (2500–1587 ante). Ez egyike a leghomályosabb korszakoknak. Ebbe esnek bele azok a századok, amelyekben a hikszoszok, arábiai beduinok uralkodtak Egyiptomban. Ezeknek uralmát a 18-ik dinasztia alapítója 1587-ben döntötte meg. Vele kezdődik a harmadik korszak, az Új Királyság, amely a 20-ik dinasztia végéig tart (1100 körül ante). Ezután az ország fokozatosan idegen uralom alá kerül, Libia, Perzsia, Macedonia és Róma fennhatósága alá.
A bibliai kapcsolatok Egyiptomhoz a Középső Királyság alatt kezdődnek. József egy hikszosz-király alatt szolgálhatott. Ezek a hódítók, „a sivatag fejedelmei”, amint ők magukat nevezték, gyorsan asszimilálódtak ahhoz az uralkodási rendszerhez, amelyet Egyiptomban találtak; és az ő hozzájárulásuk az egyiptomi kultúrához nem volt jelentéktelenebb, mint a bennszülött királyoké. Uralkodásukat később – az igazsággal ellentétben – mint a bomlás és pusztulás korszakát jellemezték. A hikszosz-királyok újjáalakították és kibővítették a templomokat, fejlesztették a tudományt. Az sem valószínű, hogy elpusztítottak volna régebbi egyiptomi műemlékeket, hiszen akkor nem maradtak volna meg ezek a mai napig. Ellenkezőleg: az utánuk következő bennszülött uralkodók irtották ki a hikszosz-kor nyomait. Ezért olyan homályos az egész hikszosz-kor története és oly sok a bizonytalanság az egyiptomi kronológiában. Nem sokkal József halála után a hikszoszokat visszaűzték Ázsiába; és egy bennszülött uralkodó, a 18-ik dinasztia alapítója került uralomra.
Ennek a bennszülött nemzeti dinasztiának a hatalomrajutása jelenti a nagy sorsfordulatot Jákób udódainak életében. Mint a legyőzött hikszosz-királyok barátai elvesztették kiváltságos helyzetüket, és régi szolgálataikat az állam javára „nem ismerték el”. A Nílus keleti Deltájában lakó gazdag és megbecsült telepesek, akiknek mozgási szabadságuk és költözködési joguk volt mind Egyiptomban, mind gyarmatain a 18-ik dinasztia uralma alatt (1587–1350 ante) lassanként jobbágyi sorba süllyedtek. Ezek az uralkodók, épúgy mint a 19. dinasztia (1350–1200) királyai, nagy építők voltak és hírnevet szereztek pompás és nagyszámú építkezéseik által. Az a valóságos építkezési őrület, amely ezeket az uralkodókat hatalmába kerítette, természetesen óriási munkát követelt és csak kényszermunkások tömeges alkalmazásával volt keresztülvihető. A fáraók úgy gondolták, hogy ilyen célokra különösen alkalmasak a rettegett és gyűlölt izraeliták. Téglakészítésre és az építkezésekkel kapcsolatos nehéz munkákra kényszerítették őket, ámbár természeti adottságuk és régebbi életmódjuk egészen más volt. Eddig szabad és független pásztoréletet folytattak.
Nehéz megállapítani az „új király” nevét, aki az elnyomatást elkezdte. A Szentírás nem említi az illető uralkodó nevét. Fáraó ugyanis nem tulajdonnév, hanem az egyiptomi uralkodó címe volt. A Szentírás elbeszélésének egyetlen célja, hogy elmondja Isten vezérlő gondviselését népe iránt. Az elbeszélés „theocentrikus” és az eseményeket az örökkévalóság szempontjából szemlélteti. Részleteket, mint pl. az istentelen pogány elnyomó nevét, nem említi. A főhangsúly a vallási igazságokon nyugszik, amelyek az egész történetet áthatják (Boehl). Ami a képírásos emlékeket illeti, azoknak a tudósítása erről az egész korról nagyon hiányos. Ez talán azért van, mert még kevés ásatás volt Gósenben, azaz a Keleti Deltában, amely az izraeliták lakóhelye volt. De még ha fel is tárják részünkre a régi Gósent, figyelembe kell venni, hogy a bennszülött egyiptomi krónikások nem igen törődtek egy idegen jobbágytörzsnek, mint az izraelitáknak a sorsával, akiknek eredeti foglalkozása, a juhtenyésztés, az ő szemükben nagyon megvetett foglalkozás volt (Gen. XLVI,34). Ezért csak kevés és mellékes megjegyzés van a feliratokban az *„Aperu”* vagy *„Apuriu”*-ról, ami

talán az egyiptomi megfelelője a „héber” szónak. Így pl. egy tudósításban, amely II. Ráamszész korából származik, egy tisztviselő jelentésében ezek a szavak fordulnak elő: „Engedelmeskedtem uram parancsának, amelyben mondta: „Adj gabonát a bennszülött katonáknak, és az Apuriu-nak is, akik köveket hoznak fel Pa-Rameszu nagy kapujához…”, „kiadtam nekik gabonájukat minden hónapban uram utasításai szerint”. Ugyanannak a kornak egy másik tudósításában olvassuk: „Én ügyeltem uram parancsára, adj eleséget a katonaságnak és az Aperiu-nak, akik felhoznak köveket Ra (a napisten) részére, t. i. Ramszesz Ra-jának, Ámon kedvencének, Memphis déli negyedében”. Egyébként az „Apuriu” elnevezés még a 11. században (ante) is előfordul, tehát még olyan korban is, amidőn az izraeliták már nem voltak Egyiptomban. Ez azzal magyarázható, hogy később általában a rabszolgák egy fajtáját nevezhették „apuriu”-nak. Például a magyar nyelvhasználatban: izmaelitáknak nevezték egykor a kereskedőket.
Az egyiptomi források nem beszélnek az izraeliták ottlétéről vagy kivonulásáról. Ez érthető is. Rendszerint elhallgatják azokat az eseményeket, amelyek uralkodóiknak vagy az egyiptomi népnek kudarcára vonatkoznak. Például, noha a hikszosz hódítás egyik legfontosabb politikai esemény Egyiptom történetében, mégsem említik ezt a feliratokban, pedig ez az invázió az egész társadalmi élet alapját ingatta meg. Az egyiptomi elbeszélések arra szorítkoznak csupán, hogy dicsekedve elbeszéljék győzelmeiket. Az összes keleti krónikások közül egyedül a Biblia jegyzi fel saját királyaik és seregeik vereségét is; sőt vádolják uralkodójukat és népüket egyaránt, ha hűtlenek voltak a nemzet céljaihoz és ideáljaihoz. Ez egyike azoknak az okoknak, amelyeknél fogva a keleti krónikások közül csakis a bibliai elbeszélések érdemlik meg a történetírás nevét.

II.
Ki volt az elnyomatás fáraója?

Az előbb mondottakat tekintetbe véve több fáraó jöhet számításba abból a szempontból, hogy ő lehetett az „elnyomatás fáraója”, aki alatt az izraeliták elnyomatása annyira elfajult, hogy a kiirtásukra irányuló törekvés rendszeres lett. A legtöbb tudós azonosítja ezt a fáraót a pompaszerető, zsarnoki II. Ráamszesszel, akinek az uralkodását különböző időkre teszik: 1300–1234 ante (Petrie) és 1347–1280 (Mahler). „Hiú és dicsekvő természetű volt, aki el akarta vakítani az utókort, azzal, hogy rengeteg emlékművet emelt, melyekbe ezerszer is be volt vésve a neve és aki feliratokban nagy hódításokkal hivalkodott, amelyeket sohasem vitt végbe” (Naville). Az exodusról magáról azt hiszik, hogy fia, Mernephtah alatt következett be, akivel Egyiptom hanyatlása megkezdődött. Mernephtah (vagy Menephtach) makacs és hiú zsarnok volt, neki is megvolt az a tulajdonsága, hogy másoknak a hőstetteit önmagának tulajdonította. Egyike volt a leglelkiismeretlenebb bitorlóknak (és felirathamisítóknak): meghamisította elődei emlékműveit, beleértve apja emlékműveit is, aki erre példát mutatott neki…, mindez megfelelt beteges vágyának, hogy fenntartsa emlékét” (Prof. Gritfith, Encyclopaedia Britannica, 1929).
Némely tudós azonban az elnyomatást és az exodust a Ráamszész előtti századra teszi és összefüggésbe hozza IV. Amenophis vagy Echnaton (1383–1365) vallási forradalmával. Ez a rendkívüli egyéniség kiküszöbölte az egyiptomi Pantheon sokistenségét és kizárólag a Nap-isten szolgálatába állott. Ezek a tudósok azt hiszik, hogy bizonyos rokonság volt az izraeliták hite és Echnaton nap-monotheizmusa közt, és hogy részint izraelita befolyásnak volt tulajdonítható ez a támadás az általános egyiptomi bálványimádás ellen. Echnaton gyűlöletes volt a nép előtt mint „eretnek-király” és újításait kiküszöbölte veje, Tut-Ench-Ámon, aki a trónon követte. Lehet, hogy Haremrab, a 18-ik dinasztia utolsó fáraója irtotta ki az új vallás végső maradványait, midőn a régi vallást restaurálták. E tudósok szerint egyidejűleg az izraelitákat is üldözni kezdték. Eszerint az elnyomatás szoros összefüggésben lehetett az Echnaton-reformok kiirtásával.
Más egyiptológusok még egy évszázaddal mennek vissza, III. Thutmóziszhez (1503–1449) és őt tekintik az elnyomatás fáraójának. Összefüggésbe hozzák az elnyomatást és a kivonulást Egyiptomból a Habiri-nép vándorlásaival az Amarna-korban és azt hiszik, hogy a Szinaj-félszigeten nemrégen felfedezett feliratok szintén ennek az elméletnek kedveznek.

Egyik főok, amely mindezeket a tudósokat arra késztette, hogy elvessék azt a felfogást, amely szerint II. Ráamszész volt az elnyomatás fáraója, az a tény, hogy az „Izráel” név állítólag elfordul Mernephtahnak egy feliratán. Ez a felirat (amelyet 1896-ban fedeztek fel) Mernephtahnak egy győzelmi dala, amelyben gőgös szavakkal írja le győzelmeit Kanaánban; és egyéb hódítások közt avval dicsekszik, hogy „Kanaán bajjal el van árasztva; Askelon el van veszve; Gezer el van pusztítva…; *Jizraal tönkre van téve, vetése nincs többé”* (L. Dr. Hirschler Pál cikkét „Izráel honfoglalása az ásatások megvilágításában”. IMIT-Évkönyv, 1933, 16–31.) Ebből a kifejezésből *„Jizraal tönkre van téve, vetése nincs többé”* ezek a tudósok azt következtetik, hogy az izraeliták abban az időben Kanaán birtokában voltak; és hogy ezért a kivonulásnak jóval Mernephtah előtt kellett megtörténnie. Egyáltalán nem bizonyos, hogy *„Jizraal”* valóban Izráelre vonatkozik. Így pl. Kennett professzor a *„Jizraal”* szót az *„Askelon”* és *„Gezer”* nevekkel tartja egyenértékűnek, tehát helynév párhuzamának tekinti; eszerint ez csak azt állapítaná meg, hogy Mernephtah elpusztította Jezreel vidékét. Ha azonban *„Jizraal”* valóban Izráelt jelenti, akkor az Egyiptomból származó palesztinai izraelita településekre vonatkozik, amelyek már az Exodus előtt ott léteztek (Jampel). Különböző adatok arra utalnak, hogy az elnyomatás előtti nemzedékek idején az izraeliták nem maradtak mind Gósen határai között, sőt a tulajdonképeni Egyiptom határai között sem, hanem elkerültek Dél-Palesztinába is, amely ország akkor egyiptomi fennhatóság alatt állott és részt vett a filiszteusok elleni harcokban is. Midőn a nemzet nagyrésze elhagyta Egyiptomot és kivándorolt a pusztába, ezek az izraelita telepesek is lerázták az egyiptomi fennhatóságot. Bizonyára azzal dicsekszik Mernephtah, az említett feliratában, hogy kanaáni hadjárata alkalmával ezeket a zsidó telepeket pusztította el. Nincs tehát olyan adat, amely feltétlenül arra kényszerítene bennünket, hogy eltérjünk az általános felfogástól, amely szerint az elnyomatás fáraója II. Ráamszész volt és az Exodus fáraója fia, Mernephtah.

III.
A bibliai hagyományok „nehézségei”.

Nem kell sokat érvelni a szélsőséges és alaptalan szkepticizmussal szemben, amely napjainkban is kísért, amely szerint az izraeliták soha nem voltak Egyiptomban és hogy ennélfogva nem lehettek elnyomva és nem vonulhattak ki.
Van egy meggyőző felelet az Exodus elbeszéléseinek történelmisége és a Biblia más fontos eseményei ellen felmerülő kételyek ellen és ez az, amit helyesen neveztek a „bibliai hagyományok *kényelmetlenségének*”. Egy-két példa megmagyarázza ezt a bizonyítékot és megvilágítja ennek átütő erejét. Az első példát Ábrahám történetéből vesszük. A héber törzsek évszázadokon keresztül élet-halálharcot vívtak a bennszülött lakossággal az ősi Palesztinában. De ahelyett, hogy a héberek azzal érveltek volna, hogy ők is bennszülött kanaániták vagy hogy ők az ország őslakóinak leszármazottjai, a bibliai hagyomány megállapítja, hogy a héber nép ősei nem Kanaánból származnak, hanem nomádok, bevándorló pásztorok és a babilóni Ur városából származnak. Nos, a szkeptikus történész is kénytelen elismerni, hogy egy ilyen hagyománynak megbízható történeten kell alapulnia, mert egy nép sem talál ki egy ilyen *kényelmetlen* hagyományt, amidőn olyan fontos létkérdésről van szó, amely eldönti, hogy milyen jogcíme van egy népnek ahhoz az országhoz, amelyet hazájának tekint. Más példa: A Genezis elbeszélésének, amely szerint Izsák és Jákób aram asszonyokat vettek feleségül, *valóságnak* kell lennie, ez nem lehetett kitalált dolog a királyság korából, mint ahogy némely bibliakritikus állítja. Mert az egész királykorszakban Aram állandó ellensége volt Izráelnek és a legnagyobb kegyetlenkedéseket követte el ellene, folytonos támadásokkal gyengítette Izráelt. Itt is világos, milyen *kényelmetlen* volt az a hagyomány, hogy az izraelita nép „ősanyái” aram nők voltak; ez sem lehet tehát a későbbi legenda koholmánya (Cornill, Jirku).
Mindez még fokozottabb mértékben vonatkozik az egyiptomi ragszolgaság történelmi valóságára. Összehasonlítva az egyiptomi rabszolgasággal és az onnan való felszabadulással, minden egyéb, a bibliai történetben másodrendű jelentőséggel bír. A rabszolgaság és felszabadulás emlékezete bele

van szőve a törvényhozó, a történész, a zsoltárköltő, a próféták és a papok műveibe; és a zsidó életnek nagy része a bibliai és biblia utáni korban csak זכר ליציאת מצרים, csak visszhang és emlékeztetés arra az isteni eseményre, amely egyidejűleg Izráel felszabadulását és a nemzet megszületését jelentette. Az pedig szinte hihetetlen, hogy bármely nemzet, ha nem kényszerül rá az elfelejthetetlen és letagadhatatlan valóság által, önként, galádul kitalált volna olyan gyalázatot saját őseire, hogy azok rabszolgák voltak egy idegen országban. Soha sem talált ki egy nép lealázó multat önmaga számára. Feltételezni, hogy egy későbbi kor talált volna ki olyan történetet, amely a nemzeti öntudatot annyira lealázza, még megdöbbentőbb lenne Izráel esetében, ha tekintetbe vesszük, hogy Mernephtah napjai után megkezdődött Egyiptom hanyatlása, a kitalált nemzeti rabszolgaság tehát egy gyenge és hanyatló hatalomban játszódott volna le. Ha tehát Izráel tartózkodása és rabszolgasága Egyiptomban csakis legenda, egy ilyen kitalálás teljesen érthetetlen volna, valóságos lélektani rejtély. Ennek a kérdésnek egyik alapos tanulmányozója, Peet professzor, a következőkben összegezi eredményeit: „Hogy Izráel valamilyen formában Egyiptomban volt, abban egy történetíró sem kételkedhetik; egy legenda, mely ilyen szívósan tartja magát és a nép őstörténetét olyan kedvezőtlen színben tünteti fel, nem keletkezhetett másképp, mint a való események visszatükröződésekép”.

B)
Izráel Egyiptomban: a szellemi ellentét.

Izráel és Egyiptom két világfelfogást képviselnek, kétféle szemszögből néznek embert és Istent, olyannyira, hogy ez a kétféle felfogás nemcsak hogy ellentétben áll egymással, hanem kölcsönösen kizárja egymást.
Egyiptom sokáig a Csodák országa volt és tisztelettel beszéltek az emberek az egyiptomiak bölcsességéről. Ma tudjuk, hogy az egyiptomi valóban csodálatos nép volt; de csakis művészetben, kézművességben és különösen óriási méretű hatalmas építkezéseikben értek el igazán csodálatraméltó eredményeket.
De egy nemzet valódi kultúrájának megítélésénél más szempontokat is tekintetbe kell venni. Egyik legjellemzőbb vonás, hogy miképen képzelik Istent, mert ebből alakul ki világszemléletük, az emberiségről való felfogásuk. Nos, mik voltak Egyiptom imádásának tárgyai? Fa és kő és mindenekelőtt állatok. Vannak ugyan nyomok – igaz, gyenge nyomok –, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy a Nílusvölgy embere foglalkozott vallási kérdésekkel is és vallásos életmódok problémáival, de teljesen képtelen volt felejteni. Egyiptom soha sem vetette le történelem előtti napjainak alacsony animizmusát vagy vad fetisizmusát és mindíg „zoomorph” maradt istenfelfogásában: bikák, krokodílusok, bogarak, majmok, macskák és kecskék, ezek voltak az isteneik. Igaz, hogy felvillant néha-néha valami magasabb is, fejlettebb vallási igazságoknak a megcsillanása; de ezek csak megcsillanások maradtak, mint egy fénysugár, mely egy pillanatra megvilágítja az éjszakát, de maga után még nagyobb sötétséget hagy, egyiptomi sötétséget. Csak egyszer tett kísérletet egy rendkívüli egyéniség, IV. Amenophis, hogy az egyiptomi kultusz barbárságát reformálja és helyébe egy bizonyos monoteizmust tegyen. Eszerint csakis a napot imádták volna Áton néven; és saját nevét Echnátonra változtatta, ami azt jelenti: „dicsőséget Atonnak”. De a reformkísérlete meghiúsult. Alattvalói átkai közt halt meg és a régi zavaros politeizmus utána erősebb lett, mint valaha volt. „Nincs okunk azt a felfogást vallani – mondja Hall professzor –, hogy a művelt egyiptomi pap, még kevésbbé az egyszerű átlagember hitének valami rejtett monoteisztikus alapja lehetett, amely az ő lármás politeizmusa alatt lappangott volna… Vallási dolgokban az egyiptomiak minden korszakban (kivéve a művelt réteget a 18. dinasztia végén) az Aranypart vagy a Nigerdelta négerjeinek szellemi színvonalán maradtak. Igaz, voltak „misztériumaik”, mint az Asanti-négereknek vagy az Ibo-törzseknek. Tévedés azonban azt hinni, hogy ezekben a misztériumokban igazság rejtőzött és hogy valamilyen homályos „hit” volt mögöttük. Erre nincs több bizonyíték, mint az Asanti vagy Ibo esetében” (Encyclopaedia Britannica, 1929).

Nos, ott ahol nincs helyes Isten-szemlélet, nem lehet helyes ember-, és emberiségszemlélet sem. Innen ered az ember jelentéktelensége az egyiptomi világszemléletben. Meghajtották térdüket az állat előtt, de az emberek rabszolgaságban voltak az egész egyiptomi történet folyamán. Az emberi életnek egyáltalán nem volt értéke. Nagy embertömegek életét feláldozták különc építkezések kedvéért. Herodotos elmondja, hogy II. Necho fáraó idejében (609–588 ante) 120.000 munkás halálát lelte egy csatornaépítésnél, mely a Nílust összekötötte a Vörös-tengerrel. A piramisok építéséhez a zsarnokok végtelen embertömeggel rendelkeztek, és ezek örök emlékei maradnak az emberi rabszolgaságnak és a kíméletlen, felelőtlen erő istenítésének.
Örök ellentétben Egyiptommal, Izráel egész története egyetlen hatalmas tiltakozás a bálványimádás és az embertelenség ellen. Egy zsidó uralkodó életéből kiragadott eset illusztrálja az áthidalhatatlan ellentétet Izráel és Egyiptom között. Jehojakim király, II. Necho kortársa, utánozni akarta az ő példáját, palotákat építtetett magának a robotmunkásokkal. Egyiptomban ilyesmit természetes dolognak tekintettek, mint a király elvitathatatlan jogát. Izráelben ezt a kísérletet merényletnek tartották az emberi méltóság és becsület ellen. Felkelt Jeremiás próféta, Jehojakim palotájának kapujához jött és felkiáltott: „Jaj annak, aki igazság nélkül építi házát és emeleteit jog nélkül, felebarátjával ingyen dolgoztat és munkabérét nem adja meg neki… De a szemed és szíved nincsen másra, hacsak nem nyereségedre és hogy ártatlan vért onts és a fosztogatásra és elnyomásra, hogy megtegyed. Azért így szól az Örökkévaló Jehojakimról, Jósijahu fiáról, Jehúda királyáról: ne tartsanak érte gyászt: Jaj, fivér és jaj nővér! nem tartanak érte gyászt. Jaj, úr és jaj, fenség! Amint szamarat temetnek, úgy fogják őt is temetni, hurcolva és eldobva messze Jeruzsálem kapuitól!” (Jer. XXII,13.17–19). Jeremiásnak szavai csak prófétai visszhangja az izraeliták szabadság utáni kiáltásának, amely az egeket ostromolta Mózes napjaiban; ezek csak az Exodus és a szinaji szövetség harsonahangjainak a folytatásai, isteni és örök hirdetései az emberi jogoknak.
Egy másik jellemző eleme az egyiptomi életnek a halottkultusz volt. Lássuk rövid összefoglalását ennek a kultusznak, Max Müllernek az Encyclopaedia Biblica-ban megjelent cikke alapján. A hatalmas piramisok egymagukban is – Müller professzor szerint – eléggé bizonyítják, hogy az egyiptomiak nagyobb kultuszt űztek, mint bármely nemzet, halottaik tartózkodási helye körül. Az elhúnyt lelkek táplálására áldozatokat mutattak be. Az egyiptomiak bibliája az úgynevezett „halottaskönyv”, mágikus formulákat tartalmaz az ember vezérlésére halála után, amelyek intik az őt érhető veszélyektől, és ellátják hasznos varázsigékkel, – amelyeket előzőleg elhelyeztek a koporsón erre a célra, – hogy jótálljanak biztonságáért. Midőn a halott elérte Ozirisz isten nagy ítélőtermét, megvizsgálták erkölcsi életét. A tárgyalás folyamán a halott tagadta, hogy valamikor is elkövette volna a 42 főbűn egyikét. (R. H. Hill helyesen jegyzi meg: Az egyiptomi ember soha sem volt alázatos, nem is színlelt alázatosságot. Amikor bűnvallomást tett, nem mondta „bűnös vagyok”, hanem „ártatlan vagyok”. Vallomása negatív volt és a bizonyítás munkája bíráit terhelte). A most említett tannal egyidejűleg volt egy ellentétes hit, hogy az elköltözött lelkek sötétségben és nyomorban élnek az alvilágban, gonosz szellemek által űzve, úgyhogy legjobb volt a halott részére, ha kuruzslás által maga is rossz szellemmé változik.
Nem csoda, hogy az egyiptomi vallás befolyása az emberek életére nem volt nagyon mély. Úgy látszik, hogy az egyiptomiak erkölcse minden tekintetben laza volt. Erre elegendő egy példa: A sírkamrákba majdnem mindig betörtek röviddel a temetés után és semmiféle katonai védelem nem tudta megóvni még a királysírokat sem a fosztogatástól.
Ha összehasonlítjuk az egyiptomi magatartást a halállal szemben a Pentateuchus szellemével, látjuk ez utóbbiban a határozott célt, hogy eltérítsék az izraelitákat az egyiptomi babonától. Csakis így magyarázható, hogy Izráel Tórája hallgat a halál utáni életről. Egyrészt egy szó sem áll a halhatatlanságról vagy túlvilági jutalomról és büntetésről; másrészt szigorúan kiirtottak minden kuruzslást és varázslást vagy a halottnak szóló áldozást, épúgy mint mindenféle formáját az úgynevezett érintkezésnek a szellemek világával. Izráel hite az *élet* vallása, nem a halálé; olyan vallás, amely az emberiességet az emberek iránt az Egyisten leghelyesebb imádása módjának tekinti, annak az Istennek szolgálatában, aki az eget és a földet teremtette és aki örökkön-örökké él. Amíg Izráel Egyiptomban volt, még gyermek volt és nem volt elég erős arra, hogy ellenálljon Egyiptomnak Egyiptomban. Ez csak Egyiptomon kívül fejlődhetett ki, távol egy hanyatló

civilizáció káros befolyásától. Csak miután megszabadult egy nemzet ragályától, amely szellemi dolgokban csak gyermeki gügyögést ért el, virágozhatott és tölthette meg a földet a szentség és erkölcsiség Istenének fennkölt ismeretével és az ő Igazságának hirdetésével emberek és nemzetek között és az igazságosság gyakorlásával emberek és nemzetek iránt.

II. Váérá.
(VI,2–IX.)

Ex VI.

2–13. A megváltás ígéretének megújítása.

Ezek a versek Mózes avatásának befejező részei és csak a III–V. fejezetekkel kapcsolatban érthetők meg.
Tekintettel Mózes és a nép kétségbeesésére és bátortalanságára, amiről az előző fejezetben szó volt és válasz gyanánt Mózes szemrehányására „nem mentetted meg a Te népedet”, Isten megismétli a megváltás ígéretét, amelyet a Hórébon adott.

Ex 6,2
Én vagyok az Örökkévaló. Vagy: *Én vagyok „Ádonáj”.* Nem közölni akarja Mózessel azt, hogy mi az Isten neve, hanem be akarja vésni lelkébe azt a gondolatot, hogy az *isteni ígéretek teljesítésének a biztosítéka annak a Lénynek valójában rejlik, aki az ígéreteket tette.* Úgy mint az a kifejezés „Én vagyok Fáraó” (Gen. XLI,44) csupán hangsúlyozása a királyi tekintélynek és hatalomnak, hasonló módon „Én vagyok Ádonáj”, azt jelenti, „Én vagyok az, akinek hatalma van, állhatatos vagyok és teljesítem minden ígéretemet, amelyet tettem. Én megváltást ígértem és teljesíteni is fogom ezt az ígéretet. Én akarom és módomban van ezt megtenni; Izráel még fel fogja ismerni, hogy Én vagyok az Örökkévaló; és Fáraó, aki megvetéssel mondta, ‘én nem ismerem az Örökkévalót’, szintén meg fogja ezt tudni”. Ezt a magyarázatot adja Rási is: „Isten azt mondja Mózesnek: nem küldtelek hiába, amint panaszkodtál, hanem teljesítem szavamat, melyet az ősöknek adtam. *Én vagyok az Örökkévaló* gyakran áll figyelmeztetésként arra, hogy Isten megtorolja a bűnt és megjutalmazza azt, aki megtartja a törvényt”.

Ex 6,3
mint Mindenható Isten. Héberül: *„Él Sáddái”;* lásd Gen. XVII,1-hez szóló magyarázatot (Genezis 144. old.). Nem arról van szó, hogy ez új név ellentétben áll a régivel.
de ezen a nevemen: Örökkévaló, nem ismertettem meg magamat velük. Ez a mondat azt jelenti: ámbár az ősatyák ismerték és használták az „Ádonáj” nevet, jelentését, amely szerint az Örökkévaló a hűség örök Istene, akinek ígéretei, még ha évszázadokra és évezredekre szólnak is, hiánytalanul teljesülnek, nem értették teljesen. „A Szentírás tulajdonképpen nem is állítja, hogy *nem ismertettem meg magam velük* Ádonáj nevemen (הודעתי); hanem, hogy Ádonáj nevemen *nem voltam ismeretes előttük.* (נודעתי); azaz nem ismerték fel bennem a hűség attributumát, ami lényeges része az Ádonáj névnek, ez egy lényt jelöl, aki hűségesen megtartja szavát; mert azt látták, hogy megígértem nekik Kanaán országát, de napjaikban nem teljesítettem ezt az ígéretet” (Rási). Isten most teljes jelentőségében meg akarja ismertetni Izráel fiaival ezt a nevet, azáltal, hogy megváltja őket a rabszolgaságtól. Eszerint megnyilatkoznék az utódoknak oly módon, ahogy nem nyilatkozott meg őseiknek. Lásd a C jegyzetet a 104. oldalon.

Ex 6,4
tartózkodásuk földjét. Azt az országot, ahol egyideig tartózkodtak mint idegenek, de amelyet

utódaiknak állandó birtokul ígért Isten.

Ex 6,5
Én hallottam. Ebben a mondatban az „Én” személynévmást ki kell emelni. Azaz, ugyanaz a Lény, aki szövetségét létrehozta. Az összefüggésből következik: „Én változhatatlan vagyok és terveim megmásíthatatlanok. Én megígértem őseiteknek Kanaán országát a megpróbáltatás és nyomor bizonyos ideje után; az elnyomatásnak ez a korszaka most végéhez közeledik; és ezért teljesíteni fogom ígéretemet, amennyiben megváltlak benneteket nagy ítéletekkel elnyomóitoktól” (Kalisch).

Ex 6,6
és megváltalak titeket. A héber *„gaal”* tő azt jelenti, „visszakövetelni, visszavásárolni”; ezért *góél* terminus technikus a rokona, *akinek kötelessége volt kiváltani* rokona vagyonát, vagy ha szükség volt rá, megbosszulni rokona halálát. Isten közbelép, hogy kiváltsa az ő védtelen, szenvedő népét a rabságból; irgalommal és hűséggel a megváltójuk *(„góél”)* lesz.
kinyujtott karral. Hatalmam nyilvánításával.
ítéletekkel. Amelyekkel büntetni kell az elnyomó zsarnokot.

Ex 6,7
És magamhoz fogadlak benneteket népül. Az Egyiptomból való megváltás után Isten Izráelt a Szinaj hegyéhez vezeti, hogy kinyilatkoztassa számukra a Tórát. A Szinaj-hegyi kinyilatkoztatás volt a magasabb szellemi célja Izráel felszabadulásának.
és megtudjátok. Itt szintén nem arról van szó, hogy egy új istennevet ismernek meg, hanem hogy tapasztalják Isten hatalmát a gyakorlati életben.

Ex 6,8
felemeltem kezemet. Azaz, megesküdtem. Az eskünél a kezet az ég felé emelték. Innen származik ez a kifejezés.
örökségül. Héberül *„mórasa”,* ugyanez a szó Deut. XXXIII,4-ben a Tórára vonatkozik. Ez jellemző. Izráel két örökséget kapott: az egyik szellemi, a Tóra, feltétlen és örök. Nem ilyen a másik örökség, az Ígéret Földje. Ennek birtoklása attól függ, hogy Izráel mennyire értékeli amazt és mennyire engedelmeskedik a Tórának, az Isteni törvénynek (Hirsch).
Én az Örökkévaló. Vagy, „Én vagyok Ádonáj”. A Mózesnek szóló kinyilatkoztatás ugyanazzal az isteni kijelentéssel zárul, amellyel kezdődött: Isten az állhatatos hűség Istene és ígéretei bizonyosan teljesülni fognak.

Ex 6,9
lehangoltság… miatt. A nép rendkívül levert volt csalódása miatt és nem adott semmit az új megváltásról szóló ígéretekre.

Ex 6,12
nehézbeszédű vagyok. Más fordítás: méltatlan ajkú vagyok. Nem vagyok eléggé alkalmas arra, hogy ilyen roppant nagy fontosságú küldetésnek megfeleljek. Lásd IV,10. Az *„árál”* szót alkalmazza a Szentírás a szívre (Lev. XXVI,41) és a fülre (Jer. VI,10). Azt hiszi, hogy dadogó és akadozó beszéde miatt vallott kudarcot.

Ex 6,13
Mózeshez és Áronhoz. Isten felel és megbízza Áront, hogy vegyen részt Mózessel együtt Izráel felszabadításában.

VI,14–VII,7. Mózes és Áron geneológiája.

14–27
Mózes és Áron családfáját kapjuk itt, akik a népvezetést most átveszik. Amidőn felsorolja Lévi törzse családfőit, a két idősebb törzs családfőit is bemutatja, talán annak hangsúlyozására, hogy amint Mózes nem volt Ámrám legidősebb fia, Kehát sem volt Lévi legidősebb fia. A természetes

elsőszülött nem mindig „elsőszülött” Isten szemében. Ez a gondolat általános a Bibliában. Ábel, Sém, Izsák, Jákób, Lévi, Júda, József, Efráim, Mózes és Dávid – egyikük sem volt elsőszülött.

Ex 6,14

atyai nemzetségházaiknak. A felsorolt nevek azonosak Gen. XLVI,9 és I. Krón. V,3-ban szereplőkkel.

Ex 6,15

Simeón fiai. A nevek megegyeznek azokkal, amelyek Gen. XLVI,10-ben szerepelnek.

Ex 6,16

származásuk szerint. Ez a kifejezés csak Lévinél áll, mert az unokáit, dédunokáit és többi leszármazottjait is felsorolja.

Ex 6,20

Amrám. Akire célzás történik, de nincs névvel megemlítve II,1-ben.
nagynénjét. Lev. XVIII,12. szerint tilos a nagynénit feleségül venni. A tóraadás előtt azonban ez nem volt megtiltva. Mindenesetre jellemző a Szentírás feltétlen megbízhatóságára, hogy még akkor sem hallgat el ilyen tényeket, amidőn ezek Mózes családjára vonatkoznak. Nem igyekszik szépíteni a valóságot.
Jókebedet. Mint később királyi személyeknél, (pl. I. Kir. XV,2 stb.) meg Mózesnél és más jelentősebb egyéniségeknél az anyja nevét is említi a Szentírás. A Jókebed név azt jelenti „az Örökkévaló az én dicsőségem” (ez mutatja, hogy ellentétben a bibliakritikusok véleményével, még „P” [Priester codex = papok tana] szerint is, az „Ádonáj” név Mózes előtti időkben is használatban volt).
Áront és Mózest. Mirjám nincsen említve, mert a leszármazás csak a férfi-ágon van levezetve.

Ex 6,21

Kórah. Lásd Num. XIV,1 és I. Krón. VI,38.

Ex 6,23

Áron feleségül vette. Áron gyermekei fel vannak sorolva, mert később nagy jelentőségre tettek szert Izráel történetében.
Elisébát. Ez a név közismert abban az alakban, ahogy a Septuagintában előfordul „Elizabeth”. Ebből keletkezett a magyar „Erzsébet” név.
Nádábot és Abihút. Meghaltak az oltár előtt, mert „idegen tüzet” mutattak be; lásd Lev. X,1–2.

Ex 6,25

Eleázár. Főpap lett Áron halála után; lásd Num. XX,23–28.
Pinhászt. Főpap lett Eleázár halála után; lásd Birák XX,28. A Pinhász név gyakori az egyiptomiban és azt jelenti „sötétszínű gyermek”.

Ex 6,26

Áron és Mózes. Itt korszerinti sorrendben szerepelnek.
seregeik szerint! Izráel nem úgy vonult ki Egyiptomból, mint egy rendetlen tömeg; törzsekre, nemzetségekre és családokra oszlottak, „vezetőik” és „véneik” voltak.
29–30
Ezek a versek lényegükben azonosak a 11. és 12. verssel és az ismétlés arra való, hogy felvegye ismét a megváltás elbeszélésének fonalát. Mintha azt mondaná, folytassuk ott, ahol elhagytuk (Rási).

Ex VII.

Ex 7,1

Isten helyébe tettelek Fáraó számára. Mózes továbbítsa az isteni kijelentést mint Isten képviselője; lásd IV,16.

prófétád. Szószólód; ez az *eredeti* jelentése a héber *„nabi”* szó sémi gyökének. Áron tolmácsolja azokat a szavakat, amelyeket Isten Mózesnek mondott Fáraóra vonatkozólag, vagy azokat a gondolatokat, amelyeket Isten Mózes szívébe vésett. A próféták ihletett szószólói Isten akaratának. Intik a népet az engedetlenség következményeire és gyakran megjövendölnek eseményeket; de ez utóbbi nem elsőrendű feladatuk. Az események, amelyek be fognak következni, rendszerint az embernek vagy a népnek Istenhez való viszonyából következnek.

Ex 7,3

keménnyé teszem. Lásd IV,21-hez. Itt előre megmondja, hogy a valószínűség szerint miképen fog Fáraó viselkedni.

Ex 7,4

kezemet bocsátom. Azaz, kibontakoztatom mindenható hatalmamat.
nagy ítéletekkel. Azaz, büntetésekkel; lásd VI,6.

Ex 7,5

én vagyok az Örökkévaló. Vagy, „Én vagyok Ádonáj”; lásd VI,3. Ha Isten kivezeti népét Egyiptom téglaégető kemencéi mellől a szabadságba, ez oly nagyszerű megnyilatkozása lenne az Ő irgalmának és hatalmának, hogy Egyiptom és minden szomszédos nemzet megismerné, hogy csak az a Lény, amelynek olyan tulajdonságai vannak, mint amilyeneket Ádonájnak tulajdonítanak, amelyekre az ő neve is utal, teljesíthette a megváltást.

Ex 7,6

És így tett Mózes és Áron. Most már minden bizalmatlanságuk megszűnt és reménnyel és buzgalommal fordultak feladatuk felé (Kalisch).

Ex 7,7

nyolcvan éves. Józsefnél szintén megemlíti a Szentírás (Gen. XLI,46), hogy hány éves volt, midőn kinevezték Egyiptom alkirályává. A kinevezésnél ez a formula áll: „Én vagyok Fáraó” (44. vers), ezután következik a megállapítás: „És József harminc éves volt” (46. vers). Aztán kezdődik hivatalos tevékenysége. Mózes kijelölése, hogy „Isten helyébe legyen Fáraó számára”, hasonló formulával kezdődik, „Én vagyok Ádonáj” – és hivatalos tevékenysége megkezdése előtt, mint Józsefnél is, itt is meg van mondva az életkora. Ez kiküszöböli azt a felfogást, hogy „Én vagyok az Örökkévaló” VI,2-ben valamilyen új Istennév kinyilatkoztatása lenne.
8–13
Mózes, Áron és a varázslók.

Ex 7,9

„Mutassatok magatok mellett csodajelet.” Hogy valószínűvé tegyétek azt, hogy Isten küldöttei vagytok; lásd IV,21.
kígyóvá. Héberül: *„tannin”,* hosszú csúszómászót jelent, tengeri vagy folyami szörnyeteget, különösen pedig a krokodilust, Egyiptom jelképét.

Ex 7,10

és Áron ledobta botját. Azaz, Mózes botját, amelyet Áron Mózes kérésére használt.
szolgái elé. Fáraó miniszterei is ott voltak.

Ex 7,11

bölcseket. Akik a természet sok titkát ismerték, amelyeket a nép nem ismert.
varázslókat. Emberek, akik értettek hozzá, hogy miképpen lehet a bűvészet titkainak felhasználásával a dolgok külső megjelenését megváltoztatni. (Ibn Ezra.)
írástudói. Vagy „mágusai”. Ezek járatosak voltak a mágikus tanokban és szokásokban; csodálatos ügyességű szemfényvesztők; lásd Gen. XLI,8.
titkos bűvészetükkel. A kígyóbűvölés nagyon el volt terjedve az ó-keleti világban, – napjainkban is nagyon népszerű –, és ma is egyes egyiptomi családok féltve őrzött titka. Dr. A. Macalister mondta, hogy „látott kígyót is és krokodilt is, amely a hipnózis hatása alatt annyira megmerevedett, hogy

mint botot emelhették fel farkánál fogva”.

Ex 7,12
kígyókká változtak. „Titkos bűvészetükkel” azt a látszatot keltették, mintha kígyókká változtatták volna (Ibn Ezra, Maimonidesz és Ábárbánel).

Ex 7,13
És megkeményedett Fáraó szíve. Azaz, ez a jel nem gyakorolt rá kellő hatást. Az a tény, hogy Mózes és Áron könnyebben csinálták meg, mint az ő mágusai, csak megerősítette őt makacsságában; lásd a IV,21-hez szóló magyarázatot.

A tíz csapás. VII,14–XII,36.

„A bibliai elbeszélés seholsem élénkebb, mint az egyiptomi csapások leírásánál. Fáraó szinte megtestesítője a sötét hatalmaknak, lépésről-lépésre hátrál, vagy csak pillanatokra, hogy aztán újra megkeményítse szívét, ha elmúlik a veszély. De ez csak emberi erő, amely a természet kimeríthetetlen erőforrásaival veszi fel a harcot, amelyeket Mózes irányít. A Nílus, Egyiptom büszkesége, vérrel telik meg, nádasaiból békák végeláthatatlan sokasága özönlik a fényűzés rejtett zugai felé; a föld pora megelevenedik és undok férgekké válik; sem bent, sem kint nem találnak menedéket a pusztító rovaroktól és az útálatot keltő állatoktól. Míg egész Egyiptom országában a barmok dögvész által pusztulnak el, Izráel települési helyén, Gósenben, a barmok épségben maradnak. A király varázslói vetélkedni akartak Mózes csodatetteivel, de maguk is áldozatai lettek a fekélynek. Most az ég is belekapcsolódik a színjátékba és rettenetes jégesőt zúdít Egyiptomra; ezalatt – hogy a csoda még nagyobb legyen – tűz szórja széjjel a jégdarabokat, de nem olvasztja meg. Egyiptom országa rettenetes pusztulás képét mutatja; ezenfelül kívülről keleti szél tör elő és sáskák lepik el a talajt; majd Izráel vezérének egyetlen jelére nyugati szél támad és a sáskarajokat belesodorja a Sástengerbe. Aztán az egész színtérre sötétség borul, amely olyan sűrű, hogy szinte tapintani lehet. Minden ember fogolyként marad ott, ahol éppen tartózkodott. Végül éjfélkor bekövetkezik az elsőszülöttek szörnyű pusztulása és Fáraó meg a népe elűzik Izráelt” (R. G. Moulton).
„Ki az Örökkévaló, hogy hallgassak az Ő hangjára, hogy elbocsássam Izráelt? Nem ismerem az Örökkévalót és Izráelt sem bocsátom el!” (V,2). Ez volt Fáraó válasza az igazság Istenének követelésére, aki igazságot követelt Izráel, az ő elsőszülött fia számára. Fáraó szintén gyermeke, de „engedetlen fiú” (Deut. XXI,18), akit előbb meg kell fenyíteni, mielőtt szabadon bocsátja rabszolgáit. A csapások Isten nevelő fenyítései. Isten ahelyett, hogy a zsarnokot egyetlen csapással megsemmisítené, mennyei türelemmel egymásután következő tíz csapást mér rá, hogy megtörje gőgjét. „Lásd, mennyire különbözők Isten útjai az ember útjaitól”, mondják mestereink; „ha halandó harcos el akarja pusztítani ellenfelét, meglepetésszerűen tör rá, csapásai sűrű egymásutánban zúdulnak ellenfelére, és mihelyt leterítette, nyomban végez vele. Isten azonban tízszer figyelmeztette Fáraót és tízszer adott neki alkalmat, hogy megtérjen; és mielőtt büntette, tízszer gyakorolt irgalmat.” Mert van isteni kegyelem és irgalmas bűnbocsánat azok számára, akik megkeményítik szívüket Isten hangjával szemben és folytatják embertársaik elnyomását (Tanch. Váérá 14).
A tíz csapás szabályosan kibontakozó rendszerben halad. Három hármas sorozatból áll: *a)* vér, békák, férgek; *b)* rovarok, dögvész, fekélyek; *c)* jégeső, sáskák, sötétség. Minden sorozatban az első csapást a Nilus partján jelentik be Fáraónak, a másodikat a palotában, a harmadik figyelmeztetés nélkül következik be. A csapás-sorozatok súlyosságuk szempontjából fokozatosan emelkednek, az utolsó sorozat a három közül a legsúlyosabb, de az is csak a tizedik csapásnak bevezetőjéül szolgál, az elsőszülöttek halálának; ez a csúcspontja az összes csapásoknak. Az első kilenc csapás, noha gyakran nevezik csodának, a valóságban nem olyan fantasztikus és csodálatos jelenség, amely nem alapulna valamely természeti tüneményen. Mint mindenütt máshol, a Szentírásban, a természetfölötti itt is a természetessel keveredik és a csapások csak csodálatosan és különlegesen

kiemelkedő megjelenési formái azoknak a különleges természeti jelenségeknek és bajoknak, amelyek Egyiptomban időnkint előfordultak. Június és augusztus közt a Nilus rendszerint vöröses színűvé válik egy növényi festék-anyag következtében. Ez időszak után a folyó iszapja rengeteg békát termel; és a levegő megtelik kínzó rovarok rajaival. Ezért érthető, hogy a Nilusnak *rendkívüli* eliszaposodása óriási mértékben növelte a benne nyüzsgő békák nagy számát; hogy a pusztuló békák nagy tömege hatalmas rovar-rajokat támasztott, ezek viszont a különféle betegségek csíráit terjesztették, amelyek megtámadták a Nilus mentén legelő csordákat és nyájakat. De akár a természetes, akár a természetfeletti részre helyezzük a fősúlyt a csapásoknál, nem szabad elfelejteni a célt, amelyet szolgáltak. Mint minden bibliai elbeszélésnél, itt sem az a cél, hogy kimerítő régészeti vagy történeti adatokat kapjunk, hanem hogy erkölcsi és vallásos oktatást nyerjünk. „A csapások elbeszélése el nem halványuló szinekkel van ecsetelve és jellegzetes didaktikai jelentőségüket nem lehet eléggé megbecsülni. Kifejezésre juttatja az ember legszilárdabb elhatározásainak a tehetetlenségét, ha Istennel akar küzdeni és az ember minden erőfeszítésének eredménytelenségét, ha Isten céljait akarja meghiúsítani” (Driver).
Azonkívül, a harc sokkal többet jelentett, mint a makacs és elvakult zsarnok drámai megalázását. Nem kisebb dologról volt szó, mint Egyiptom bálványai feletti isteni ítéletről. A csapások a főistenségekre sujtottak le, amelyeket emberemlékezet óta imádtak a Nilus völgyében. A folyó is Isten volt; de undorrá vált imádói előtt. A békát, mint a termékenység jelképét tisztelték és rettegéssé vált szemükben. A barom, a szent kos, a szent kecske, a szent bika, mind porba sujtattak. A féreg azoknak kínzója lett, akik bíztak istenségében. Ha mindehhez hozzáadjuk a sötétség csapását, amely Rá, a napisten elsötétedését okozta, látjuk az éles ellentétet Izráel Istene, a világegyetem Ura és egy elavult civilizáció érzéketlen bálványai között, amint írva van: (XII,12) „Egyiptom minden bálványán ítéletet teszek, Én, az Örökkévaló”.

Ex VII.

14–25. Az első csapás: a víz vérré változik.

Ex 7,15
a vízhez. Hogy megtudja, milyen magasra dagadt (Ibn Ezra), mert a Nílus vizének állásától függött Egyiptom gazdasági helyzete; vagy hogy imádkozzék a folyam istenéhez. A Nílust, Egyiptom termékenységének a forrását tisztelték több név és jelkép alatt. A Nílus-isten tiszteletére vallási ünnepségeket tartottak, amelyeken néha Fáraó maga is áldozott. Az ásatások révén ismeretesek azok a himnuszok, amelyeket a Nílushoz intéztek.

Ex 7,17
fogod megtudni, hogy én vagyok az Örökkévaló. Fáraó merészen és zabolátlanul azt mondta, „Nem ismerem az Örökkévalót” (V,2). Most meghallja, hogy nemsokára *ismerni fogja* az Örökkévalót.
én lesujtok a bottal. A parancsot a valóságban Áron viszi keresztül, de Mózes utasítására teszi ezt.
vérré változik. Olyan színe lesz, mint a vérnek (v. ö. Jóél III,4. „A nap átváltozik sötétséggé és a hold vérré”). E csapásnak külön jelentősége van: „A véres Nílus láttára az egyiptomiak rettegve emlékeztek Fáraó gyilkos parancsára, amelyet a héber gyermekek ellen hozott” (Salamon Bölcsessége XI,6).

Ex 7,18
És a hal, amely a folyamban van. A Nílusnak dús halállománya volt, amelynek pusztulása nemzeti szerencsétlenség lenne, mivel a hal a régi Egyiptom egyik legfontosabb tápláléka volt.
irtóznak. A héber szó, amely itt „irtóznak” igével van fordítva, úgy is fordítható „beleúnnak” vagy „kifáradnak”; lásd Gen. XIX,11. „Hiába próbálkoztak bármivel, hogy élvezhetővé tegyék a Nílus vizét” (Rási).

Ex 7,19
folyóik, folyamaik. A Nílus ágai, melyek a Földközi-tengerbe folynak. A Nílusnak nincsenek mellékfolyói. Rási szerint a *„náhár”* szó itt a folyót jelzi, a *„jeór”* pedig a mesterséges csatornákra vonatkozik, amelyeket a Nílusból vezettek, hogy a földeket öntözzék.
tavaik. Amelyek a Nílus áradása által keletkeztek (lásd Jes. XLII,15).
vízmedencéik. Kutak, ciszternák és más, emberek által készített vízgyűjtőhelyek.

Ex 7,20
fölemelte. T. i. Áron.

Ex 7,21
vér volt Egyiptom egész országában. Máskor is előfordult, hogy az áradás idején a Nílus vize vöröses színű volt. Természetellenesnek csak azért látszott a mostani jel az egyiptomiak előtt, mert hirtelen lépett fel és a szokottnál jóval nagyobb mértékben és hogy ezt a jelenséget a halak kipusztulása, valamint a vizek élvezhetetlenné válása kísérte.

Ex 7,22
cselekedtek. Honnan vettek a varázslók vizet kísérletükhöz, ha *minden* víz vérré változott? kérdi Ibn Ezra. Esővizet vettek (Midrás) vagy Gósenból hoztak vizet vagy új kutakat ástak (24. v.).

Ex 7,23
és nem vetett ügyet szívében erre sem. Célzás az első csodára Áron kígyójával kapcsolatban, amelyet szintén nem vett komolyan. Az egyiptomi varázslók közismert fogása volt, hogy kis mennyiségű vizet látszólag vérré változtattak. Ezért Fáraó, aki nem vette figyelembe Mózes csodájának terjedelmét és tökéletességét, azt hitte, hogy az nem más, mint amit ő oly sokszor látott varázslóitól.

Ex 7,25
És eltelt hét nap. Itt világosan megmondja a Szentírás, hogy ez a csapás meddig tartott. Semmi sem áll arról, hogy a Nílus vize miként változott vissza rendes állapotába. Bizonyára a Felső-Nílusból jövő friss víz tisztította meg a Nílus vizét.

VII,26–VIII,11. A második csapás: Békák.

Ex 7,27
határodat. De Gósen földjét nem.
békákkal. Ez a csapás is, mint az előbbi, általános összhangban volt a természeti jelenségekkel, de csodálatos kiterjedésben és erősségben nyilvánult meg.

Ex 7,28
és ágyadra. Az egyiptomiak tisztaságszeretete ezt a csapást különösen elviselhetetlennek érezte.

Ex VIII.

4–10
Fáraó kérésére megszűnik a csapás. Megígéri, hogy megengedi az elvonulást.

Ex 8,4
Könyörögjetek az Örökkévalóhoz. Fáraó ezáltal elismeri, hogy ezt a csapást a héberek Istene küldte rája.

Ex 8,5
Legyen meg ez a fennhéjázásod fölöttem! Azaz, „Legyen tiéd a dicsőség, hogy te határozod meg, mikor szűnjék meg a csapás”; vagy „legyen meg neked az a dicsőséged felettem, hogy megállapítsd az időt, amikor a csapás megszűnjék az én kérésemre” (Luzzatto). Ezek a szavak udvarias szólamok

a királlyal szemben.

Ex 8,6
nincs senki hasonló a mi Örökkévaló Istenünkhöz. A csapás megszüntetése a Fáraó által meghatározott időben világosan bizonyíthatja számára, hogy azt Isten küldte (Driver).

Ex 8,7
csak a folyamban. Ahol természetesen mindenkor éltek ezek az állatok.

Ex 8,8
fölkiáltott Mózes. Erős, szenvedélyes kifejezés. Mózes felkérte Fáraót, hogy határozza meg az időt, amikor a csapás megszűnjék anélkül, hogy erre Isten őt felhatalmazta volna. Ezért buzgó imára volt szüksége (Ibn Ezra).

Ex 8,9
udvarokról. Amelyek a magánházakhoz tartoztak.

Ex 8,11
megkeményítette szívét. Újra megszegte ígéretét.
nem hallgatott reájuk. Amidőn követelték a megígért szabadságot.

12–15. A harmadik csapás: Férgek.

Ex 8,12
férgekké. Héberül *„lö-kinnim”*.

Ex 8,13
a föld minden proából féreg lett. A férgek sokasága miatt így tűnt fel a népnek (Luzzatto).

Ex 8,15
Isten ujja ez! Az írástudók bátorították Fáraót, hogy utasítsa vissza az Isteni akaratot; ezért annál jelentősebb, hogy itt bevallják tévedésüket. Felismerik Isten kezét, illetve művét a csapásban.

16–28. A negyedik csapás: Rovarok.

Ex 8,17
rovarokat. Héberül *„hearób”,* egyesszámú gyűjtőnév a héber ערב tőből, amely „keveredést” jelent. A vélemények eltérnek ennek a szónak értelmezésében; némelyek szerint a „kártékony vadállatok tömkelege” (Rási); mások szerint „rovarok” (Kalisch). A scarabeus-rovar szent volt, és a nap-isten jelképe volt. Ábrázolták domborműveken, ráfestették sírokra, bevésték érmekbe, hordták a nyakon amulettként és tisztelték ezer alakban (Geikie).

Ex 8,18
És különválasztom. Elkülönítve és csodálatos módon megkülönböztetve Gósent Egyiptom többi részétől. „Ilyen rajok bizonyos területeken vonultak keresztül és más vidékeket megkíméltek” (Dillmann).
Én vagyok az Örökkévaló e föld közepén. Noha az én dicsőségem az égen van, az Én akaratom mindenható a földön (Rási).

Ex 8,19
És védelmet teszek. A héberben a פדות „megváltás” szó van. Más fordítás: És különbséget teszek.
holnap. Időt enged a megtérésre.

Ex 8,20

temérdek: A héberben: *kabéd.* Szószerint „súlyos”, „nehéz”.
és pusztult az ország. Nemcsak az egyiptomiak és barmaik szenvedtek, hanem félbeszakadt a nép mindennapi munkája is.

Ex 8,21
az ország belsejében. De nem a sivatagban, ahogy Mózes kívánta. Végre kezd a király engedni.

Ex 8,22
Egyiptom bálványait. Ezeknek az állatoknak feláldozása, amelyek szentek voltak az egyiptomiak előtt, rettenetes vétek lett volna az ő szemükben. Diodorus ókori történetíró beszél egy római követről, akit Egyiptomban megöltek, mert agyonütött egy macskát. Gondoljunk csak a hinduk zavargásaira manapság, ha mohammedánok teheneket vágnak le előttük.

Ex 8,23
Háromnapi járóutat. Szólásmód nagy távolság kifejezésére; Lásd III,18.
amint meghagyja nékünk. Lásd X,26. Az izraelitáknál eddig még nem volt megállapítva a vallási áldozatok módja.

Ex 8,25
ne űzzön játékot többé Fáraó. Vagy, „ne gúnyoljon”, vagy „ne csaljon meg”. Mózes fél, hogy Fáraó újra csalárdan cselekszik, mint a 11. versben, miután megígérte, hogy elengedi a népet.

Ex 8,28
ez alkalommal is. Mint ennek előtte. De ezúttal határozottabb ígéretet tett (24. vers).

Ex IX.

1–7. Az ötödik csapás: Dögvész.

Ex 9,3
tevékre. Kereskedők, akik árut hoztak az arab sivatagon át, korán ismertté tették a tevét Egyiptomban; lásd Gen. XXXVII,25. Lovak, amelyek állítólag ismeretlenek voltak a hikszoszbetörés előtt, a XVIII. dinasztia alatt terjedtek el, amikor hadicélokra használták.
nagyon súlyos dögvészben. Szarvasmarhapestis; lásd a 15. verset.

Ex 9,4
És megkülönböztetést tesz. Lásd VIII,18. Gósen földjét ismét megkímélte Isten a csapástól.

Ex 9,6
minden jószága. A „minden” szót nem kell szószerint venni, hanem úgy kell érteni, mint gyakran a héberben és más nyelvekben is: olyan nagy számban pusztultak el, hogy a megmaradottak nem is jöttek tekintetbe (Keil).

Ex 9,7
És elküldött Fáraó. Hogy meggyőződjék, vajjon valóban úgy van-e. De a tények ismerete szívét még jobban elkeserítette.

8–12. Hatodik csapás: Fekélyek.

Ex 9,9
porfelhővé. A fertőzés a levegőn keresztül terjedt.

Ex 9,11

nem tudtak az írástudók helytállani. Nem csak hogy nem tudták utánozni, de ők maguk is szenvedtek a betegségben.

Ex 9,12
megkeményítette Fáraó szívét. „Fáraó bűne megelőzte és maga után vonta Isten büntetéseit, amelyek azonban korántsem bírták engedelmességre makacs szívét, sőt még elősegítették szíve megkeményedését és tudatos ellenszegülésre indították Izráel Istene ellen” (Kalisch). Lásd IV,21-hez szóló magyarázatot.

Ex 9,14
Mert most. Azaz, megadott időben, halogatás nélkül.
csapásomat. Héberül: *maggéfa;* nem ezzel a kifejezéssel jelölik a tíz csapást, ez végzetes fenyítést jelent; v. ö. Num. XIV,37.

Ex 9,16
hogy megmutassam neked hatalmamat! Hogy lásd be valóban, milyen balga voltál, amidőn azt mondtad: Nem ismerem az Örökkévalót (V,2) (Rásbám).

17–35. A hetedik csapás: Jégeső.

Ex 9,17
zsarnokoskodol népem felett. Más fordítás: „felülemelkedel népemen” (Deutsch) vagy: „gőgösködöl népemen” (Az Imit régi fordítása). Nem ereszted őket szabadon. Rási a Tárgum alapján: letaposod (azaz: elnyomod) népemet.

Ex 9,18
alapításának napja óta. Azaz, attól kezdve, hogy benépesedett.

Ex 9,19
tereltesd be. Vagy: „mentsd meg” vagy: „gyüjtsd hamar össze” (Deutsch).
elpusztulnak. Isten csak a növényzetet akarta elpusztítani, de megkönyörült emberen és állaton, mert még a bűnösöket is kíméli (Náchmánidesz).

Ex 9,20
Aki félte az Örökkévaló szavát. Ez az első jele annak, hogy a figyelmeztetések üdvös hatással voltak az egyiptomiakra.

Ex 9,22
emberre és állatra. Sújtsa azokat, akikre nem hatottak az előbbi figyelmeztetések.

Ex 9,23
tűz cikázott a földre. A jégeső bizonyára villámlással járt. Ezt nevezi „tűznek”.

Ex 9,24
villanó tűz a jégesőben. Itt szintén a villámok fényhatására gondol.

Ex 9,25
a mező minden füvét. A héber szólásmód „minden” azt jelenti: „nagy része”.

Ex 9,26
Csak Gósen földjén. Lásd VIII,18; IX,4.7.

Ex 9,27
Fáraó harmadszor könyörög a csapás megszünéséért. (Lásd VIII,4.24.)

Ex 9,27
Én most vétkeztem. Fáraó most bevallja vétkét, ezt eddig soha sem tette. Bűnbánata azonban, amint

a következőkben látszik, nem nagyon mély (Driver).
igaz. Azaz, neki van igaza.
bűnösök vagyunk. Nincs igazunk.

Ex 9,29
kimegyek a városból. A város tele volt bálványokkal, azért nem akart ott imádkozni (Midrás, Mechilta).
kiterjesztem kezemet. Azaz, imádkozott.
az Örökkévalóé a föld! A bálványokról azt képzelték, hogy csak egy-egy országra terjed ki hatalmuk, de ez is csak tévhit. A héberek Istene valóságos Uralkodója az egész földnek.

Ex 9,30
még mindig nem féltek. Azaz, még nincs bennetek annyi tisztelet az Örökkévaló iránt, hogy felszabadítsátok Izráelt.

Ex 9,31
a len és az árpa letört. Ebből és a következőkből kitűnik, hogy ezek az események január végén vagy február elején játszódhattak le. A lent nagyon becsülték az egyiptomiak, Egyiptom volt az ókori világ nagy vászonpiaca. Az árpából durva kenyeret készítettek a szegény népréteg számára.

Ex 9,32
A búzát és a tönkölyt. Búzából termeltek a legtöbbet Egyiptomban. A „tönköly” szó még kétszer fordul elő a Szentírásban (Jes. XXVIII,25 és Ezek. IV,9) és az asszír *kuszum* szóval hozzák összefüggésbe. Valami búzanemű gabona lehetett vagy legalább is olyan növény, amely búzával együtt érik.
mert későn érők. Tehát akkor még gyengék és hajlékonyak voltak, ellenálltak a jégesőnek. Legalább is jelentős károkat nem okozott bennük a jégeső.

Ex 9,33
nem szakadt többé a földre. Mózes imájára megszűnt a jégeső és a villámlás.

Ex 9,34
tovább vétkezett. Noha előzőleg már elismerte, hogy Isten igaz (27-ik vers), mégis ellenáll parancsainak. Lázadó lesz. Miniszterei is csatlakoznak a királyhoz Isten elleni makacs ellenállásában, amint a vers végén látjuk: „szolgái is”.

Ex 9,35
És dacos volt Fáraó szíve. Ismétli bűneit, amennyiben adott szavát ismételten megszegi.

C)
Támogatja-e Exodus VI,3 a bibliakritikai elméletet?

Ez a kérdés és a felelet rá nem nagyon érdekli a nem-szakembert. Ezért tehát nyugodtan átlapozhatja a következő négy oldalt. De van sok olyan laikus is, aki tudja, milyen nagy jelentősége van Ex. VI,3-nak a modern bibliakritikában. Ezeknek nagyon fontos, hogy azt a kérdést, mely ennek a jegyzetnek a címében jelezve van, alaposan megbeszéljük. Az is, aki nem rendelkezik szaktudással, látni fogja ebből, hogy milyen gyönge és bizonytalan az alap, amelyen oly sok bibliakritikai elmélet nyugszik.

I.

Ellentétben azzal, amiről már szó volt, hogy mi az egyszerű értelme Ex. VI,3-nak, a bibliakritikusok kijelentik, hogy a négybetűs Istennév („Ádonáj” JHVH), itt *először* nyilatkoztatott ki Mózesnek.

Tehát – azt állítják – a Genezisnek és Exodusnak mindazok a fejezetei, amelyekben Ádonáj (Örökkévaló) előfordul, más szerzőtől származnak, mint Ex. VI,3. Erre a versre utalnak mint állítólagos bizonyítékára annak a felfogásnak, hogy több „forrás”-ból merített a Pentateuchus és eszerint Ex. VI,3-at „főbizonyítéknak” hirdetik minden tudományos és népszerű bibliakritikai munkában arra, hogy a Pentateuchus különböző forrásokból tevődik össze.
A szokásos kritikai értelmezése ennek a versnek azonban a héber kifejezés teljes félreértésen alapszik. Ha a Szentírás megállapítja, hogy Izráel vagy a nemzetek vagy Fáraó „tudja meg, hogy Isten Ádonáj” – ez nem azt jelenti, hogy tudomást szerezzenek arról, hogy az Ő neve JHVH (Ádonáj)”, ahogy a kritikusok szeretnék, hanem hogy ők tanuskodjanak Isten hatalma mellett és értsék meg az Isten-név azon tulajdonságait, melyeket ez a név jelent. Így pl. Jer. XVI,21 „Azért íme én meg fogom ismertetni velük kezemet és hatalmamat és megismerik, hogy nevem Örökkévaló (Ádonáj)”. Ezekiélben ez a kifejezés, „tudják meg, hogy én vagyok Ádonáj”, több mint hatvanszor fordul elő. Sehol sem jelenti azt, hogy megtudják az Ő négybetűs nevét. Mindenütt azt jelenti, hogy megismerik Őt az Ő cselekedeteiben és ígéreteinek teljesülésében (lásd pl. Váérá haftáráját).
Ha itt valóban egy új nevet jelentenének be első ízben a héber *„nagad”* igének kellene itt állni (v. ö. Gen. XXXII,30; Birák XIII,6); és a kifejezés így hangzana: ושמי ד׳לא הנדת להם B. Jacob szerint egy új istennév kinyilatkoztatása kb. következőképen hangzana:

הנה לא ידעת עו כה את שמי וגם אל אברהם
אל יצחק ואל יעקב לא נודעתי כי אם בשם
אל שדי ושמי ד׳ לא הגדתי להם:
ועתה הנני להודיעך כי לא אל שדי
יקרא עוד שמי כי אם ד׳ יהיה שמי:

„Íme, te nem ismerted eddig az Én nevemet; és Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak sem voltam ismeretes, csak Él Sáddáj nevemen, de az Ádonáj nevemet nem mondtam meg nekik; most tudatom veled, hogy a nevem ne neveztessék többé Él-Sáddáj-nak, hanem Ádonáj legyen a nevem.”
Eszerint VI,3-nak a szerzője nem azt akarhatta kifejezni, amit a kritikusok olvasnak bele szavaiba. Azonkívül a kritikusok maguk szolgáltatnak cáfolatot saját elméletükhöz. Különös ember lehet ez a szerkesztő. Miután feltételezik, hogy ő összetákolta az ősatyák történetét olyan okmányokból, melyek folytonosan használják az Ádonáj nevet, most olyan megállapítást tesz, hogy az ősatyák soha sem hallották ezt a nevet! Ilyen megállapításnál a szerkesztő egészen beszámíthatatlannak bizonyult volna, ha ugyan valaha létezett volna a modern kritikusok képzeletén kívül (W. H. Green).
E kritikusok egyike (Dr. J. Skinner), azzal érvel, hogy a kritikai bibliaanalízis lánc, amely pedig sokkal erősebb a lánc leggyöngébb szeménél. Bármit akar is ezzel mondani, senki sem mondhatja, hogy egy lánc erősebb lehet, mint annak legerősebb szeme. És annak legerősebb láncszeme – az úgynevezett bizonyíték Ex. VI,3-ból – nemcsak a szöveg egyszerű jelentésének a félreértéséből ered és abból, hogy a Biblia szerzőjének lehetetlenséget tulajdonítanak, hanem a kritikusok által alkotott „szerkesztő” eszének nagy mértékű lekicsinyléséből is.

II.

Az úgynevezett forrás-analízist, nemlétező szerzők sorozatával és felelőtlen „szerkesztőjével” semmiféle bizonyíték nem támogatja. Az elképzelt források egyike sem maradt ránk eredeti alakjában, sem valamilyen más alakban. „A források sokaságát – panaszkodik Naville – *feltételezik* a kritikusok mint elvitathatatlan tényt. Hogy egy szerző lenne, ez nem is jön számításba. Minden áron különböző szerzőket kell felfedezniök egy tökéletesen egyszerű elbeszélés magyarázásánál is, amely a legtermészetesebb módon pereg le. Az nem akadály számukra, hogy a szöveg maga túlságosan ellenkezik a kritikusok elméleteivel. A szövegnek kell igazodnia ezekhez az elméletekhez. Ha nem igazodik, az nem baj: az a *szöveg* hibája; úgy korrigálják a szöveget, hogy

megegyezzék elméleteikkel.”
Az istennevek különböző használata nem jelenti a szerzőség különbözőségét, hanem megfelel a nevek különböző jelentésének, amelyeknek a megválasztása minden egyes esetben gondos megfontolás eredménye. Eltérések a stílusban és a tárgyalásban a megbeszélt témák különbözőségén alapszanak. Pl. Exodusban az Egyiptomból való felszabadulás elbeszéléséhez erőteljes elbeszélőmód szükséges; míg a frigysátor építésének a leírásában a technikai részletek finom megkülönböztetése fontos. Mindazok az állítások, hogy ismétlések és ellentmondások fordulnának elő, csupán azt mutatják, hogy a bibliakritikusok nem mélyednek bele eléggé a Szentírás szellemébe és nem veszik tekintetbe célkitűzéseit.
A Szentírás bírálói régebben „magasabb kritikának” nevezték módszereiket, ma szívesebben használják a „történeti kritika” kifejezést. Ez azonban még inkább megtévesztő – *mert semmi sem jellemzi jobban ezt a kritikai iskolát, mint az, hogy visszautasítja saját felfogásának revizióját a történeti felfedezések alapján, amelyek megcáfolják ezeket a felfogásokat.* Egy példa elegendő: A kritikai elmélet abból a feltevésből indul ki, hogy a héberek Salamon napjai előtt barbár állapotban éltek. Így pl. a tudomány egyik „végeredménye” az volt, hogy az írás művészete ismeretlen volt az ősi Izráelben. Még 1892-ben ennek az elméletnek egyik kiváló képviselője határozottan azt állította: „Az a kor, amellyel a Mózes előtti elbeszélések foglalkoznak, elég bizonyíték legendaszerű jellegükre. Akkor az írástudomány még ismeretlen volt.” Mások ugyanezt állítják Mózes idejére. Ezzel szemben Sellin professzor, egyik legismertebb bibliamagyarázó és történész, aki több ásatást is vezetett, ezt mondja: „Hogy egyáltalán valamikor felvethették azt a kérdést, hogy tudott-e Mózes írni, ma abszurdumnak látszik. Minden kanaánita város-állam kiskirályának megvolt az ‘íródeákja’, aki az ő levelezését lebonyolította, és a szükséges listákat vezette.” De noha a főfeltevés, amelyen a kritikai elmélet alapszik, helytelennek bizonyult, a kritikusok szilárdan kitartanak elméletük mellett. Olyan minden kritikán felüli tanú, mint Ki el Rudolf professzor, a kiváló történész, nemrég ezt írta: „A tények maguk tarthatatlanná tették Wellhausen elméletének nagy részét. Feltételezhetjük, hogy Wellhausen tudomást szerzett erről, de soha semmit nem vont vissza és nem módosított elméleteiből: és követői tovább írtak és építettek az ő elméleteire, mintha mi sem történt volna.” Wellhausen tisztelői még ma is úgy írnak, mintha semmi sem történt volna. És az ő elméleteit a népszerűsítők, az irodalmi napszámosok és tömegírók még ma is, mint olyan igazságokat hirdetik, melyeknek kétségbevonása eretnekség volna.
A mai bibliatudomány vezetőegyéniségei azonban már nem bíznak annyira, mint a régiek az istennevek kritériumában a „források” megkülönböztetését illetőleg. Zsidó és keresztény tudósok, mint Hoffmann és Wiener, Dahse és Erdmans, W, H. Green és Naville nem dolgoztak hiába; és a kritikai elmélet, amely a 17. században Spinozával, R. Simonnal és J. Astruc-kal indult meg és Wellhausenben és iskolájában érte el csúcspontját, szemünk láttára összeomlik. (L. m. Dr. Sipos István munkáját: A Pentateuchus mózesi szerzősége. Pozitív kritikai tanulmány. Budapest, 1935.) Dr. B. Jacob emlékeztet arra a tényre, hogy még 1910-ben egy liberális zsidó kritikus annyira hitt a Pentateuchus kritikai elemzésében és szimbólumaiban a J, E, P, D, R, rendszerek igazságában, hogy megengedte magának azt a kijelentést: „Ha valaki kételkedik a kritikai analízis igazságaiban, épúgy kételkedhetik Newton gravitációs elméletének igazságaiban is!” Ilyenfajta megállapításban csodálattal láthatjuk a bibliakritika egész iskolájának a dogmatizmusát. Nem álmodtak arról, hogy egyéniségek támadnak, mint Einstein, akik a fizika terén a gravitációs elméletet korrigálni fogják új elméletek alapján, míg mások a Biblia terén ingatják meg a Wellhausen-elmélet alapjait és végleg kimutatják, hogy annak feltevései nem tudományosak, hanem már elavultak.

III. Bó
(X–XIII,16.)

Ex X.

1–20. A nyolcadik csapás: Sáskák.

Ex 10,1
Menj be Fáraóhoz. – És intsd őt (Rási).
megkeményítettem az ő szívét. Lásd a IV,21-hez szóló magyarázatot.

Ex 10,2
hogy elbeszélhesd. „Ez a kifejezés nagyon megfelelő a sáskák csapásával kapcsolatban, mert ez folyton ismétlődik azokban az országokban. Hasonló csapások alkalmából gondoljanak a későbbi korok emberei az egyiptomi eseményekre, amelyekhez fogható nem lesz.” (Bechór Sór.)
amit míveltem Egyiptomban. Az itt használt igealak elég ritka. Rendszerint valami kemény, szigorú vagy rosszindulatú cselekedetre utal (l. m. I. Sám. VI,6; Num. XXII,29 stb.).
megismerjétek: Én vagyok az Örökkévaló. Lásd a VI,3–7-hez szóló magyarázatot. A csapások neveljék az embereket Isten ismeretére. A LXXVIII. és CV. zsoltárok költői módon írják le a csodákat, amelyeket Isten egykor Izráelért művelt.

Ex 10,3
vonakodol még alázatot tanúsítani előttem? Most Fáraó bűnösségének lényege abban áll, hogy a csapások lezajlása után sem akar megalázkodni Isten előtt. És valóban Fáraó nem is tanúsíthatott volna alázatot Isten előtt másképpen, mint úgy, hogy engedelmeskedik Isten akaratának és megteszi, amit már maga is megígért és elbocsátja Izráelt Egyiptomból. Szíve megkeményedett, bár akarata még szabad volt és még megbánhatta volna tettét, ha akarta volna.

Ex 10,4
holnap. Új alkalmat kap a király, hogy alávethesse magát az isteni parancsnak.

Ex 10,5
elborítja az ország színét. Ez szó szerint értendő, ha sáskákról beszélünk. Lord Bryce így ír le egy sáskarajt:
„Különös látvány, gyönyörű volna, ha nem kellene arra a rettenetes pusztulásra gondolni, ami vele jár. A levegő a földtől 12 vagy talán 18 láb magasságig is tele van rovarokkal: vörösesbarna a testük, széles, fátyolszerű szárnyakkal. Ha a nap sugarai érik őket, olyanok, mint amidőn a tenger ragyog a napfényben. Ha felhővel szemben nézi az ember a rajokat, olyanok, mint a hófúvás sűrű pelyhei. Az ember úgy érzi, mintha azelőtt sohasem tudta volna felfogni a végtelen sokaságot. Egy nagy ünnepélyre összegyűlt tömeg, a hegy lejtőjén lehúzódó fák sudarai mind semmi a rovarok miriádjaihoz képest, amelyek elfedik a napot fent és befedik a földet lent és megtöltik a levegőt, bármerre tekintünk. A szellő gyorsan tovaviszi őket, de új fellegekben jönnek, mint ellenséges had, amelynek nincs vége; minden egyes külön-külön állat egy-egy ártatlan teremtés, amelyet meg lehet kézzel fogni és össze lehet nyomni, de összességükben rettenetes pusztítást hozó hatalmat jelentenek.”
felfalja a termés megmentett maradványát. Étvágyuk elképzelhetetlen; lásd Jóél, II. fej. (Sábbát Súva haftárája). Nem csak a leveleket, hanem az ágakat és a fát magát is megtámadják és a fa háncsát megeszik. A „maradvány” itt a búzára és a tönkölyre vonatkozik (IX,32), ami megmaradt a jégeső pusztítása után (Málbim).

Ex 10,6
És megtelnek velük házaid. Ha a rajnak egy része leereszkedik egy házra, a sáskák benyomulnak a legbelsőbb zugokba is és betöltenek minden sarkot.
amióta a földön vannak. V. ö. IX,24.
És megfordult. T. i. Mózes, Áron pedig követte őt; lásd 3. verset.
7–11
Első ízben szólnak közbe a szolgák, mielőtt bekövetkezik a csapás. Ezzel beismerik, hogy most már hisznek Mózes fenyegetésében és félnek a bajtól. Akarják, hogy Fáraó tárgyaljon Mózessel, aki követeli, hogy az egész nép menjen el Istent imádni.

Ex 10,7
Fáraó szolgái. Szívük nem volt olyan kemény, mint uruké; lásd IX,20.
ez az ember. Azaz, Mózes.
kelepce. Romlásunk okozója.
elveszett. A csapások pusztítása következtében.

Ex 10,8
de kik legyenek azok, akik elmennek? Már ő is hajlik az engedékenységre, de feltételeket akar szabni.

Ex 10,9
Ifjainkkal. Semmi rendkívüli nem volt Mózes követelésében, mivel a nagy ünnepségeken Egyiptomban is az egész nép részt szokott venni.

Ex 10,10
Úgy legyen az Örökkévaló veletek. Fáraó gúnyosan válaszol.
gonosz szándék van előttetek. Gonosz szándékotok, amit rejtegettek, hogy örökre elhagyjátok Egyiptomot vagyonotokkal együtt, mindig világosan látható arcotokon; mindenki előtt nyilvánvaló (Bechór Sór). Az Imit régi fordítása: „rossz dolog van előttetek”.

Ex 10,11
Nem úgy. Ahogy ti mondtátok, hogy elviszitek gyermekeiteket (Rási).
férfiak. Fáraónak ezt a politikáját sokszor utánozták Izráel elnyomói. A Spanyolországból történt kiűzetés után 80.000 zsidó menekült Portugáliába „bízva a király ígéretében. Spanyol papok felingerelték a portugálokat és rávették a királyt egy olyan rendelet kiadására, amely még Ferdinánd és Izabella rendeletét is elhomályosította. Minden felnőtt zsidót kiűztek Portugáliából; de előbb elrabolták 14 éven aluli gyermekeiket mind, hogy a keresztény vallásban neveljék őket. Erre az az elszánt bátorság, amellyel a száműzött nép oly sok és oly nehéz bajt viselt el, megtört és helyet adott a kétségbeesés legvadabb kitöréseinek” (Lecky).
mert hiszen ez a szándékotok! Ez az, amit ti eddig kértetek, hogy vallási ünnepséget tartsatok Isten tiszteletére és ehhez a férfiak maguk is elegendők. Mózes azonban kezdettől fogva azt követelte „Bocsásd el népemet” – egész népemet és nem csak a férfiakat.

Ex 10,14
határán. Azaz, területén.
súlyos volt. Lásd VIII,20. A célzás itt a sáskák félelmetes tömegére vonatkozik.
nem volt hasonló sáskajárás. Egyiptomban.
és utána sem lesz hozzá fogható. Egyiptomban. Ez utóbbi két szólásmód közmondásszerű, túlzó kifejezés (Luzzatto); v. ö. II. Kir. XVIII,5 és XXIII,25. Lásd IX,24-et is.

Ex 10,15
elsötétedett. A kifejezés találó és szemléltető. Távolról a sáskák nehéz felhőnek látszanak, amely a vidék felett függ. Amint közelednek, teljesen elfedik a napot.
nem maradt semmi zöld a fákon és a mező füvén. Ahol ilyen sáskaraj megjelenik, kopárrá teszi a vidéket és minden zöld eltűnik a mezőkről.

Ex 10,16
és ti ellenetek. Lásd IX,27. Itt a király bevallja kettős bűnét Isten és Izráel ellen.

Ex 10,17
ezt a halált. Azaz, ezt a csapást, amely elpusztít minden ehetőt.

Ex 10,19
a Sástengerbe. A könnyű szellőn lebeg a sáskaraj, de a vihar magával ragadja és lesújtja és ha vízre ér, tönkremegy. Plinius is beszél sáskarajokról, amelyeket a szél elvitt és a tengerbe sodort.
a Sástengerbe. A LXX. alapján „vörös tengernek” fordítják. Nevét talán a korallokról, amelyek vizében vannak, a partmenti hegyek színéről vagy a benne tükröződő nap izzásától kapta. Az Imit

régi fordítása: „nádastenger”.

Ex 10,20
A csapás megszűnte után Fáraó újra megszegi szavát.

21–23. A kilencedik csapás: Sötétség.

Ex 10,21
sötétség Egyiptom országa fölött. „Mint a harmadik és a hatodik csapás, ez is előzetes bejelentés nélkül következik be. A tárgyalás, a megállapodás megkötése és megszegése, ami a nyolcadikkal járt, teljesen elég ennek megokolására” (Chadwick).
Ez a csapás különösen érzékenyen érinthette az egyiptomiak lelkét, akiknek főistenük Rá volt, a nap-isten. Mernephtaht egy domborművön a következő felirattal ábrázolják: „Ő a napot imádja”.
a sötétség legyen tapintható. Egyesek úgy magyarázzák, hogy ez a „chamszin”-nak, (pusztai szél), veszélyesebb változata volt, amely nem ritka Egyiptomban. Kellemetlen sötétség jár ezzel, amely a legrosszabb angol ködöt is felülmúlja (Rawlinson). A következő versek gyönyörűen írják le a sötétség csapását (Salamon bölcsesége XVII).
„Semmiféle tűznek az ereje sem adott nekik világosságot és a csillagok ragyogó fénye sem volt elég erős, hogy megvilágítsa azt a sötét éjszakát… Akár susogó szellő lebbent, akár a madarak dallamos csicsergése a lombos ágak között vagy a gyorsan rohanó vizek zúgása hangzott fel, megbénultak rémületükben; de a Te szentjeidnek nagy világosság volt.”

Ex 10,23
Nem látta az ember az ő testvérét: Nem látták egymást. Vagy: nem látta egyik a másikát. (Az Imit régi fordítása.)
nem mozdulhattak el helyükből. A rémülettől nem mertek mozdulni.
világosság volt otthonában. Azaz, Gósen földjén. Mahler professzor azonosítja a kilencedik csapást azzal a napfogyatkozással, amely 1335 ante március 13-ikán volt. Ez teljesen besötétítette Egyiptomot, de nem terjedt ki, mint *teljes napfogyatkozás* Gósenre; ezért „Izráel minden gyermekének világosság volt otthonában”. (Így pl. 1925 jan. 24-én a napfogyatkozás nem volt észlelhető New York alsó felében, a 96. utca volt a déli határa a teljes napfogyatkozásnak.)
Hagyomány szerint a sötétség Niszán 1-én volt, ami akkor csütörtöki napra esett. Ha Mahler azonosítása helyes, megállapíthatjuk a kivonulás pontos idejét: 1335 ante március 27, csütörtök.
Mahler professzor a 22. vers végén lévő szavakat „három napon át” a 23. vershez veszi: „Három napon át nem látta az ember az ő testvérét és nem mozdulhattak el helyükből három napon át”. Eszerint napfogyatkozás csak egy napon volt, de annak megrémítő hatása, a rettenetes dermesztő bénulás, három napig tartott. Görög írók élénk leírásokat közölnek a napfogyatkozások hatásáról, „amidőn rettenetes félelem szállta meg az embereket”. Herodotos elbeszéli, hogy egy teljes napfogyatkozás 585-ben ante, amely a lidek és médek csatája közben következett be, annyira megrémítette a harcoló feleket, hogy abbahagyták az ütközetet és békét kötöttek egymással…

Ex 10,24
És hivatta Fáraó Mózest. Miután a sötétség elmúlt.
gyermekeitek is. Fáraó nagyobb engedményt tesz, mint azelőtt, ez egy további lépés a teljes meghódolás útján. Most már megengedi, hogy az egész nép menjen. De azt akarja, hogy barmaikat hagyják ott biztosítékul, hogy visszatérnek. Mózes ezt nem fogadja el.

Ex 10,25
vágóáldozatokat. Ezeknek egy részét elégették az oltáron és egy részét megették azok, akik áldoztak (Zebachim 116a).
égőáldozatokat. Ezeket teljesen elégették az oltáron.

Ex 10,26

nem fog visszamaradni egy csülök sem. Mózes hangsúlyozza szándékát, hogy nem hozza vissza Izráelt Egyiptomba.
mert ezekből vesszük, amivel szolgáljuk az Örökkévalót. Mi még nem tudjuk, milyen fajta állatok lesznek szükségesek az áldozatokhoz és azt sem tudjuk, hogy mennyi (Ibn Ezra).

Ex 10,28
ne merészeld többé színemet látni. Ne próbálj mégegyszer hozzám bebocsátást kérni; v. ö. II. Sám. XIV,24.28; II. Kir. XXV,19. A király volt az, aki megmásította szándékát, amidőn újra találkoztak; az ő arcán és nem Mózesén volt a halálfélelem fehérsége. Mózes, midőn tárgyalt Fáraóval, mindíg megadta a királynak járó tiszteletet, soha sem „gyalázta az uralkodót", nem vétett az udvariasság szabályai ellen a királlyal szemben; de nem habozik és nem köt egyességet. Mózes mindíg méltón viselkedett, Fáraó aljasan és gyalázatosan, azzal kezdte, hogy megsértette Mózest, majd rászedte őt, végül csúnyán megadta magát, majd jön az árulása és megszégyenítő veresége a Sástenger partján (Chadwick).

Ex 10,29
Jól beszéltél. További tárgyalásnak nincs értelme.
nem akarom többé látni arcodat. De mielőtt Mózes eltávozik a királytól, bejelenti neki a tizedik csapást (XI,4), és azután haraggal ott hagyja (XI,8).

Ex XI.
Bejelenti az utolsó csapást.

Ex 11,1
És szólt az Örökkévaló. Az ige plusquamperfectumban van. Az 1–3. versek közbe vannak vetve, mert ezeknek tartalmát Mózessel már egy előbbi alkalommal közölte Isten.
űzve űz majd innen tova. Mózes így megtudta, hogy az utolsó csapás után azonnal a kivonulás következik és sürgősen meg kell tenni a szükséges intézkedéseket az út előkészítésére.

Ex 11,2
kérjen. Úgy hagyják el Egyiptomot, ahol oly sok évszázadon át éltek, hogy ne emlékezzenek keserűséggel az egyiptomi népre. Lásd a III,21-hez szóló magyarázatot.

Ex 11,3
a népet kedvessé tette. Ezért az egyiptomiak nagylelkűen és jó barátságban váltak el az izraelitáktól; lásd a Deut. XV,14-nek magyarázatát a III,21-hez szóló magyarázatban.
igen nagy volt. Nagy tekintélyre tett szert a csapások folytán; és különösen azért a gondosságért, amellyel intette és amennyire lehetett, megkímélte őket a bajoktól. Ez a magatartás rokonszenvet keltett Mózes népe iránt is az egyiptomiaknál.

Ex 11,4
És szólt Mózes. Fáraóhoz válasz gyanánt ultimátumára, X,28.

Ex 11,5
a rabszolganő elsőszülöttjéig. A legalacsonyabbrendű személy a királyságban ellentétbe van állítva a legelőkelőbbel. A gabona őrlése nyomorúságos vesződséggel járó munka, asszonyok, rabszolgák és foglyok dolga volt. A kézimalom még manapság is használatban van Keleten és Kelet-Európában is.
minden állat elsőszülöttje. A jószágra vonatkozó csapás, ami le van írva, IX,3-ban, korlátozva volt arra „a jószágra, amely a mezőn van". IX,3–7-ben, *mikne* szót használja, míg itt *behema* áll. Az egyiptomiak isteni tiszteletben részesítettek különböző állatokat; és minden állatok elsőszülöttjét elérte végzetük.

Ex 11,6
nagy jajkiáltás. Ismeretes az a szenvedélyesség, amellyel keleti emberek érzéseiket kifejezésre

juttatják.

Ex 11,7
még eb sem feni nyelvét. Kutya sem ugatja meg; közmondásossá vált kifejezés, békét és háborítatlanságot jelent.

Ex 11,8
le fognak jönni. Az udvaroncokat majd sürgősen Mózesért küldik és teljesítik követeléseit.
felindult haraggal. Mert Fáraó azt mondta neki „ne merészeld többé színemet látni" (X,28).

Ex 11,9
És szólt az Örökkévaló. Összefoglalja itt röviden mindazt, ami eddig történt Fáraóval, különösen azt, hogy a csodák miként hatottak rá. Ez az összefoglalás a második könyv egyik fontos részének a befejezését jelenti.

Ex XII.
A peszach intézménye.

A felszabadítás Egyiptomból nemcsak fizikai, hanem szellemi felszabadulást is jelent a rabszolgaság alól. Izráelt meg kell szabadítani minden pogány befolyástól és meg kell szentelni Isten tiszteletére. Ezek a peszachra vonatkozó parancsok vezetik be a Tóra vallási törvényeit. Az alkalom, amidőn ezek adattak és a mód, ahogyan kifejezésre jutottak, jellemzően domborítják ki ennek az ünnepnek alapvető fontosságát Izráel életében és történetében. „Az egyiptomi kivonulás nemcsak a zsidó történet legnagyobb eseménye és legfontosabb korszaka, hanem az egész emberiség történetében ugyanilyen korszakalkotó esemény. A szerencsés megmenekülésért Európa, Amerika és Ausztrália épp oly hálásak lehetnek, mint maguk a zsidók. És Európa, Amerika és Ausztrália népei velünk zsidókkal együtt ünnepelhetnék a peszach-ünnepét" (C. G. Montefiore).

Ex 12,2
Ez a hónap. Az *Ábib,* vagy Niszán hava, amelyben a felszabadulás megtörtént.
számotokra. Héberül לכם. Bölcseink hangsúlyozzák ezt a szót és ebből következtetik, hogy az ünnepek pontos megállapításának joga Izráelnek, illetve Izráel régi vallási vezetőinek kezében van (Rós Hasáná 22a). Bibliai és koratalmudi időkben a szinhedrion állapította meg az újholdat megfigyelés alapján és a dátumról követek útján értesítette a népet. Később csillagászati számítások alapján állapították meg a dátumot. Vallási szempontok döntötték el, hogy melyik év legyen szökőév és mikor legyen a „Kiszlév" és „Márchesván" hónap „teljes" (30 napos) és mikor legyen „hiányos" (29 napos). Fontos szabály, hogy Rós Hasáná sohasem eshetett vasárnapra, szerdára vagy péntekre (לא אד״ו ראש השנה). Ez biztosította többek között azt, hogy az Engesztelés napja ne essék közvetlenül szombat előtti vagy utáni napra.
a hónapok kezdete. „Szabadságod első hónapja legyen az első a hónapok sorrendjében, úgyhogy időszámításod szabadságod órájával kezdődjék. Ezáltal megemlékeztek a szabadság órájáról, az Én jótetteimről is irántatok és vigyázni fogtok arra, hogy féljetek, szeressetek és szolgáljatok Engem" (Bechór Sór). A megváltás Egyiptomból mindenképpen „korszakalkotó". Az Exodusnak új korszakot kellett kezdenie; és nem csak az évek számítása szempontjából kezdődik ezzel az új korszak Izráel történetében (XVI,1; XIX,1; Num. I,1; Kir. VI,1), hanem a hónapokat is Izrael felszabadulása első hónapjától kell számítani. Izráel új naptárt kap és ezáltal teljes a szakítás Egyiptommal.
A rendes zsidó év 12 holdhónapból áll, amelyeknek mindegyike $29^1/_2$ napból és még néhány percből áll. A hónak kezdete (Rós Chódes) kisebb ünnepnek számít. Mivel egyrészt 12 holdhónap csak valamivel több mint 354 és egy harmad nap, tehát kereken 11 nappal rövidebb egy átlagos napévnél, amely 365 és kb. egy negyed nap; másrészt pedig az ünnepeket a napév évszakainak megfelelően kellett ünnepelni, tehát peszachot tavasszal, sábuótot nyáron, szúkkótot ősszel, össze kellett egyeztetni a holdévet a napévvel. Ez úgy történt, hogy bizonyos években közbeiktattak még

egy póthónapot, a „második Ádárt”, ami által az évből „szökőév” lett. Minden 19 éves ciklusban van 7 ilyen 13 hónapos szökőév (III, VI, VIII, XI, XIV, XVII, XIX, = גו״ח א״ד ז״ט). Aszerint, hogy a Kiszlév és Márchesván hónapok 29 vagy 30 naposak, az egyszerű évben 353, 354 vagy 355 nap van, a szökőévben pedig 383, 384 vagy 385 nap van. Ezáltal biztosítva volt a zsidó év matematikai pontossága. Egy híres nemzsidó tudós, Scaliger nagy elismeréssel nyilatkozott a zsidó naptárrendszer tökéletességéről.

Ex 12,3

egész gyülekezetéhez. Eddig Mózes és Áron Isten követei voltak Fáraó előtt; most Izráel előtt lesznek Isten követei. „Izráel gyülekezete”, *ádáth Jiszráél* a közösséget mint vallási egységet jelenti.

E hó tizedik napján. Csakis ez alkalommal kellett a peszachi bárányt a hónap tizedikén kiválasztani.

családi házak szerint. Szószerint: „az atyák háza szerint”, itt ugyanazt jelenti ez a kifejezés, mint a *mispacha,* „család” szó. A peszach Izráelben jellegzetes családi ünnep. Figyelemre méltó, hogy a zsidó vallás első rendelete házi istentisztelet volt. Egy nemzet akkor erős valóban, ha ápolja a család szentségét.

Ex 12,4

kevesebb a ház lakossága annál, semhogy egy bárány kellene. Azaz, kevesen vannak ahhoz, hogy egy étkezésnél megegyék. „De ha a ház férfiai kevesebben vannak tíznél” (Tárgum Jerusálmi). Ha egy 2–3 tagú család kénytelen lenne egy juhot venni, nagyon sok veszne kárba: lásd a 10. verset.

a lelkek. A személyek.

minden egyesnek táplálékához mérten. Kis gyermekeket és nagyon öreg embereket, akik még a kötelező kis adagot (כזית) sem tudták megenni, nem lehetett beleszámítani.

Ex 12,5

Hibátlan. Hibátlan legyen, mint minden áldozati állat; Lev. XXII,19.21.

egyéves. Szószerint: „egy év fia”. Bölcseink így értelmezik, hogy születésétől számítva egyéves koron belül (Mechilta), Lev. IX,3. „Ez a zsenge kor az ártatlanság jelképe, különösen alkalmassá teszi, hogy annak a szövetségnek jelképe legyen, amelyet Isten Izráellel, mint nemzettel köt.” (Kalisch.)

hím legyen. Mint az égőáldozat esetében; Lev. I,3.10.

Ex 12,6

esti szürkület idején. Szószerint „a két este közt”. Az „első este” délután áll be, amikor a nap melege enyhülni kezd, három óra körül, és a „második este” napnyugtával kezdődik (Mechilta). Josephus azt írja, hogy a peszach-áldozatot a nap 9–11. órája között mutatják be, azaz délután 3–5 között.

Ex 12,7

a szemöldökfára. A gerenda a kapu felett; vagy talán a rácsos ablak, amely rendesen az egyiptomi házak kapuja felett volt (Rawlinson).

Ex 12,8

a húst. A peszachi bárány húsát.

azon az estén. Amely Niszán 14-ikét követi.

tűzön sütve. A sietség miatt, mert sietve fogják elhagyni Egyiptomot.

kovásztalan kenyérrel. „Mert azt gyorsan el lehet készíteni” (Maimonidesz); jelképezi a sietséget, amellyel az izraeliták elhagyták Egyiptomot. Nem maradt annyi idő, hogy tésztájuk megkeljen. Deut. XVI,3-ban a „kovásztalan kenyér” (héberül: *maccoth; macca* többesszáma) neve „a sanyarúság kenyere”.

keserű füvekkel. Héberül: *merórim* (ez *márór* többesszáma). Az egyiptomi rabszolgaság keserűségének jelképe; I,14.

Ex 12,9
Ne egyetek belőle nyersen. Amint sok pogány nép teszi áldozataival.
vagy vízben főzve. Nem volt szabad a bárányt főzni, mert ezáltal elkerülhetetlen lenne szétvagdalása. Nem volt szabad szétdarabolni, hanem egyben kellett megsütni. Ez a ritus bizonyára jelkép akart lenni Izráelnek, mint nemzetnek teljes egységére. *Egy* étkezés, *egy* asztalnál, *egy* darabban, *teljesen* el kell fogyasztani. A *vízben* (במים) szót ki kell írni, mert a בשל tő esetleg a sütést is jelentheti (l. II. Krón. XXXV,13).

Ex 12,10
ami pedig megmaradna. Azt nem volt szabad rendes étkezésre használni, de nem volt szabad megvetéssel eldobni sem; el kellett égetni.

Ex 12,11
Derekatok fölövezve. A hosszú, bő köpenyeket, amelyeket Keleten a nép viselt, övvel összekötötték a derék körül, ha útra keltek. Ezek és a következő utasítások csak az egyiptomi peszachra vonatkoztak, és nem a későbbi peszach ünnepekre.
saruitok lábatokon. Útrakészen. A sarut, vagy szandált a házban rendesen nem hordták.
vándorbototok. Szüksége van rá a vándornak a sivatagban.
egyétek azt sietve. Hogy megkezdhessék minden pillanatban utazásukat.
Az Örökkévaló elkerülési ünnepe az. Vagy: „peszach az Örökkévalónak”. (Az Imit régi fordítása.) Azaz, peszach-áldozat az Örökkévaló tiszteletére (Mendelssohn). A *peszach* szó eszerint itt peszachi bárányt jelent; és a *paszach* igéből „átugrani”, „elkerülni” keletkezett; lásd a 13. verset.

Ex 12,12
És én bejárom Egyiptom országát. V. ö. XI,4. „Isten hatalma félelmetesen fog megnyilvánulni az országban; az Ő fensége rettegést okoz; az Ő ítélkezése félelmet és tiszteletet kelt – és így járja be az országot” (Kalisch).
és Egyiptom minden bálványán. Midőn Isten megölte minden élő elsőszülöttjét, embert és állatot egyaránt, részben elpusztította az egyiptomi kultusz tárgyait is, mert Egyiptomnak egy istensége sem volt, amelyet nem képviselt volna valamilyen állat.
én, az Örökkévaló. Újabb bizonyíték, hogy ez a kifejezés VI,2-ben a hatalom hangsúlyozását jelenti és nem egy új név kinyilatkoztatását.

Ex 12,13
számotokra. A ti javatokra.
jel. A könyörületesség záloga. A vér látása erősíti szíveteket és bátorít, midőn elpusztulnak az egyiptomiak elsőszülöttei és a pusztítás angyala átvonul Egyiptomon (Ibn Ezra és Reggio).
és látva a vért. „Minden nyilvánvaló Ő előtte, de a Szent, áldott legyen Ő, azt mondta: meg fogom nézni, hogy foglalkoztok-e az Én parancsolataimmal, és ha látom, hogy igen, akkor megkíméllek benneteket” (Rási).
elkerüllek benneteket. Vagy: „megkíméllek benneteket” (Tárgum); „megvédlek benneteket” (Septuaginta). A héber igében benne van az elkerülés és a megkímélés értelme is.
nem lesz a sújtó csapás. A pusztítás angyalának nem lesz engedélye, hogy csapást hozzon rátok (Reggio).

14–20. Előírások a peszach-ünnepre.

Ex 12,14
emlékezetül. A jövőben. Az eddigi szabályok, az egyiptomi peszachra vonatkoznak (1–13. v.); Most (14–20. v.) a jövőbeli peszachok számára szóló törvények következnek.
ünnepeljétek azt. Azaz, a peszach-áldozat évfordulóját évenként hétnapos ünnepséggel, amelynek főjellegzetessége a kovásztalan kenyér.
örök. Izráel még ma is megőrzi.

Ex 12,15
de már az első napra takarítsatok ki minden kovászt házatokból. A kovászost eszerint eltávolítják és jelképesen elpusztítják tűz által (ביעור חמץ) a peszach előtti nap délelőttjén. Bölcseink bevezették „a kovászos keresését” is (בדיקת חמץ) az előtte való estén. (Peszach. 2a. és Toszáf.) A kovász a romlottságnak, a szenvedélynek és a bűnnek jelképe.
legyen kiirtva. Lásd Gen. XVII,14 Nem ölik meg, hanem kiközösítik Izráel gyülekezetéből, olyan lesz mint a pogány.

Ex 12,16
szent gyülekezet. Szent ünnep. Szószerint „szent összehívás”. Ez a kifejezés kétségtelenül úgy keletkezett, hogy eredetileg az imádkozókat összehívták az ünnep megtartására.
ami élelem szükséges minden embernek. Az étel elkészítése ember és állat részére meg van engedve ünnepnapon, ha az hétköznapra esik. Ez a főkülönbség a munkatilalom szempontjából szombat és ünnepnap közt.

Ex 12,18
estéjétől. A zsidó nap az előző nap estéjén kezdődik és a következő nap estéjéig tart. Látjuk ezt már a világteremtés leírásánál is. „És lett este és lett reggel” (Gen. I,5 stb.).

Ex 12,19
kovászosat. Héberül: *máchmeceth;* azaz, minden, ami kovászos, el van tiltva, nemcsak a *chamec,* a kovászos kenyér.
idegen. Héberül: *gér.* Az idegen, aki letelepedett az országban. „Nem parancsolták vagy kényszerítették, hogy felvegye Izráel vallási kötelességeit, de intézkedés történt, hogy ne akadályozza Izráel vallási gyakorlatát” (Sulzberger). A későbbi héber törvényben a letelepedett idegen lehet vagy *gér cedek,* aki szabályszerint felvétetett Ábrahám szövetségébe és ezért ugyanazokat a jogokat kapja és ugyanazokat a kötelességeket vállalja, mint a született izraelita; vagy pedig *„gér tósáb* vagy *gér sáár”,* „a kapu idegenje”, az idegen pásztor (telepes), aki Izráel vallási életén kívül marad, de aki magára vállalta, hogy követi a hét noachida-törvényt, amelyek kötelezők mindenkire, aki az emberi társadalomban akar élni; lásd Genezis 8. old.

Ex 12,20
minden lakóhelyeteken. Még Palesztinán kívül is, ahol nem áldoztak peszachi bárányt, kötelező peszach ünnepének megtartása.
21–28
Mózes közli a peszachi törvényeket a vénekkel.

Ex 12,21
Vezessetek elő. A vének mondják a népnek, hogy vezessék elő a juhokat az akolból.
vegyetek. Ha nincs sajátotok, vásároljatok bárányt (Mechilta, Rási).
családjaitok szerint. Azaz, egy bárányt egy háztartásnak; lásd a 3. és a 4. verset.

Ex 12,22
izsópköteget. Héberül: *ézób.* Ezt a növényt használták csomóba kötve szivacs helyett folyadék felszívására. Jelképe lett később a bűntől való lelki megtisztulásnak (Zsolt. LI,9).
közületek pedig ne menjen ki senki. Mindannyian legyetek készen, hogy eleget tegyetek a szabadság hívásának.

Ex 12,23
hogy sujtsa Egyiptomot. Elsőszülötteiket.
elkerüli az Örökkévaló az ajtót. Megkímélvén azokat, akik bent vannak; lásd a 13. verset.
pusztítót. A pusztító angyalt: mint II. Sám. XXIV,16.

Ex 12,24
És őrizzétek meg ezt a dolgot. V. ö. a 17. verset. A figyelmeztetés itt a peszachi ünnepségre, illetve a peszach-áldozatra vonatkozik és nem a vér fecskendezésére, ami csak az egyiptomi kivonulás

peszach-ünnepére volt kötelező.

Ex 12,25
midőn bementek abba az országba. Azaz Kanaánba. A peszachi bárány áldozatának állandósulnia kell, midőn Izráel fiai letelepednek Kanaán országában.
amint hirdette. Ábrahámnak: Gen. XII,1.7.
akkor tartsátok meg ezt a szolgálatot. A peszachi báránnyal kapcsolatban.

Ex 12,26
szólni fognak hozzátok fiaitok. A következő nemzedékek gyermekeivel közölni kellett a peszach-ünnep eredetét és jelentőségét. Peszach 1. és 2. napjának Széder-estjében ez a parancs ünnepélyes megvalósulásra jut. Ezeken az estéken a történelem vallássá magasztosul. A jelenlévő legfiatalabb gyermek teszi fel a „kérdéseket", amelyekre az egyiptomi kivonulás eseményeinek felsorolásával felelnek. Ezeknek csúcspontja a peszach-ünnep volt. A családon belüli vallásos nevelés története eszerint olyan ősrégi, mint maga a héber nép; lásd Gen. XVIII,19.
Mit jelent ez a szolgálat számotokra? A vallási szertartásoknak és formaságoknak a peszachhal kapcsolatban az a céljuk, hogy ébren tartsák az izraeliták szívében a csodálatos megváltás emlékét. A templom elpusztulása óta a gyermek kérdései a széder-étkezés különböző sajátosságaira vonatkoznak.

Ex 12,27
aki elkerülte. Vagy: mivel megkímélte. (Az Imit régi fordítása.)
elkerülte Izráel fiainak házait. A jövendő nemzedékek gyermekeinek figyelembe kell venniök, hogy az ő szabadságuk összefügg őseik egyiptomi szabadulásával.
És a nép meghajolt és leborult. Amidőn hallották a megváltás ígéretét és Kanaán jövendőbeli birtokbavételét (Rási).

29–30. Az utolsó csapás és Izráel kivonulása.

Ex 12,29
a fogolynak elsőszülöttjéig, aki a börtönveremben volt. XI,5-ben „a rabszolganő elsőszülöttjéig, aki a kézimalom kereke mögött áll".

Ex 12,30
nagy jajkiáltás. A fájdalom őrjöngő jajkiáltása, elsőszülött gyermeküktől megfosztott keleti emberek kétségbeesett jajgatása az egész országon át.
nem volt ház. Az egyiptomiak házai között.

Ex 12,31
És hivatta. Fáraó; v. ö. X,28.
népem köréből. Gósenben is Fáraó országában és az ő népe körében laktak az izraeliták. De sok izraelita rabszolgamunkát végzett Egyiptom más részein is.

Ex 12,32
és áldjatok meg engem is. Imádkozzatok érettem, hogy további csapások ne érjenek engem.

Ex 12,33
És sürgették az egyiptomiak. Mert féltek, hogy új csapások jöhetnének rájuk, ha nem bocsátják el szabadon minden halogatás nélkül az izraelitákat.

Ex 12,34
sütőteknőit. Ezekre nemsokára szükség lehetett a sivatagban.

Ex 12,35
kértek az egyiptomiaktól. Lásd III,22. A parancs a népnek röviddel a kivonulás előtt adatott ki.

Ex 12,36
és így vettek sarcot Egyiptomon. Lásd a III,22-höz szóló magyarázatot, ahol erről a kérdésről részletesen szólunk.

37–42. A kivonulás.

Ex 12,37
Ráamszésztől. Lásd I,11.
Szukkótba. Azonosították ezt egyesek az egyiptomi Thuku névvel, ami Pitómnak a világi neve lenne. Az is lehetséges, hogy más helység neve, amely Pitóm közvetlen közelében feküdt. L. még az I,11-hez szóló magyarázatot.
hatszázezer. Kerek szám, pontosabban 603.550 Num. I,46 szerint. Nem kell abban nehézséget látni, hogy egyszerre egy helyről oly nagy embertömeg vonult ki: van ennek az eseménynek történelmi párhuzama. A 18. század végén 400.000 tatár indult el egy éjszaka Oroszországból a kínai határok felé.

Ex 12,38
És nagy gyülevész tömeg. Nem-izraelita idegenek tömege, amelyhez rabszolgák és hadifoglyok tartoztak, akik kihasználták a zűrzavart, hogy elmeneküljenek Egyiptomból. Ezek nem voltak kívánatos elemek, amint Num. XI,4–5-ből látjuk.
juhnyáj meg szarvasmarha. Nem az összes izraeliták voltak rabszolgák, hanem nomád törzsek is voltak köztük, nagy marhaállománnyal.

Ex 12,30
útieleséget sem készíthettek maguknak. Mást, mint tésztát.

Ex 12,40
négyszázharminc év. Gen. XV,13-ban, ahol megjövendöltetik a szenvedés korszaka, négyszáz évről van szó, és – rabbinikus hagyomány szerint (Mechilta) – ez a korszak Izsák születésével kezdődött. A 30. évről, ami ott nincs említve, feltételezik, hogy azokra az évekre vonatkozik, amelyek a szenvedéseket megjövendölő látomás és Izsák születése közt teltek el (Luzzatto). Mások szerint ez a 30 év az efraimiták hőstettére vonatkozik, akik a Talmud (Szanh. 92b. I. Krón. VII,20–22 alapján.) szerint Egyiptomból kitörtek egy nemzedékkel az Exodus előtt. Ebből a 430 évből a rabbik szerint az izraeliták 210 évig voltak Egyiptomban. Ez összhangban van Exodus elbeszélésével és a VI. fejezetben lévő genealógiai táblázatokkal.

Ex 12,41
éppen ezen a napon. Niszán 15-én.

Ex 12,42
Őrködés. Az Imit régi fordítása: „a megőrzés”. Mások a héber *simmurim* szót a „figyelés éjszakájának” (Deutsch) fordítják. Isten megoltalmazta őket és nem engedte, hogy a pusztítás a házaikhoz érjen. Ő elrendelte, hogy ezt az éjjelt az összes izraeliták őrizzék meg mint az őrködés éjjelét, emlékezetül a „megváltás éjszakájára” (Ibn Ezra). Ez volt Izráel nemzetének születési éjszakája és Izráel egész történetét áthatotta ennek az emlékezete.

43–51. További utasítások a peszach-ünnepre.

Ex 12,43
Ez a Peszach áldozat törvénye. Ez a bevezetés annak következtében szükséges, ami a 38. versben áll a gyülevész népről (Ábárbánel).
Senki idegen ne egyék belőle. A nem-izraelita, aki nem akart belépni Ábrahám szövetségébe, éppen

úgy, mint az a zsidó ember, aki tettei által elidegenedett mennyei atyjától (Mechilta, Rási), nem vehetett részt a peszachi lakomán. Annak kifejezetten izraelita szertartásnak kell maradnia.

Ex 12,44

szolgája. Az idegen azonban, aki mint vásárolt rabszolga belép egy izraelita család körébe, Izráel teljesjogú tagja lesz, és ezért résztvesz a peszach-ünnep szertartásaiban.
miután körülmetélted őt. „Az ő beleegyezésével" (Ibn Ezra). Kényszeríteni nem lehet őt, hogy kövesse Izráel törvényét. Körülmetélés és peszach szorosan egymáshoz tartoznak; az előbbi Izráel kiválasztottságának a jele és jelképe Isten szövetségének népével; az utóbbi annak a szimbóluma, hogy Isten a maga részéről beteljesítette a szövetséget (Mechilta, Rási).

Ex 12,45

Zsellér. Ez a *„gér tósáb"* (Mechilta).
bérszolga. Aki bálványimádó marad (U. o.). A vásárolt rabszolga azonban, ha körülmetélteti magát, a született izraelita jogaiban részesül.

Ex 12,46

Egy házban. Azaz, egy társaságban (Rási).

Ex 12,49

és az idegen számára, aki körödben tartózkodik. Lásd a 19. verset. Ibn Ezra szerint itt olyan idegenről van szó *(„gér cedek"),* aki meggyőződésből tért át a zsidó vallásra. Ezeknek a törvényeknek az alapelve – „egy törvény legyen számotokra, a jövevény olyan legyen mint a honos" – érvényes a törvénykezésben, kivéve a vallási szertartások körét. (Lásd Lev. XXIV,22.) Ez irányítja nemcsak a zsidó erkölcsi magatartást, hanem Izráel polgári törvénykezését is és eszerint a zsidó törvénykezés nem ismer különbséget a magánjogban belföldi és idegen között. Csak legújabban ajánlották ezt a verset mottóul az európai államok kisebbségeit védő kongresszuson.

Ex 12,50

És cselekedtek Izráel fiai valamennyien úgy. A 28. vers ismétlése, mert közben a peszachra vonatkozó újabb törvényeket hallottuk.

Ex 12,51

És azon a napon. Niszán 15-ike, a peszach éjjel után.

Ex XIII.
Az elsőszülöttek felszentelése.

Ex 13,2

Szentelj meg számomra. Lásd Num. III,13 és XVIII,17–18.
minden elsőszülöttet. Amint az évenkénti peszach-ünnep arra szolgál, hogy emlékeztesse az izraelitákat a nagy megváltásra, úgy ennek az emléknek az ébrentartására szolgál minden elsőszülött felszentelése is. Erre a ritusra emlékeztet még Izráelben az „elsőszülött fiú kiváltásának" *(pidjón habbén)* szertartása. Az izraelita elsőszülöttek Niszán 14-ikét bőjtnapnak tartják, emlékezetül arra a csodára, amely őseikkel történt. A böjtölési kötelezettség alól feloldódnak, ha az elsőszülött fiúk résztvesznek egy talmud-traktátus ünnepélyes befejezésén *(szijjum)* és az azt követő lakomán *(szeúdath micva).*

Ex 13,3

Ismételt buzdítás a peszach-ünnepségekre vonatkozólag.

Ex 13,3

Emlékezzetek meg erről a mai napról. Minden évben.
a szolgaság házából. Abból az országból, ahol úgy bántak veletek, mint rabszolgákkal.
innen. Ezt a kifejezést csak akkor lehetett használni, amikor már felszabadultak, de még egyiptomi

földön állottak.

Ex 13,8

És beszéld el a te fiadnak. Bölcseink ebből a versből vezeti le (Mechilta, Pesz. 116b.), hogy minden apának el kell mondani peszach estéjén gyermekeinek a megváltás történetét. A történet abban a formában, ahogy a peszachesti házi szertartásra való felolvasásra kialakult, *Haggada sel Peszach*-nak nevezik (Peszachi elbeszélés).

Ex 13,9

jelül. Az Exodusra való visszaemlékezésnek többnek kell lennie, mint egy minden évben ismétlődő ünnepségnek. Örök tanításainak mindig az izraeliták szeme előtt kell lebegniök, a „jel" által a kézen és az emlékeztető által „a szemek közt". Ezen emlékeztető jeleknek a neve a karon és fejen *tefillin,* késői héber többesszám a תפלה *ima* szóból. A Tórának négy szakasza (Ex. XIII,1–10; 11–16; Deut. VI,4–9 és XI,13–21) van a *tefillin*-ben; „ezt a négy szakaszt azért választották ki a Tórából, mert ezek beszélnek a Mennyei Királyság elfogadásáról, a Teremtő egységéről, és az egyiptomi kivonulásról – a zsidóság alapelveiről" (Széfer ha-chinnuch). A *tefillin* célja kifejezésre jut abban az elmélkedésben, amelyet elmondanak a *tefillin* felvétele előtt.
A *tefillinben* a Tórának az a négy szakasza van, „amelyekben kifejezésre jut Isten tökéletes egysége, és amelyek által emlékezünk azokra a jelekre és csodákra, amelyeket Ő tett érettünk, amidőn kivezetett bennünket Egyiptomból. Ő, akinek ereje és hatalma van a legmagasabb és a legalacsonyabb felett, megparancsolta, hogy karunkra helyezzük a *tefillint,* emlékezetül az Ő kinyujtott karjára; a szívvel szemben annak a kötelességnek a kifejezésére, hogy alá kell vetnünk szívünk vágyait és óhajait az Ő szolgálatának, áldott legyen Ő; és a fejre, az aggyal szemben, ezáltal azt hirdetvén, hogy az értelmet, amelynek az agy a székhelye, minden érzékünkkel együtt alá kell rendelnünk az Ő akaratának, áldott legyen Ő". A *tefillint* nem hordják éjjel, mert akkor nem tudunk vigyázni a test tisztaságára, sem pedig szombaton és ünnepen, mert ezek magukat nevezik azon nagy igazságok „jelének", amelyeket a *tefillin* jelképez. A *tefillin* parancsa minden férfira vonatkozik a 13-ik születésnapjától kezdve, amikor eléri vallási nagykorúságát *(Bár-micva).* A születésnap utáni szombaton a *Bár-micvát* felhívják a Tórához, hogy nyilvánosan elismerje Isten kegyelmét, aki a Tórát adta.

Ex 13,10

ezt a törvényt. A peszachról.
időszakában. Azaz, Niszán hóban holdtöltekor.
évről-évre. Szószerint: „napoktól-napokig". Ugyanez a héber kifejezés áll Birák XI,40-ben, ahol szintén „évről-évre" jelentése van.

Ex 13,11

Kanaáni országba. Általános kifejezés, e fogalom alá tartoznak az ország többi törzsei is. Az elsőszülött kiváltásának törvénye a Szentföld elfoglalásától kezdve lett kötelező.

Ex 13,12

tereld külön. Különítsd el az Örökkévaló számára, hogy ne keveredjék más állatokkal (Ibn Ezra).

Ex 13,13

szamárnak első fajzását. A szamár tisztátlan állat és nem mutatható be áldozatul.
váltsd meg báránnyal. A pap kapta a bárányt és akkor az izraelita megtarthatta a szamár elsőszülöttjét saját használatára.
szegd nyakát. Ez az intézkedés biztosította a tisztátlan állatok kiváltásáról szóló törvény lelkiismeretes végrehajtását, mert mindenki szívesebben adott egy bárányt, semhogy elveszítsen egy szamarat.
meg kell váltanod. „Öt sekellel"; Num. III,45–47. Ez a törvény határozott ellentéte a pogány sémi törzsek szokásainak akik feláldozták elsőszülötteiket. Még Wellhausen is elismeri, hogy az ilyenféle barbárságnak nincs nyoma Izráel vallásában. Driver azt írja: „A gyermekáldozás előfordulása Izráelben vagy feltűnően rendkívüli esemény, vagy – mint Áház és Menásse uralma

alatt, – a fóniciai szokások meghonosodásának eredménye”.

Ex 13,14
mi ez? Azaz, mit jelent ez a törvény az elsőszülöttről.

Ex 13,15
megölte Egyiptom országában mind az elsőszülötteket. És megkímélte a mi elsőszülötteinket.
ezért áldozom én. Hálából, hogy megkímélte barmaink elsőszülöttjeit.
fiaim minden elsőszülöttjét pedig megváltom. Emlékezetül, hogy az izraeliták elsőszülötteit megkímélte az Örökkévaló.

Ex 13,16
homlokdíszűl. Héberül: *tótafot;* lásd Deut. VI,8. Ez és az előbbi vers tartalmazzák az apa feleletét arra kérdésre, amit a fia tesz fel neki. A gyermekek vallási nevelése isteni parancs és a vallás jövője ennek az előírásnak lelkiismeretes megtartásától függ. Ezeken a jeleken és szertartásokon kívül mind a szombatról, mind azokról az ünnepekről is, amelyeknek egyéb történeti vonatkozásuk van, úgy beszél a liturgia, mint זכר ליציאת מצרים „Emlék az egyiptomi kivonulásról”.

IV. Besállách.
(XIII,17–XVII.)

A megváltás Egyiptomból.

Ex XIII.

XIII,17–XIV,31. Átvonulás a Sástengeren.

Ex 13,17
szabadonbocsátotta Fáraó a népet. Isten nem vezette a népet Kanaánba a rövidebb úton a Filiszteusok országán át (az egyenes karavánút Kanaánba ugyanis a tengerpart mentén halad Gáza irányában), hanem a szemben lévő úton a Sástenger felé.
Filiszteusok. Erős erődítmények mögött élő, harcias nép. Országuk neve Filisztea, azaz Palesztina, az egész Kanaán neveként szerepelt később. (L. Gen. 92. old.) Ákkádul: Pa-la-as-tu, vagy Pi-lis-te. Először III. Ráamszész korában (1200 körül) szerepelnek több néppel együtt, amelyek Egyiptomba be akarnak törni. Tehát az Exodus utáni korban. Azonban nincs semmi ok annak föltevésére, hogy ekkor kerültek erre a területre. Arról lehet szó, hogy ebben az időben már olyan erőseknek érezték magukat, hogy más népekkel együtt a legyengült Egyiptom ellen forduljanak.
noha az közel volt. Ezen az úton az Ígéret Földjét kb. 11 nap alatt elérhették volna.
megbánja. Más meggyőződésre jutnának és visszamennének Egyiptomba. Szükségük volt erősödésre, tanulásra és fegyelemre. „Mint az a király, aki örökségét át akarta adni fiának. Gondolta magában: az én fiam fiatal, alig tud írni, olvasni. Ha neki adom most minden vagyonomat, nem lesz képes azt megtartani. Várni fogok amíg felnő és gyarapszik erőben és okosságban. Hasonlóan vélte Isten: Izráel gyermekei most még valóban gyermekek; hadd neveljem rá őket először arra, hogy parancsaimat és rendeleteimet megértsék és teljesítsék, azután adom nekik az Ígéret Földjét” (Mechilta).

Ex 13,18

a sivatag útján. Azaz, az egyiptomi sivatag irányában, a Szuez-öböl északi végétől nyugatra.
Sástengerhez. A Sástenger északi részéhez. Lásd a X,19-hez szóló magyarázatot. Sást találtak egyes helyeken Szueztől északra és sok sás található a Timszah-tavon, pontosan Gósen bejáratánál. Akkoriban a Szuez-öbölnek egy sekély része a Timszah-tóig terjedt; lásd a következő fejezet 2. verséhez szóló magyarázatot.
fölfegyverkezve. Vagy „lándzsákkal fölfegyverkezve". Héberül: *chamusim,* ami bizonyára az egyiptomi *chams,* „lándzsa" szóval van összefüggésben (Yahuda).

Ex 13,19
És Mózes magával vitte József csontjait. József megeskette testvéreit, hogy csontjait vigyék magukkal Egyiptomból. Amidőn Mózes teljesítette ezt az ünnepélyesen vállalt kötelezettséget, követendő példát mutatott a halottak iránti kegyeletre; lásd a Gen. L,26-hoz szóló magyarázatot.
megeskette. Hogy ők a következő nemzedéket eskessék meg erre, (Mechilta), mert hiszen nem tudhatta, hogy a megváltás mikor fog bekövetkezni.

Ex 13,20
Szukkótból. Lásd a XII,37-hez szóló magyarázatot.
Étámban, a sivatag szélén. Itt szelte át az izraeliták útja az egyiptomi határt, a mai Iszmailia szomszédságában (Naville). A határon Egyiptom termékeny földje hirtelen megszűnik, mintha késsel vágták volna el attól a sivatagtól, amelybe jutottak.

Ex 13,21
felhőoszlopban. A felhőoszlop nappal és a tűzoszlop éjjel jelképe és tanúja volt Isten őrködő gondviselésének.
Luzzatto és Kalisch hivatkoznak arra, hogy Keleten a seregek előtt tűzjelzéseket adnak le vagy faszénnel teli serpenyőket visznek. Ez volna tehát természetes párhuzama az itt található felhő- és tűzoszlopnak. Ez esetben az elbeszélésben szereplő felhő- és tűzoszlop új példája volna annak, hogy a Szentírásban a természetes és természetfeletti dolgok egybeolvadnak.

Ex XIV.

Ex 14,2
forduljanak vissza. Alig kezdődött meg a menetelés, mindjárt megakadt. Elrendelték, hogy forduljanak vissza. Nagy veszélybe kerültek volna, ha Egyiptom királya elhatározza magát, hogy üldözi őket, Fáraó hadi szekerei hamar utólérték volna őket és serege vérfürdőt rendezett volna a menekülők közt. Úgy látszik, ez volt az oka annak, hogy olyan parancsot kaptak, amelyet különösnek kellett találniok és amely megrendítette hitüket vezérükben (Naville). Ahelyett, hogy tovább vonultak volna északra a Szuez-öböl északi részén, visszarendelték őket délre vagy délnyugatra, amennyiben a tavat, vagy a Szuez-öbölt balra elhagyták. Némelyek nagyon valószínűnek tartják, hogy akkor a Szuez-öböl jóval északabbra nyúlt fel, mint ma és a mai Timszah-tó és Sós-tavak össze voltak kötve egymással és a Szuez-öböllel, amelyekből egy vihar könnyen elsöpörhette a vizet, csaknem a kiszáradásig. De a csoda súlyponta a szöveg szerint (XIV,21) „a hatalmas keleti szélviharban" keresendő, mely az egész éjjelen át hasította a vizeket. A határmegjelölések, amelyek ebben a versben említve vannak, már régen eltűntek és nem ismerhetők fel bizonyosan. De a pontosság, amellyel le vannak írva, bizonyítja, hogy azokat a helyeket akkoriban nagyon jól ismerték. Palesztina kivételével a világ egy helye sem volt annyira ismeretes az izraeliták előtt, mint Egyiptom keleti határa és a Bibliának egyik elbeszélése sem oly tartósan népszerű, mint az Egyiptomból való kivonulás története.
Pi-Háhirot. Naville azonosítja Pi-kerehet-tel, amely az ő bizonyítása szerint a Timszah-tó délnyugati szélén terült el és Ozirisz szentélye volt. V. ö. Num. XXXIII,7.
Báal-Cefón. Egy sémi istenség kultusz-helye, velük szemben, a tónak ázsiai oldalán.

Ex 14,3
Eltévedtek. Vagy, „megzavarodtak", nem tudták melyik úton menekülhetnek.

az országban. Megint visszatértek egyiptomi területre.
bezárult rájuk a sivatag. Azt fogja hinni Fáraó, hogy nem mernek nekivágni a sivatag kietlenségének. A sivatag déli részén magas hegylánc zárta el útjukat.

Ex 14,4
És én megkeményítem Fáraó szívét. Miután több nap eltelt, a király fokozatosan magához tért rémületéből és áttekintette veszteségét, t. i. hogy annyi sok százezer dolgozó rabszolgát elveszített, visszatért természetes makacssága; lelki vaksága folytán nem akarta elismerni az izraeliták jogát a szabadságra és ez lassan rögeszmévé lett nála. Ez kergette pusztulásba. Makacs istentelenségét megerősítette az a jelentés, hogy a héber sereg most Migdól és a tenger között volt és nyilván nem ismerte fel a kelepcét, amelybe belekerült.
dicsőséget szerzek Fáraón. Az igazak védelmével és a gonoszok legyőzésével Isten kinyilvánítja az igazság győzelmét és hatalmát. Ezáltal az egyiptomiak és az egész emberiség felismerik, hogy él az igazság Istene.
és így cselekedtek. Az izraeliták visszafordultak és Pi-Háhirot előtt tábort ütöttek.
5–14
Az elbeszélés most gyorsan közeledik tetőpontja felé. Az előbbi fejezetek leírták Izráel utolsó éjszakáját Egyiptomban; milyen rettegést hozott az egyiptomiak számára és milyen örömet szerzett az izraelitáknak, amidőn uralkodó és nép egyaránt sürgette az izraelitákat, hogy hagyják el a rabszolgaság házát. De alig távozott el Izráel, Fáraó és udvara megbánták, hogy elengedték őket. „Mit cselekedtünk!” kiáltották. Ezután gyorsan felsorakoztatták Egyiptom lovasait és szekereit és alig pár nappal utána, hogy szabadok lettek Izráel gyermekei, megpillantották a nyomukban levő egyiptomi seregeket.

Ex 14,5
megváltozott Fáraónak és szolgáinak szíve. Látták, hogy Gósen ki van ürítve, a téglamezők el vannak hagyatva, Egyiptom nagy munkái abbamaradtak rabszolgahiány miatt, megbánták, hogy szabadonbocsátották az izraelitákat; lásd XII,31 és köv.

Ex 14,6
És befogatta. A lovakat a szekerekbe; v. ö. Gen. XLVI,29.
és hadinépét magával vitte. Azaz, harcosait v. ö. Num. XXI,23.

Ex 14,8
magasra emelt kézzel. Azaz, bizalommal, félelem nélkül.

Ex 14,9
lovasai. Ismeretes, hogy II. Ráamszésznek 2400 főből álló lovassága volt a szekérhadán kívül. Jesája (XXXI,1) szintén külön említi Egyiptom lovasait és harci szekereit.

Ex 14,10
és féltek nagyon. „Meglepő, hogy olyan nagy tömeg megijedt, amidőn látta a közeledő ellenséget. De nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy az egyiptomiak a héberek régebbi urai voltak és hogy az a nemzedék gyermekkorától fogva megszokta, hogy tűrje az egyiptomiak sértéseit. Így kishitűek és szolgalelkűek lettek” (Ibn Ezra).

Ex 14,11
Talán mert nincs elég sírhely Egyiptomban?
Keserű gúny. „Ezek a szavak mutatják, hogy szemtanú számol be az eseményekről” (Naville). Hasonló gúnnyal illették mindíg vezetőiket, ha valami balul ütött ki, ha élelemben, vízben vagy kényelemben hiány volt.

Ex 14,12
hagyj minket. A Midrás szerint a nép nemcsak a félelemtől volt megzavarodva, hanem erkölcsi fegyelme is meglazult a véleményeltérések miatt. Az egyik csoport, amely dühöngött elkeseredésében, azt kiáltotta: vessük magunkat a tengerbe. A másik csoport azt mondta: menjünk

vissza Egyiptomba a rabszolgaságba. Más csoportok harcba akartak bocsátkozni az ellenséggel. (Mechilta, jer. Táanit II,5p. 65d. legpontosabban Midrás Vájósá אמר אויב-hoz).

Ex 14,13
az Örökkévaló segítségét. A ישועה szóban benne van a segítség, a felszabadulás, a jólét és az Isteni áldás.

Ex 14,14
ti pedig hallgassatok. Ne engedjék a rettegést úrrá lenni maguk felett, hanem bízzanak hittel és bizodalommal Isten segítségében.

Ex 14,15
Mért kiáltasz hozzám? E válságos pillanat nem imát, hanem tetteket követel.
induljanak. A tengerpart felé.

Ex 14,16
és hasítsd ketté. „Mi tudjuk, hogy nem a bot hasította ketté a tengert, hanem mihelyt Mózes kinyujtotta kezét a tenger fölé, Isten visszaszorította a tengert egy erős keleti szél által” (Ibn Ezra).

Ex 14,17
dicsőséget szerzek. Lásd a 4. verset.

Ex 14,18
És megtudják az egyiptomiak. Az egyiptomiak, akik Egyiptomban maradnak, elismernek engem, mint Istent, mert nem kívánom a bűnös halálát, hanem azt akarom, hogy térjen meg gonosz útjáról és éljen (Szfornó).

Ex 14,19
Isten angyala. Lásd XIII,21-hez szóló magyarázatot.
Izráel tábora előtt haladt. Azaz Isten angyala és a felhőoszlop, ahelyett, hogy az izraeliták előtt lenne, mint eddig, most mögöttük állott. A felhőoszlop az angyal eszköze. A vers második fele, „és elvonult a felhőoszlop előlük és megállott nyomukban” párhuzama a vers első felének.

Ex 14,20
a felhő és a sötétség. Héber kifejezésmód „sötét felhő” értelmében.
bevilágította az éjszakát. Az izraeliták számára; úgy képzeljük el, hogy egy fényoszlop volt ott és egy sötét felhőoszlop. A fényoszlop lehetővé tette az izraelitáknak, hogy átmenjenek éjjel a tengeren, míg a felhőoszlop az egyiptomiak előtt állt és akadályozta mozgásukat. De ha azt tételezzük fel, hogy csak egy oszlop volt, akkor a sötét oldala volt az egyiptomiak felé, a másik oldala viszont világított az izraeliták felé.

Ex 14,21
megindította a tengert. Erős keleti szél, amely egész éjjel fújt és az apállyal kezdődött, kiszáríthatta azt a víznyelvet, amely összekötötte a Keserűvíz-tavat a Sástengerrel és ezáltal az izraeliták biztonságban átkelhettek. „Mint minden csoda Egyiptomban, ez a legnagyobb is természetes okon alapszik; és abban mutatkozik Isten végtelen hatalma, hogy képes jelentéktelen változtatások által a dolgok természetes és egyszerű folyását rendkívüli és csodálatos eseményekké alakítani” (Kalisch).

Ex 14,22
falként álltak. Védelmül és oltalmul. Fáraó nem támadhatta meg őket egyik oldalról sem a víztömegek miatt, amelyek közt meneteltek. Csak úgy érhette volna el őket, ha utánuk megy (Rawlinson).

Ex 14,24
reggeli őrváltás idején. Kettőtől hatig hajnalban. Az éjszaka három „őrváltásra” volt osztva. Az átvonulás a Sástengeren eszerint nem világos nappal történt, hanem éjjeli homályban.
hogy letekintett az Örökkévaló. Átvitt értelmű kifejezés a villámlásra. Isten szemének egy

pillantása elég arra, hogy reménytelen zavarba döntse az ő kiválasztott elsőszülöttjének ellenségeit. Anthropomorphistikus kifejezés, de nagyon hatásos. Hasonló képek: Ámosz IX,4; Zsolt. CIV,32.
összezavarta. A szöveg nem mondja meg, mivel zavarta össze az egyiptomiakat. A zsoltáros kiegészíti ezt a hiányt. „Vizet ömlesztettek a felhők, a fellegek dörejt hallattak; nyilaid is szerte jártak; hallatszik dörgésed a forgatagban, megvilágították a villámok a világot: megreszketett és megrendült a föld. Tengeren át volt utad és ösvényed nagy vizeken és nyomdokaid nem voltak felismerhetők. Vezetted népedet, mint juhokat, Mózes és Áron által" (Zsolt. LXXVII,18–21). Az orkán tornádó erejével dühöngött és visszaűzte a tengert sötétség közepette, amelyet csak a villámfény világított meg, amint „letekintett az Örökkévaló" a sötét egekből.

Ex 14,25
És lehullatta. Az egyiptomiak nem üldözhették az izraelitákat, mert a villámok beleütöttek kocsikerekeikbe és megölték az egyiptomi harcosokat harci szekereiken (Rási).
nehézséggel vonszolta. A kerekek lehullottak és így a hadiszekerek nehezen jutottak előre a puha, nedves homokban.
az Örökkévaló harcol értük. Végre megértik az egyiptomiak, hogy ki ellen harcolnak.

Ex 14,26
térjenek vissza. „A szél hirtelen megszűnése párosulva esetleg egy hirtelen dagállyal (éppen telihold volt), azonnal átváltoztathatja a sekély lapos homokhalmokat előbb iszapos homokká, azután víztömeggé, oly gyorsan, hogy alig maradhatott idő egyetlen hadiszekérnek is a menekülésre" (F. C. Cook).

Ex 14,27
állandó helyére. Az Imit régi fordítása: „medrébe".
futottak feléje. Az ijedtség megőrjítette őket és ahelyett, hogy menekültek volna a víz elől, feléje futottak.

Ex 14,28
utánuk. Azaz, az izraeliták után.
nem maradt meg közülük egy sem. A menekülés lehetetlen volt; lásd Zsolt. CXXXVI,15. Egyes hagyományok szerint Fáraó maga megmenekült (Mechilta). A későbbi zsidó legenda hozzáfűzi, hogy ő nem halt meg és nem is fog soha meghalni. Ő ott áll a pokol kapujában, és ha egy pogány zsarnok megérkezik, ezekkel a szavakkal fogadja: „Miért nem okultál az én példámon?" (Midrás Vájósá מי כמוך-hoz).

Ex 14,30
megmentette az nap az Örökkévaló Izráelt. Nem volt ez olyan győzelem, amelybe büszkeség vagy öndícséret érzése vegyülhetett. Sem a nép sem Mózes nem tulajdonított magának semmiféle érdemet vagy dicsőséget a győzelemért. A *Haggada sel Peszach,* a megváltás története, nem is beszél Mózesről. Csak *egyszer,* közvetve, egy idézetben fordul elő Mózes neve az egész Széder-szertartásban!
az egyiptomiakat holtan a tenger partján. Az a tény, hogy az egyiptomiaknak el kellett pusztulniok, lerontja Izráel győzelmének a teljességét. „Amidőn az egyiptomi seregek belefulladtak a tengerbe – mondják bölcseink –, az angyalok az égben győzelmi dalt akartak énekelni. De a Szent, áldott legyen Ő, elnémította őket e szavakkal: Teremtményeim elpusztultak és ti énekelni akartok?" (Szanhed. 39b.) Hasonló szellemben magyarázta egy középkori rabbi, hogy miért öntenek ki egy-egy csepp bort a Széder-esti serlegből minden egyes csapás megemlítésénél, amely az egyiptomiakat érte. Izráel örömserlege, mondta, nem lehet tele, ha Izráel győzelmével vele jár az ellenség szenvedése.

Ex 14,31
a hatalmas kezet. A nagy hatalmat, a nagy hőstettet.
és hitt az Örökkévalóban és Mózesben, az ő szolgájában. „Olyan élmény, mint az Egyiptomból való kivonulás és az átvonulás a Sástengeren, mindenki szemében, aki átélte, úgy tűnt fel, mint

Isten közvetlen cselekedete. Mózes tekintélye ezáltal tökéletes lett népe szemében” (Kittel). Újjászületett istenhitük és az Ő csodálatos segítése mellett tett tanúságuk a következő fejezetben foglalt csodálatraméltó dal keletkezéséhez vezetett.

Ex XV.
Dal a Sástengernél.

1–21
Ennek a dalnak figyelemreméltó költői ereje, élénk fantáziája és gyors fordulatai rendkívüli kifejezést adnak a rettegés, a győzelem és hála érzéseinek, amelyeket Izráel seregei átéltek azokban a sorsdöntő órákban, amidőn Fáraó üldöző seregeit látták. A zsidó irodalomban ezt „A Dal”-nak (שירה) nevezik, és azt a szombatot, amelyen a zsinagógában olvassák, שבת שירה-nak, a Dal Szombatjának.

Ex 15,1
Mózes Izráel fiaival. Mózes volt a Dal szerzője és Izráel fiai együtt énekeltek vezérükkel Isten dícséretére. Ez valószínűleg a legrégibb meglévő nemzeti győzelmi dal.
az Örökkévalónak. Az Ő dicsőségére.
ki a lovat és lovasát a tengerbe temette. E négy héber szóban kifejezésre jut Egyiptom katonai hatalmának teljes pusztulása. „Szekerei és lovai, haderejének főtámaszai isteni hatalom által a tengerben lelték örök sírjukat” (Driver).

Ex 15,2
Az Örökkévaló. Héberül: *Jah,* a tetragrammaton rövidített alakja, mint pl. ebben a szóban: *Hallelujah* (szószerint: „Dícsérjétek az Örökkévalót”).
erőm és az én énekem. Ő az én erőm forrása és énekem tárgya.
és ő volt az én segítségem. Azaz, ő az én felszabadulásom oka.
ez az én Istenem. Aki megmentett engem. A Sástengernél megmentett izraelitáknak rendkívüli erejű bizonyítékuk van Isten jelenlétére és eredményes segítségére. Bölcseink mondják: „Egy cselédlánynak a Sástengernél elevenebb és életrevalóbb tapasztalata volt az Istenről, mint némely prófétának” (Mechilta).
akit dicsőítek. Az a fordítás: „hajlékot készítek neki” Onkeloszt és bölcseinket követi, akik így fordítják: „szentélyt fogok építeni Neked” (Mechilta).
atyám Istene. Az istenimádás folytonossága az ősatyák gyermekei között jut itt kifejezésre. A hagyomány Istene igaznak bizonyult, amennyiben megváltotta Izráelt. Az ígéretek, amelyeket az ősök kaptak, most teljesültek: „atyám Istene” áll itt, „atyáim Istene” értelmében; lásd III,6.

Ex 15,3
Az Örökkévaló a háború ura. Isten végigküzdötte üldözött gyermekeinek harcát és legyőzte a kegyetlen elnyomót.
Örökkévaló az ő neve. „Mert igazságot tett” (Rásbám); lásd a VI,3-hoz szóló magyarázatot.

Ex 15,4
harcosainak színe-java. Szószerint: „tisztjeinek válogatottjai”.

Ex 15,5
elborították őket. A héber ige imperfectumban áll. Ez élénkíti az előadást. Az utána következő ige már perfectum.

Ex 15,6
A te jobbkarod. Azaz, Isten hatalma.

Ex 15,8
Indulatod viharától. Költői változata XIV,22-nek.
megállanak, mint a gát. Lásd XIV,22. A finom, költői kifejezésmód az egész versen végigvonul.

Más fordítás: „megálltak, mint a fal” (Deutsch).

Ex 15,9

Űzőbe veszem őket, utólérem, zsákmányt osztok stb. Gyönyörű példája a héber költészet kifejező erejének. A rövid, kemény szavak hatásosan szemléltetik az üldöző ellenség mohóságát, teljes győzelmében való hitét.
betelik rajtuk a lelkem. A héberben a „lélek” a vágyak székhelye. Itt bosszú és zsákmányolás ösztönét jelzi.

Ex 15,11

Ki hozzád fogható, szentségben magasztos. A szentség fensége lényeges kiemelkedő attributuma Izráel Istenének.
dicsőségben félelmetes. Félelmetes dicsőítésre méltó tettei miatt; félelmet terjeszt nagy tettei által, amelyekért népének dicsőiteni kell őt.

Ex 15,12

Kinyujtottad jobbodat. Ahogy egy ember kinyujtja kezét, hogy kifejezze akaratát szolgáinak (Luzzatto).

Ex 15,13

Vezérelted. Ebben és a következő versekben az igék értelmük szerint jövőidejűeknek is tekinthetők. A 16. versben a szöveg maga is rátér a jövőidejű alakokra.
kegyelmeddel. Isten egyúttal bebizonyította nagy kegyelmét azokkal szemben, akiket üldöztek az egyiptomiak.
terelted. Szelíden, ahogy a juhász tereli a nyájat. „A dal következő része prófétai képekben írja le Isten gondviselését Izráelen, Isten védelmezi őket, amíg legyőzik a puszta veszélyeit, diadalmaskodnak Kanaán népein és felépítik a szentélyt Cijón hegyén” (Kalisch).
szentséged hajléka felé. Szinaj hegye, amelyen Isten dicsősége időzött, amidőn Mózes átvette a Tórát (Ibn Ezra); vagy a templom a Mória hegyén. Rásbám szerint Kanaán országa (hegyvidéke) értendő rajta, mert az néhol „Isten lakhelyé”-nek neveztetik; lásd Zsolt. CXXXII,13.

Ex 15,14

Hallották a népek. Isten csodáit Izráel védelmében. Az egyiptomiak veresége a rettegés forrásává lesz a pogányok számára, akik ennek hírét hallják; lásd Józs. II,9–11.
és megrendülnek. A költő már látja, hogy reszketnek a nemzetek Isten népének közeledtére (Luzzatto).
remegés. Vagy: „vajudás”.
Peleset. Lásd XIII,17.

Ex 15,15

Akkor megriadtak Edóm törzsfői. Edóm birtokolta a Széir hegység hegyláncait az Araba rónaság mindkét oldalán, amely a Holttengertől délre vezet az Akaba-öböl csúcsáig.
Móáb hatalmasait. Móáb a magas vidéken a Holttengertől és a Jordán déli folyásától keletre terült el.
elcsüggednek. Védtelenek a rettegés és a kétségbeesés folytán; v. ö. Józs. II,9.24.

Ex 15,16

elnémulnak. A rettegéstől, midőn Izráel népe Kanaán felé vonul.
szereztél. Szószerint: „vásároltál”; Isten megszerezte Izráelt, amennyiben kiváltotta őt Fáraó rabszolgaságából.

Ex 15,17

Elviszed őket. Izráel győztes előnyomulásának utolsó célja Kanaán földje, amelyet őseiknek ígért az Örökkévaló.
örök birtokod hegyén. Azaz, Kanaánban, amelyről jogos így beszélni, tekintettel arra, hogy legfontosabb részeinek java hegyvidék; v. ö. Deut. III,25; Jes. XI,9; Zsolt. LXXVIII,54 (célzással

erre a helyre).
a szentélybe. Amely a Mória hegyén lesz.
emeltek kezeid. Vagy: „készítettek kezeid” (az Imit régi fordítása).

Ex 15,18
Az Örökkévaló uralkodni fog mindörökké. A dal nem földi területek hódításával, hanem Isten Királyságának ígéretével ér véget. Ez a csúcspont. Az Egyiptomból való megváltás után kellett következni a kinyilatkoztatásnak a Szinajon, amidőn Isten Királysága a földön megalapíttatott. Ez a Királyság örök.

Ex 15,19
Ez a vers nem tartozik a dalhoz. Ez összefoglalja a nagy eseményeket, amelyek a győzelmi dalhoz vezettek és átmenet a következő elbeszéléshez.
Mert Fáraó lovassága. Ezt a következő vershez kellene vonni; így: „amidőn Fáraó lovassága behatolt… de Izráel fiai átmentek szárazföldön a tenger közepén, kezébe vette, Mirjám a prófétanő…” (Rási, Mendelssohn).

Ex 15,20
a prófétanő. Lásd Num. XII,2 és v. ö. Birák IV,4.
Áron nőtestvére. Mirjámot szorosabb kötelékek fűzték Áronhoz, mint Mózeshez; lásd Num. XII,1 és köv.
kimentek utána. Ő vezette az asszonyokat Isten dícséretében.
körtáncokkal. Lásd II. Sám. VI,14 és Zsolt. CXLIX,3. Keleten a tánc abban az időben, miként ma is, a vallásos érzés kifejezésének egyik eszköze volt.

Ex 15,21
És dalba kezdett előttük. Szószerint: „felelt”. Azaz, felelt karénekben; lásd I. Sám. XVIII,7. Mirjám énekelt és az asszonyok válaszoltak (Luzzatto).

Vonulás a Szinajhoz.

Ex XV.

22–27. Izráel Márában és Élimben.

Ex 15,22
Súr sivatagja felé. Egyiptom határától északkeletre fekvő terület; lásd Gen. XVI,7 és XXV,18. A Szuez-öböl partja mentén van egy sík földsáv; északi részét Súr sivatagjának nevezik, a délit pedig Szin sivatagjának.
Az a hely, ahol Mózes és az izraeliták táboroztak, miután átkeltek a Sástengeren, az arabok szerint azonos Ájn Muszával, a „Mózes-forrással”, 9 mérfölddel Szuez alatt, az öböl keleti oldalán, $1^1/_2$ mérföldnyire a tengerparttól.
három napon át. Ennyi idő alatt körülbelül 45 mérföldet tenne meg egy karaván, amely poggyásszal utazik.

Ex 15,23
Márába. Némelyek azonosították Bir Huwara-val, körülbelül 47 mérföldre Ájn Muszá-tól délkeletre, 7 mérföldre a tengerparttól a rendes karaván-útvonalon a Szinaj-hegy felé. Mások Má-rá-t „Ájn Naba”-val azonosítják, (amit el-Churkudeh-nak is hívnak). Ez egy erősen sóstartalmú forrás kb. 10 mérföldre Szueztől délkeletre és 50 mérföldre a Timszah-tótól.

Ex 15,25
az Örökkévaló mutatott neki egy fát. Vannak bizonyos bozótfélék, amelyek édessé teszik a keserű vizet.
törvényt és rendelkezést. A héber törvény erkölcsi és társadalmi alapját szögezi le itt a Szentírás a keserű víz használhatóvá tételével kapcsolatban. Isten megtanítja Izráelt, hogy az Ő gondviselésében feltétlenül hinni kell és ezt azzal is bizonyítani kell, hogy feltétlenül engedelmeskedünk az Ő akaratának. A keserű víz megjavítása jelkép volt arra, hogy Isten minden bajból megszabadítja őket, ha engedelmeskednek törvényeinek.
és ugyanott próbára tette őket. Az embert épúgy próbára lehet tenni a jólét bőséges árasztásával, mint azzal, hogy nélkülözéseknek teszik ki.

Ex 15,26
Ha hallgatva hallgatsz. Márában úgy érezték az izraeliták, hogy őket is egyiptomi csapás fenyegeti: ihatatlan a víz Isten megszabadította őket ettől; és ha engedelmeskednek parancsainak, a jövőben is megvédi őket azoktól a bajoktól, amelyekben az egyiptomiak sínylődtek.
a te gyógyítód. „Az uralkodó azért követel engedelmességet, hogy saját tekintélyét védje. Az orvos is engedelmességet követel, de csak azért, hogy a beteg jólétét biztosítsa. Ilyenek az Örökkévalónak rendeletei is, aki a mi gyógyítónk” (Málbim).

Ex 15,27
Élimbe. Szószerint: „Terebintusok”. Egyesek azonosítják a Wádi Gherandel-lal, mely $2^1/_2$ mérföldre van Tor-tól északra, nagyon szép völgyben, kitűnő forrásokkal és sok pálmafával.

Ex XVI.

1–36. A manna.

Ex 16,1
Szin sivatagához. Lásd XV,22-höz szóló magyarázatot.
a második hónap tizenötödik napján. Azaz, egy hónappal az egyiptomi kivonulás után.

Ex 16,2
És zúgolódott. Abban a pillanatban, amidőn érezték az élelem hiányát. Az a tény, hogy az elbeszélő nem hallgatja el a nép állandó zúgolódását, bizonyítja „a vándorlások” leírásának történeti hűségét. Ha a Szentírás a kiválasztott népet eszményi színben akarta volna feltüntetni, elhallgatná ezeket az eseményeket. Ezek is kiegészítik Mózes csodálatos egyéniségének rajzát, aki békíteni és vezetni tudja a vad nomád törzsek széthúzó csoportjait és uralkodik felettük” (McNeile).

Ex 16,3
mikor ültünk a húsosfazék mellett. Emlékeztek a kenyérre és a húsosfazékra, de elfelejtették, hogy rabszolgák voltak. Sok magyarázó innen azt következteti, hogy az izraelitáknak Egyiptomban jó és bő eleségük lehetett. Az ilyen következtetés indokolatlan. Az éhség kínjai felnagyítják emlékezetükben az egyiptomi viszonylagos jólétet. Valószínűleg egy egész csoportra jutott egy „húsosfazék”. A jelenlegi még nagyobb nyomorúság idején ez is fényűzésnek tűnik fel előttük.
ezt a nagy gyülekezetet. Szószerint: ezt az egész gyülekezetet.

Ex 16,4
hogy ezzel próbára tegyem. Az élelem, amit Isten küldeni fog nekik, megvédi őket az éhségtől, de az a mód, amelyen adatik nekik, alkalmas lesz arra, hogy bebizonyítsák hűségüket és engedelmességüket.

Ex 16,5
a hatodik nap. Péntek.

tartsák készenlétben. Mert szombaton nem volt szabad munkát végezni.
kétszerese annak. Mivel a szükséglet több lesz, a hatodik napon mindenki többet fog gyűjteni, és ha majd elkészítik, úgy találják, hogy az éppen kétszer annyi, mint amit rendesen gyűjtenek.

Ex 16,6
Este. Akkor jönnek a fürjek; lásd a 8. verset.
hogy az Örökkévaló vezetett ki benneteket. És nem Mózes meg Áron, ahogy ti helytelenül mondjátok; lásd a 3. verset.

Ex 16,7
És reggel. Lesz kenyerük az égből.
meg fogjátok látni az Örökkévaló dicsőségét. Ez a manna csodálatos ajándéka által nyilvánvalóvá lesz. (Rási, Luzzatto).
zúgolódástokat az Örökkévaló ellen. A valóságban Mózes és Áron ellen, de ők csak Isten szolgái voltak.

Ex 16,8
ha ad. Amidőn az ígéret, amelyre a 6. és 7. versben hivatkozás történt, teljesül.

Ex 16,10
az Örökkévaló dicsősége. V. ö. XIII,21 és köv., annyi mint dicsfény. Isten dicsősége „egy bizonyos világosság” volt, „Isteni Világosság”-nak is nevezték (Maimonidesz). Talán a felhő eltakarta az Isteni Világosság teljes ragyogását.

Ex 16,12
hogy én vagyok az Örökkévaló, a ti Istenetek! Aki nemcsak hallja a ti zúgolódástokat, hanem megadni is képes mindent, amire szükségtek van.

Ex 16,13
fölszálltak a fürjek. A fürjek vándormadarak, tavasszal nagy tömegekben jönnek Arábiából és más déli országokból. Seholsem gyakoribbak, mint a Sástenger környékén. Mindíg a széllel repülnek, és ha kimerültek a hosszú repülés után, könnyen lehet őket – akár kézzel is – összefogni. „A fürjek ajándéka, ellentétben a manna ajándékával, erre az egy említett esetre korlátozódott” (Ábárbánel).
reggel. Azon az éjszaka után, amelyiken megjelentek a fürjek.

Ex 16,14
És fölszállt. Elpárolgott.
finom pikkelyszerű. Azaz, a manna. Rási és más zsidó magyarázók szerint először harmat hullott, aztán manna a harmatra, végül ismét harmat rakódott a mannára. Eszerint a manna két harmatréteg közé volt ágyazva.

Ex 16,15
Mi ez? A héber *man* valószínűleg egyiptomi eredetű lehet (Rásbám, Ebers) akkor a fordítás így lenne: „Szólott egyik a másikhoz: manna ez”. Nem tudták, hogy tulajdonképpen mi az, de hasonlított valamihez, amit Egyiptomban mannának neveztek, alkalmazták tehát az ismert nevet az új eledel jelölésére. Az arabok *„man”*-nak neveznek egy édes, ragadós, mézszerű folyadékot, amely májusban vagy júniusban csepeg egy bokor fájából, amely a Szinaj-félszigeten honos. Ez azonban csak kis mennyiségben fordul elő és nem felel meg annak a leírásnak, amelyet a szövegben találunk, ahol a manna kétségtelenül csodálatos anyag. Isten az ő örökös gondviselésében az ő kifürkészhetetlen módján táplálta Izráel seregeit a vándorlás nehéz éveiben.

Ex 16,16
egy ómerrel. Ürmérték, körülbelül 2 litert tesz ki.

Ex 16,18
És megmérték. Bármilyen sokat vagy keveset gyűjtött egy-egy személy, ha otthon megmérte, úgy találta, hogy éppen egy-egy ómer jut egy-egy személyre.

Ex 16,20
és megneheztelt rájuk. Engedetlenségük miatt, és mert nem bíztak Isten jóságos gondviselésében.

Ex 16,23
meghagyott az Örökkévaló. A szombatra vonatkozólag.
szentséges szombat lesz holnap az Örökkévalónak. A hetedik napot már ismerte a nép mint kiemelkedő napot, amely eltér a hét többi napjaitól. Az ősatyák gyermekei magukkal hozták Egyiptomba azt a hagyományt, hogy Isten hat nap alatt teremtette a világot, és hogy megszentelte a hetedik napot. A Szinaj hegyén ezért Izráel gyermekei felszólíttatnak, *„Emlékezzél* meg a szombat napjáról" (XX,8).
amit megsüttök, süssétek. Pénteken. Amit nem ettek meg pénteken, azt tegyék el szombatra.

Ex 16,27
kimentek néhányan. Nem mintha hiányt szenvedtek volna élelemben, hiszen kettős adagot gyüjtöttek az előbbi napon, hanem mert kételkedtek Mózes szavaiban.

Ex 16,28
Meddig vonakodtok? A szemrehányás Mózesnek, a nép képviselőjének szól.

Ex 16,29
maradjon. Azaz, ne menjetek ki mannát gyüjteni.
ne menjen ki senki helyéről. Szombaton mannát gyüjteni. A rabbinikus hagyomány ebből a szövegből vezette le azt a tilalmat, amely szerint szombaton nem szabad a lakóhelytől több, mint 2000 rőfnyire eltávolodni. Ezt nevezik תחום שבת szombati határnak. A lakóhelytől való nagy eltávolodás megzavarja az ember és állat nyugalmát, éppen ezért tilos szombaton (Mechilta, Érúb. 51a).

Ex 16,31
Izráel háza. Szokatlan kifejezés „Izráel fiai" helyett; lásd XL,38; Num. XX,29.
mint a koriandrum magva. A koriandrum vadon nő Palesztinában és Egyiptomban, kicsi szürkésfehér magja van és kellemes, zamatos az íze.
mézes lepényé. V. ö. Num. XI,8. „íze pedig olyan volt, mint az olajlepény íze". Zsidó hagyomány szerint a manna egyesítette magában az összes jó ételek ízét és zamatját és megfelelt mindenki ízlésének, aki evett belőle.
32–36
Különböző parancsok a mannára vonatkozólag.

Ex 16,32
nemzedékeitek számára. Azaz, az utókornak.
hogy lássák a kenyeret. És levonják a tanulságot, ami ebből fakad; hogy bízni kell Istenben, hinni Isten gondviselésében és könyörületességében.

Ex 16,33
Végy egy üvegedényt. Vagy: „cserépedényt" (Rási).
és helyezd el azt az Örökkévaló előtt. Azaz, a Bizonyság Ládája előtt a hajlékban. Ibn Ezra szerint ennek a résznek a Szentély építése után kellene következnie. Luzzatto feltételezi, hogy Mózes a 33–35. verseket a pusztai vándorlás 40-ik évében írta. Figyelemreméltó az a rabbinikus elv, mely szerint a Szentírás eseményei nem következnek mindíg szigorúan időbeli sorrendben.

אין מוקדם ומאוחר בתורה

Egyes események néha a *belső összefüggés* miatt egy fejezetben együtt vannak említve, noha időben távol vannak egymástól.

Ex 16,34
a bizonyság helye előtt. Azaz, a frigyszekrény előtt, amelyet a két „bizonyság-tábla" miatt neveztek így, amelyekbe a parancsolatok (l. m. XXV,22 „bizonyság ládája"; XXXI,18 „a bizonyság két táblája") be voltak vésve.

Ex 16,35
negyven éven át. Ez nem terjeszti ki az elbeszélést Mózes idején túl és nincs ok feltételezni, hogy Mózes ezt nem írhatta volna közvetlenül halála előtt.
a lakott földre. Kanaánt nevezi így, ellentétben a sivataggal.
Kanaán országának határához. Mózes vezetése alatt eddig jutottak el. Mózes elmondja a manna teljes történetét saját élete végéig. Nem állapítja meg, hogy a manna megszűnt. Mert a manna nem szűnt meg, csak Mózes halála után, miután az izraeliták átkeltek a Jordánon Józsua alatt (Józs. V,12).

Ex 16,36
éfának. Egy ürmérték, amelyet nagyon jól ismert a nép, míg az *ómer* név nem volt ismeretes előttük (Ábárbánel). Emellett szól az a tény is, hogy a Tóra csak ebben a fejezetben használja az *ómer* szót mint mértéket.

Ex XVII.

1–7. Mózes vizet fakaszt a sziklából Hórébnél.

Ex 17,1
meneteléseik során. Az útirány a következő volt: Szin sivatagja, Dafka, Álus, Refidim lásd Num. XXXIII,14. A különböző állomásokat itt nem sorolja fel, mert itt nem célja a Bibliának, hogy felsorolja az összes állomásokat, ahol az izraeliták táboroztak. Csak azokat a helyeket említette most, ahol a nép zúgolódott (Biur).
Refidimben. Vagy a széles és hosszú Feiran-óázis felső része, a Szinaj-félsziget legtermékenyebb vidéke, vagy el-Wattiyeh szűk völgye, 27 mérföldre Feirantól.

Ex 17,2
Adjatok nekünk vizet. Többesszámban van, Mózesre és Áronra vonatkozik, annak ellenére, hogy a vers elején csak Mózes van említve.

Ex 17,3
hogy megöljetek engem… szomjúságban? Mintha mindenki külön-külön kiáltott volna. A sástengeri ujjongó hangulat után itt teljes a visszahatás. „Az emberi természethez hozzátartozik – mondja Macaulay –, hogy túlbecsüli a jelen nehézségeit. Száz nemzedék múlt el az első nagy nemzeti felszabadulás óta, amelyről tudósítás maradt ránk. A legősibb Könyvben olvassuk, hogy egy népet, amelyet porba sujtottak, kegyetlen iga alatt tartottak, munkára kényszerítettek kemény rabszolgafelügyelők járma alatt, amelyet nem láttak el szalmával és mégis kényszerítettek, hogy a téglák mindennapi adagját elkészítse, megúnta az életet, és olyan jajkiáltásban tört ki, hogy az égig hallatszott. Csodálatos módon felszabadultak a rabszolgák; felszabadulásuk pillanatában hála- és győzelmi dalt énekeltek; de már néhány óra mulva kezdik visszakívánni rabszolgasorsukat és szemrehányásokkal illetik vezetőjüket, aki elcsalta őket a rabszolgaság házának ízletes élelmétől a rettenetes sivatagba, amely még elválasztotta őket a tejjel-mézzel folyó országtól. Azóta minden nagy felszabadító történetében megismétlődött Mózes sorsa. Mind a mai napig az olyan ujjongásokra, mint amilyen a Sástenger partján volt, mindíg gyorsan következtek a zúgolódások, mint a Civakodás Vizénél”.

Ex 17,4
Mit tegyek ezzel a néppel? Hogy visszatartsam őket a kétségbeeséstől és a bűntől.

Ex 17,5
végy magaddal néhányat Izráel vénei közül. Hogy tanúk legyenek a csodáknál, amelyek történni fognak. Ők voltak a nép képviselői.

botodat. A bot, mely a Nílus vizét ihatatlanná tette az egyiptomiak számára (VII,17), vizet fakaszthatott az izraeliták szomjának kielégítésére. Noha Áron végezte a jelképes cselekvést, amely az első csapást megelőzte, azt mégis Mózesnek tulajdonították, és ezért az ő botjának nevezték azt. Áron Mózes parancsára cselekedett.
és menj. A sziklához a Hórében.

Ex 17,6
ott állok előtted. Jelen leszek mindenhatóságommal (Dillmann).
a sziklán Hórébnél. A sziklán, amelyet Mózes már ismert, ahol már megnyilatkozott neki Isten dicsősége (Ábárbánel).
és inni fog a nép. A nép Refidimben volt, Hórébtől kis távolságra. A víz a sziklából lefolyt hozzájuk.

Ex 17,7
Meribának. Mert zúgolódtak ott Mózes ellen; lásd Zsolt. XCV,8.
vajjon köztünk van-e hát az Örökkévaló avagy nincsen? Azaz, tud-e segíteni bajunkon vagy sem?

8–16. Harc az amálékitákkal.

Ex 17,8
Amálék. Rabló törzs, amelynek hazája állítólag Palesztina sivatagja volt. Egy nomád törzs azonban nagyon könnyen vezethet rablóhadjáratokat távol rendes hazájától. (Pl. 1929-ben csak nehezen tudták megakadályozni, hogy a transzjordániai arab törzsek ne vegyenek részt a zsidók elleni támadásokban Palesztinában.) Az is lehetséges, hogy az amálékiták a nyári hónapokban nyájaikat a hidegebb és üdébb legelőkre, a Szinaj-félsziget hegyeire szokták terelni.
Ekkor jött Amálék. Az izraeliták zúgolódásának közvetlen következménye gyanánt, mondják bölcseink. Ez a zsidó történet változatlan tanulsága, hogy mindíg, ha Izráel kezd kételkedni Istenben és kérdezi „vajjon közöttünk van-e hát az Örökkévaló avagy nincsen?”, váratlanul megtámadja őt valamely *Amálék* (Mechilta XVII,7-hez, v. ö. Peszikta 28a).
hadakozott Izráellel. Deut. XXV,18 elmondja, hogy Amálék „elvágta közüled mindazokat, kik gyengülten elmaradtak mögötted”.

Ex 17,9
Józsuához. Neve eredetileg Hóséa volt (Num. XIII,8). Ez az első említése Mózes utódának, a nagy hadvezérnek. Itt már a később kapott nevén szerepel.
Holnap. Ha folyik a harc.
Isten vesszeje. A győzelmet az ellenség felett teljesen Istennek tulajdonították.

Ex 17,10
Húr. Állítólag Mirjám és Káléb fia (Szóta 11b).

Ex 17,11
És történt, midőn Mózes felemelte karját. A Talmud megjegyzi: „Vajjon valóban Mózes felemelt karjával szerezték meg a győzelmet, vagy az okozta a vereséget, hogy Mózes lebocsátotta karját? A Szentírás azt tanítja itt, hogy ha Izráel feltekint Istenéhez és megalázza magát Mennyei Atyja előtt, akkor győzedelmeskedik, de ha nem úgy cselekszik, vereséget szenved”. (Mechilta, Rós Hásána 29a, Tanch. Besállách végén.) Egyes magyarázók szerint Mózes felemelte botját mint egy lobogót. Ha az izraeliták látták azt, bátrak voltak és győztek, de ha nem látták, kétségbeestek és futásnak eredtek; és ezért nevezték azt a helyet *Ádonáj-nisszi*-nek, azaz, „az Örökkévaló az én lobogóm” (15. vers).

Ex 17,12
nehezek. Fáradtak voltak, mert megerőltető volt, sokáig magasan tartani.
vettek. Azaz, Áron és Húr.

követ. „Nem adhattak neki széket vagy párnát? De ő azt mondta: Mivel az izraeliták bajban vannak, íme, ki akarom venni és is részemet szenvedéseikből; mert az, aki részt vesz Izráel bajaiban, az élni fog és részt fog kapni jutalmából is.” (Mechilta, Taan. 11a. Tanch.)
Áron meg Húr támogatták karját. Ez megint olyan vonás, amely nem a költői fantázia szüleménye. Mózes csak másodrangú szerepet játszik; és noha csak imádkozik, mégis támogatni kell a karját! Minden olyan prózai, illetve valószínű, ahogyan az valóban végbemehetett (Chadwick).
kitartott. Héberül: *emuna;* szószerint: hűség, hit, megbízhatóság.
napszállatig. Nem egyszerű összetűzés volt ez, hanem heves, hosszantartó csata.

Ex 17,13
És megverte. Vagy: meggyöngíté (Deutsch).
Amálékot és népét. Héber kifejezésmód, azt jelenti: „Amálék népét”.

Ex 17,14
Írd fel ezt. Az amálékiták támadását.
egy könyvbe. A Tórába, abba a könyvbe, amelyet Mózes írt; v. ö. XXIV,4.7 és XXXIV,27.
és helyezd Józsua fülébe is. Azaz, vésd be emlékezetébe annak a férfiúnak, akinek majdan harcolnia kell Kanaán királyaival és akinek az lesz a rendeltetése, hogy az izraelitákat bevezesse a Szentföldre.
el fogom törölni. A provokálatlan és embertelen támadás miatt Isten népe ellen; lásd Deut. XXV,17 és köv.

Ex 17,15
oltárt épített. Hórében.
Az Örökkévaló az én lobogóm! Isten újra megmentette népét. Ő Izráel győzedelmes lobogója.

Ex 17,16
kart emelt Isten trónja ellen. Azaz, Amálék felemelte karját Izráel, Isten serege ellen. A szöveg nehéz és így is fordítható: „Az Örökkévaló megesküdött a trónusára, hogy harcban fog állani Amálékkal nemzedékről nemzedékre” (Onkelosz, Rási, Ibn Ezra, Luzzatto).
háborúja lesz az Örökkévalónak Amálék ellen. Lásd I. Sám XV,2 és köv.; Deut. XXV,17–19. „Mivel Amálék volt az első, aki karddal támadt Izráelre, Izráel parancsot kapott, hogy karddal törölje el az ő nevét” (Maimonidesz). Amálék eltűnt a föld színéről, de az ő szelleme még kísért a földön. Az Örökkévaló harcában Amálék ellen, a szellem küzdelmében, eredményes fegyver csakis a bátorság és a meggyőződés, a hűség és az igazság.

V. Jitró.
(XVIII–XX.)

Ex XVIII.
Jitró látogatása.

Ex 18,1
Jitró. Lásd a III,1 és II,16 és köv. Ez a fejezet egyike Exodus könyve azon kevés helyeinek, amelyek Genezisnek a patriarchákról szóló történeteire emlékeztetnek.

Ex 18,2
hazaküldte. Jitróhoz Midjánba a IV,24–26-ban elbeszélt jelenet után.

Ex 18,3
Gérsóm. Lásd a II,22-hez szóló magyarázatot.

Ex 18,4
Atyám Istene. Lásd III,6 és XV,2-hez szóló magyarázatokat.
Fáraó kardjától. Lásd II,15. Valószínű, hogy amidőn Mózes nevet adott második fiának, így szólt: „Mert Atyám Istene segítségemre volt” stb.

Ex 18,5
Isten hegyéhez. A Szinaj vagy Hóréb. Ott ütötte meg Mózes a sziklát, hogy vizet fakasszon belőle népe számára, XVII,6. Refidim a Hóréb szomszédságában volt.

Ex 18,7
És kiment. Hogy megtisztelje vendégségbe jövő apósát; lásd Gen. XXXII,7–12.

Ex 18,8
viszontagságot. Utalás arra, hogy az egyiptomiak miként üldözték őket és a Máránál, Másszánál, Meribánál és Refidimnél történt eseményekre.

Ex 18,9
És örvendett Jitró. Nem azért, mert az egyiptomiak megbűnhődtek, hanem azért, mert Isten sok jót tett Izráellel.

Ex 18,10
megmentett benneteket. Azaz, Mózest és Áront.
megmentette a népet. Azzal, hogy elpusztította az egyiptomiakat, amidőn át akartak kelni a Sástengeren.

Ex 18,11
mert azzal sujtott rájuk, amiben konokul vétettek. Mert az egyiptomiak vízzel akarták az izraelitákat kipusztítani és éppen víz lett a vesztük (Rási). Az egyiptomiak gőgösek és makacsok voltak Izráellel szemben, Isten tehát szükségesnek tartotta, hogy hatalmát használja az egyiptomiak megtörésére (Rásbám). Isten kihasználta az ő gőgösségüket és makacsságukat, hogy beteljesítse végzetüket és egyúttal Izráel felszabadítását is megvalósítsa. Ezáltal Jitró felismeri, hogy az Örökkévaló „nagyobb mind az isteneknél”. Bölcseink szerint Jitró ekkor felhagyott a bálványimádással és prozelita lett (Mechilta).

Ex 18,12
és odaérkezett Áron és vele Izráel összes vénei. Noha Mózes nincs említve, ő természetesen jelen volt, hiszen az ő sátrában volt az összejövetel (Ibn Ezra).
hogy kenyeret egyenek. Hogy résztvegyenek az áldozati-lakomán Isten színe előtt; az oltár előtt, amelyet Mózes Isten tiszteletére épített; lásd XVII,15.
13–23
Jitró tanácsa Mózesnek. Ez a rész igen érdekes, mert bemutatja Mózest mint törvényhozót és bírót.

Ex 18,13
másodnap. Jitró megérkezése után.
törvényt látni a nép fölött. Az ősi sémi társadalomban az uralkodó volt vezér a háborúban és bíró a perekben.

Ex 18,14
mindazt, amit ő végez. Hogy egyedül végez mindent. Vezér és egyben biró is.

Ex 18,15
Istentől kérdezni. Lásd Gen. XXV,22-t. Ez a szólásmód azt jelenti, hogy Istentől akarnak kapni törvényes döntést; lásd Num. IX,8. Izráelben a törvénykezést Istenhez tartozónak tekintették; lásd Deut. I,17.

Ex 18,16
ügyük. Peres ügyük.
akkor eljönnek hozzám. Vagy: az elém kerül.

Isten törvényeit. Természetesen az izraelitáknak, mint minden társadalmi csoportnak, voltak törvényeik (pl. lopás és erőszak ellen) jóval a Tíz ige kihirdetése előtt.
tanait. Héberül: *tóróth.* Utasítások, amelyek különös körülményekre vonatkoztak.

Ex 18,18
és a nép is, amely veled van. Mert nem részesülhetnek valamennyien olyan figyelemben, amilyet elvárnának.

Ex 18,19
és legyen véled Isten. Isten megsegít téged, ha megfogadod ezt a tanácsot (Ibn Ezra).
és vidd a dolgokat. A nehéz eseteket.

Ex 18,20
amelyet végezniök kell. Hogy mihez tartsák magukat minden adott esetben.

Ex 18,21
szemelj ki. Szokatlan héber kifejezés a kiválasztás, kijelölés körülírására. Ezt az igét prófétai látomásokra szokták alkalmazni: „Válassz prófétai adottságod segítségével, amellyel Isten megáldott téged” (Rási).
akik istenfélők. És nem az emberektől félnek; mélységesen vallásos, emberséges érzésű egyéneket; v. ö. I,17.
a haszonlesés ellenségei. Akik megvesztegethetetlenek és a megvesztegethetőségnek a gyanuja is távol van tőlük.
ezrek tisztjeivé. Bírák és segédbírók kidolgozott rendszerét látjuk itt. Gersonidesz azt véli, hogy a „tizek tisztje” több kisebb csoportot ellenőrzött, de 100 embernél kevesebbet, a „százak tisztje” több százas csoportot, de 1000-nél kevesebbet stb.

Ex 18,22
minden időben. Azaz, mindíg, ha peres ügyek akadnak.
minden nagy dolgot. Rendkívüli esetet.
nagy dolgot… kis dolgot. Vagy: nagy ügyet… kis ügyet.

Ex 18,23
és Isten is így hagyja meg neked. Jitró tanácsai akkor érvényesek, ha Isten is szentesíti őket.
a maga helyére jut békességben. Miután pereiket gyorsan elintézik, a felek megelégedetten térnek vissza sátraikba. Nem kell többé a népnek egész nap állni és várni, amíg rájuk kerül a sor Mózes előtt (lásd 14. verset). Azonkívül az új rendszer által az emberek elintézhetik peres ügyeiket saját táborhelyük területén. Decentralizálják a törvénykezést.
„A bölcs tanács, amelyet Jitró adott, sohasem avult el. A decentralizáció államvezetési elve, a felelősség megosztása, ma épp oly fontos, mint Mózes korában” (McNeile).

Ex 18,27
országába. Midjánba, lásd II,15 és v. ö. Num. X,30.

Ex XIX.
Előkészületek a szinaji szövetségre.

A Szinaj-hegy lábához való megérkezés Izráel szellemi történetének a kezdetét jelenti. Elértük azt, ami a magva és lényege a nemzeti életnek, a Szövetséget, amely az összes törzseket az Egyisten iránt való törhetetlen hűségben egyesítette, a Szövetséget, amely papi népet hozott létre és az Isten birodalmát megalapította a földön az emberek fiai között.

Ex 19,1
A harmadik hónapban. Sziván havában.
ezen a napon. Azaz, a hónap elsején (Mechilta).
Szinaj sivatagába. A sivatagba, a Szinaj-heggyel szemben. Ezt a hegyet rendesen azonosítják a

Dzsebel-Muszával; és eszerint a sivatag valószínűleg azonos Er-Rarah síkságával, amely kb. 1700 m. magasságra emelkedik a tenger színe fölött. Pontos helyszíni vizsgálat után Robinson arra a meggyőződésre jutott, hogy Er-Rarah síkságán elég hely volt, hogy megfeleljen a bibliai elbeszélés követelményeinek. A gyülekező népnek megfelelő terület állt rendelkezésre az isteni kinyilatkoztatás meghallgatására. A síkság másfél mérföld hosszú és egy mérföld széles; míg a vele határos halmokon bőven van hely sátrak, állatok és mindenféle holmik részére.

Ex 19,2

Elindultak Refidimből. Itt újra felveszi az elbeszélés fonalát, amelyet megszakított Jitró látogatásának elmondásával.
táboroztak. Szinaj sivatagában.

Ex 19,3

És Mózes fölment az Istenhez. Azaz, felment a hegyre. Azon a napon, amelyen az izraeliták megérkeztek a Szinaj hegyéhez, leereszkedett Isten dicsőségének fellege a hegyre; lásd XXIV,16.
a hegyről. A hegy csúcsán lévő fellegből; lásd a 20. verset.
Jákób házához… Izráel fiainak. Nagy jövő vár Izráelre; az lesz a hivatása, hogy a Szentség és az Igazság Istenének papi nemzete legyen. „Jákób háza” csak itt fordul elő a Tórában a költői megfelelője az „Izráel háza” kifejezésnek. Bölcseink „Jákób házán” az asszonyokat értették (Mechilta). Mózesnek előbb az asszonyokhoz kellett fordulnia, mert ők tanítják a zsenge gyermekeket a vallás alapelemeire, ők rakják le a hit alappilléreit a gyermekek lelkében. A hagyomány szerint Isten megkérdezte Izráelt: „Milyen biztosítékot adtok, hogy meg fogjátok tartani Szövetségemet?” Erre felajánlották kezesként az ősatyákat, a prófétákat és az igazságos királyokat, de az Örökkévaló mindezeket nem találta eléggé alkalmasnak a kezességre. Végül a kis gyermekeket ajánlották fel; ezeket már elfogadta az Örökkévaló. (Tánchúma Vájjigás 2).

Ex 19,4

Ti láttátok. Ők szemtanúk voltak és nemcsak azt tudták, amit a régi hagyományok alapján mondtak el nekik (Rási).
sasszárnyakon. Ez a vers a héber költészet egyik legszebb gyöngye. Gyönyörűen kifejezésre juttatja Isten viszonyát Izráelhez. Zsidó magyarázók hangsúlyozzák, hogy a sas fiókáit szárnyain viszi és így saját testével pajzsként védi fiait az íjászok támadásaitól. A sasnak rendkívüli gyöngédsége fiai iránt jelképezi Isten szeretetét, aki kivezette népét Egyiptomból és elvezéreli őket saját hazájukba.
és elhoztalak benneteket magamhoz. Szinajhoz, ahol királyságomat kihirdetem.

Ex 19,5

értékes kincs. Héberül: *szegulla.* Ez a kifejezés értékes tárgyat vagy valamilyen különleges célra őrzött kincset jelöl I. Krón. XXIX,3. „Ezek a szavak ‘értékes kincs’ nem értendők szószerint. Ha én kiválasztottam egy eszközt valamilyen különleges cél elérésére, az eszköz jelenthet számomra kincset, de a cél természetesen mindig fontosabb az eszköznél. Így van ez a zsidókkal is. Ők Isten eszközei és mint ilyenek különös értékűek; de a cél náluknál sokkal fontosabb” (C. G. Montefiore).
mert enyém az egész föld. Lásd VI,7. Isten az alkotója mindennek és az egész emberiség atyja. Izráel – minden más nemzettel együtt – Isten birtokának egy része. De ő kiválasztotta Izráelt, hogy csakis és kizárólagosan az Övé legyen, hogy „világossága legyen a nemzeteknek” s áldás az egész emberiségnek. Isten választásában nyoma sincs a kegyencválasztásnak. Izráel hivatása nem kiváltság vagy hatalom, hanem szolgálat és vértanúság.

Ex 19,6

papok birodalma. Vagy: „papi királyság”; birodalom, amelynek polgárai mind papok (v. ö. Jes. LXI,6), akik teljesen Isten szolgálatának élnek és állandóan élvezik azt a jogot, hogy eléje lépjenek. Amint a pap kötelessége az embereket közelebb hozni Istenhez, épp úgy Izráelnek az a hivatása, hogy a pap szerepét töltse be más népekkel szemben; azaz, hogy közelebb hozza őket Istenhez és igazságához. Ez a szellemi királyság legmagasabb küldetése.
és megszentelt nép. „Megszentelt” itt azt jelenti „elkülönített” a többi népek bálványimádásától és helytelen felfogásaitól. Izráel „megszentelt” lesz, ha ragaszkodik Istenhez és az Ő Tórájához; lásd

XXII,30-hoz is.

Ex 19,7
Mózes közli az izraelitákkal Isten célját.

Ex 19,7
És ment Mózes. A hegyről a vénekhez.
és összehívta a nép véneit. Akik beszámoltak a népnek.
eléjük tárta. Az egész népnek lehetőséget nyujtott a választásra, hogy elfogadja-e vagy sem az isteni küldetést; v. ö. Ex. XXIV,3 és Deut. IV,44. A vallás Izráelben nem volt egy kiváltságos osztály titkos tana, nem a „misztériumok" gyűjteménye, amelynek megőrzését a papokra bízták volna, mint Egyiptomban. Az isteni kinyilatkoztatás gazdaghoz és szegényhez, öreghez és fiatalhoz, tanult és tanulatlan emberhez egyaránt szólott.

Ex 19,8
Mindazt, amit az Örökkévaló mondott. Örömmel és önként fejezik ki akaratukat, hogy Isten szövetségét elvállalják; v. ö. XXIV,3. Ezáltal különleges módon lettek Isten népévé. Az a meggyőződés, hogy szövetségre lépnek Istennel – és ez ettől kezdve belevésődik a zsidó köztudatba – nem keletkezhetett önmagától. Ennek történeti volta ép annyira megingathatatlan, mint az egyiptomi rabszolgaság ténye.
És Mózes visszavitte. Jelentette Istennek. Isten a nép válasza után azonnal kijelentette, hogy megnyilatkozik a nép füle hallatára.

Ex 19,9
hogy a nép hallja. Közvetlenül, nem pedig követ vagy más közvetítő által; Jehuda Hálévi szerint a nép tényleges tanúsága az egyiptomi kivonulásról és a szinaji Tan közvetlen átvételéről, olyan *vallási tapasztalat,* mely Izráel hitének alapja.
benned is higyjenek. A *benned* szón van itt a hangsúly. Amint a nép hallja a hangot a felhőből és a füstből, nem fog többé kételkedni Mózes isteni küldetésében. „Ettől kezdve tudta a nép, hogy Mózes közvetlen kapcsolatban van Istennel és hogy az ő szavai nem voltak koholmányok" (Jehuda Hálévi).
örökké. „Mózes törvénye nem változik meg és a Teremtő, áldva legyen az Ő neve, nem fog soha másik Tórát adni." (A Maimonidesz által pontokba foglalt zsidó hitelveknek אני מאמין] IX. pontja.)
10–15
A népet elő kellett készíteni a közeledő kinyilatkoztatásra. Ezek a formaságok és intések bevésték Isten szentségének tudatát a vallásilag még kezdetleges nép lelkébe.

Ex 19,10
szenteld meg őket. Parancsold meg nekik, hogy szenteljék meg magukat. Készítsd elő őket az Istennel való találkozásra. Az isteni kinyilatkoztatás rendkívüli ünnepélyességéhez külön megszentelés kellett; v. ö. Gen. XXXV,2.
ma és holnap. Sziván 4-ike és 5-ike.
mossák meg ruháikat. A vízzel való tisztálkodásnak erkölcsi értelme is van a köznapi értelmen kívül, v. ö. Jes. I,16; Zsolt. LI,9.

Ex 19,11
harmadnapra. Nem a hónap harmadikára, hanem a „három előkészítő nap" harmadikára, tehát Sziván hatodik napjára vonatkozik.
leszáll. Az Ő dicsősége megnyilatkozik a tűzben.

Ex 19,12
vedd körül. Azaz, határold el őket bizonyos megjelölt vonalak mögé (Rási). E kifejezés alapján nevezik a Sábuoth előtt levő három napot שלשת ימי הגבלה-nak: a „körülzárás három napjának". Az a hegy, amelyre Isten dicsőségének le kellett szállania, különleges szentséget kapott. Ugyanolyan megközelíthetetlen szentséggel ruházták fel mint a frigyszekrényt vagy a majdan felépítendő

szentekszentjét.
a szélét. Még a szélét sem szabad érinteni (Rási).

Ex 19,13
Kéz ne érje. Azt, aki átlépte a határt, mert ezáltal új érintkezés jönne létre legalább is a hegy szélével.
hosszasan szól a kürt. Azaz, amidőn ugyanazt a hangot sokáig fújják. Ez lesz a jel, hogy a kinyilatkoztatásnak vége van és hogy a hegy ismét visszakapja hétköznapi jellegét.

16–19. A kinyilatkoztatást kísérő természeti jelenségek.

Ex 19,16
midőn felkelt a reggel. Vagy: mire reggel lett.
nehéz felhő. Azaz, sűrű felhő. Egyetlen halandó sem tud Isten burkolatlan fenségére tekinteni. A felhő az Isten jelenlétének jelképe; lásd XIII,21. A kinyilatkoztatás rendkívüli erejű viharban történik, lenyügöző természeti jelenségek közepette: villámlás, mennydörgés, földrengés, tűz. V. ö. I. Kir. XIX,11–13-mal, ahol Élijáhúnak megjelenik az Örökkévaló.
a harsona. Héberül: *sófár;* lásd a 19. verset és XX,18. A harsonát arra használták, hogy fontos és nyilvános eseményeket jelezzen vagy olyanokat kísérjenek vele, pl. a király kikiáltását. A Szinajon Isten királysága alapíttatott meg a sófár hangjánál. Rós hásánákor használják a sófárt, hogy Isten uralmát hirdesse. Az engesztelés napjának kimenetelekor is megfújják a sófárt, hogy Izráelnek a bűntől való megszabadulását hirdesse, mint ahogy a régi időkben is megfújták a sófárt a ragszolgák felszabadulásának hirdetésére. Egész Elul hónapja folyamán is megszólaltatják minden reggel a sófárt, hogy a közelgő szent napok alkalmából megtérésre serkentsék a hívőket. De más különleges alkalmakkor is használták a sófárt különböző korokban.

Ex 19,17
a hegy tövében. Azaz, a korláton belül; lásd a 13. verset.

Ex 19,18
mint a tűzhely füstje. V. ö. Gen. XV,17 és Jes. VI,4.

Ex 19,19
Isten pedig felel neki hangosan. Ez nem vonatkozik a Tíz parancsolatra, hanem arra, amiről 21–24-ben van szó. Mózes beszélt Istenhez és Isten felelt neki, olyan hangosan, hogy a sófár folyton emelkedő hangja ellenére is jól hallhassa.

20–25. Az utolsó utasítások a kinyilatkoztatás előtt.

Ex 19,20
És leszállott az Örökkévaló. „A Tóra az emberek nyelvén beszél”, úgyhogy a hallgató vagy az olvasó világosan elképzelhesse az eseményeket.

Ex 19,21
intsd. Figyelmeztesd őket, hogy ne menjenek fel a hegyre (Rási).
ne rontsanak előre. A korlátokon át (12. vers).

Ex 19,22
a papok. Az elsőszülöttek (Rási, Ibn Ezra, l. Zebachim 115b) v. ö. XIII,2 és XXIV,5. Még a papoknak is, akiknek kiváltságuk, hogy közel legyenek Istenhez, szükségük van felszentelésre.
akik közel lépnek. A korláthoz.

Ex 19,23

A nép nem mehet fel. Mózes merészen kérdezi, miért szükséges ilyen óvó intézkedés, hangsúlyozván, hogy a korlátok már megakadályozzák a népet a kijelölt határok átlépésében. Isten felelete a 24. versben az emberi szív legmélyebb ismeretéről tesz tanúságot. Parancsolatai sohasem feleslegesek (H. F. Stewart).

Ex 19,24
nehogy rajtuk törjön. Vagy: nehogy rájuk törjön. (Az Imit régi fordítása.)

Ex 19,25
és közölte vélük. Ismételte a figyelmeztetést (Rási).
A következő fejezetben közölt Tíz parancsolatnak kétféle hangjegye van a hagyomány szerint: egyik a nyilvános felolvasásra szolgál a templomokban, a másik pedig a magánáhitat vagy tanulmány céljaira szól.

Ex XX.

1–14. A Tíz parancsolat.

A Tíz ige vagy a Tíz parancsolat, עשרת הדברות, vagy Dekalogos (t. i. *deka,* tíz és a *logos,* ige görögül) a legfontosabbak a Tóra törvényei között, mind alapvető jelentőségük miatt, mind pedig a tiszteletet keltő mód miatt, amellyel a nép tudomására hozták azokat. Dörgés és villámlás közt és a sófár hangjainál, láng és tűz között, amely beborította a füstölgő hegyet, az Isten hangja hirdette azokat a szavakat, amelyek attól a naptól kezdve mind a mai napig az emberiség magatartásának irányítóivá lettek. Ez a kinyilatkoztatás volt a legjelentősebb esemény az emberiség történetében. A szellem vallása születésének órája volt ez. Az itt hirdetett eszmék hivatva voltak a lelkeket megvilágítani, az emberiség életét elrendezni. A Dekalogos a legnagyszerűbb összegezése az emberi kötelességeknek, amelyek az egész emberiségre egyformán kötelezők; olyan összefoglalás ez, amelynek nincsen párja egyszerűség, sokoldalúság és ünnepiesség szempontjából, olyan összegezés, amely az isteni eredet bélyegét viseli magán, és amely nem avulhat el mindaddig, amíg a világ fennáll. Ez egyúttal kivonata Izráel hitének és élete alapelveinek; régi és új zsidó bölcsek kútforrásnak tekintették, amelyből minden zsidó tant és zsidó igazságot le lehet vezetni. „Ezeket a parancsokat felírták zsidó és keresztény templomok falaira; ezek a világ törvényei minden időkre. Ezeknek az uralma sohasem fog megszűnni. Mindenképpen igaz a próféta szava: „Istenünk igéje fennmarad örökre” (M. Joseph).
A Tíz igének legtermészetesebb beosztása: *az ember kötelességei Istennel szemben* (בין אדם למקום) az első öt parancsolat, az első tábla tartalma; és *az ember kötelességei embertársaival szemben* (בין אדם לחברו) öt parancsolat, a második tábla tartalma.

Az első tábla: Kötelességek Istennel szemben.
Az első parancsolat: Isten uralmának elismerése.

Ex 20,2
Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened. A zsidó hagyomány ezeket a szavakat tekinti a Tíz ige közül az elsőnek és ebből vezeti le a törvényt: *hinni Isten létezésében.*
Én. Héberül: *anóchi.* Isten, akit a zsidóság imád, nem elvont erő vagy tárgy, amit „Természetnek” vagy „Világértelemnek” lehetne nevezni. Izráel Istene nemcsak a hatalom és élet forrása, hanem a lelkiismeret, egyéniség, erkölcsi cél és etikai cselekvés forrása is (M. Joel). (V. ö. Peszikta § 12, 100 és köv. Sábbáth 105a.)
a te Istened. Nem olyan, akiről csak hagyományok és elbeszélések alapján van tudomásod, hanem olyan, akinek irányító hatalmát a közelmult eseményeinél tapasztaltad.

aki kivezettelek Egyiptom országából. Isten itt nem mint az „ég és föld teremtője” van feltüntetve. Izráel Istenének befolyása nemcsak a természetben mutatkozik, hanem az ember sorsának irányításában is. Nagy történeti tettben nyilatkozott meg Izráelnek, a legnagyobban minden nép életében: az az Isten, aki megmentette Izráelt a rabszolgaságból, mint az ő jótevője és megváltója, erkölcsi jogot szerzett hálájára és engedelmességére. „A zsidó élet alapja nemcsak az, hogy Egy Isten létezik, hanem az a meggyőződés is, hogy ez az Egy Isten az egyedüli és igaz Isten, az én uralkodóm és vezetőm mindenben, amit teszek” (Hirsch). Az első parancsolat tehát arra figyelmeztet, hogy ismerjék el Isten uralmát (קבלת עול מלכות שמים szószerint: Az Égi Uralom jármának elfogadása).
Az egyiptomi megváltásra való hivatkozás igen fontos nemcsak Izráel, hanem az egész emberiség szempontjából. Izráel Isten-hirdetésében az első szó az, hogy az Egyisten mint a szabadság Istene nyilatkozott meg. Ez a felfogás, amelyet Izráel Istenről alkotott, megvilágítja nekünk az emberiség történetének egészét. Ennek az igazságnak fényében a történelem egyetlen összefüggő isteni kinyilatkoztatássá válik a szabadság és az igazság fokozatos megvalósulásával kapcsolatban. Az első igében a világalkotó Isten megnyilatkozik mint a történelem Istene.

Második parancsolat: Isten egysége és szellemisége.

A zsidó hagyomány szerint (a Talmud, Midrás és Tárgum) a második parancsolat a harmadik verssel kezdődik (Mechilta, Makkóth végén).

Ex 20,3

Ne legyenek neked idegen isteneid. Mert ilyenek nem is léteznek a valóságban. Izráel vallásának alaptétele: Isten egysége.
színem előtt. Vagy: „kívülem”. Semmi se részesüljön Istennek járó imádatban, mert ez egyedül csak Őt illeti meg. Sem angyalokat, sem szent férfiakat vagy nőket nem illet meg isteni imádat; zsidónak nem szabad ezekhez könyörögni. Ez a parancsolat tiltja a rossz szellemekben, boszorkányságban és más hasonló babonában való hitet. Ez a parancsolat jelenti továbbá azt is, hogy aki hisz Istenben, nem veti bizodalmát a véletlenbe vagy a szerencsébe.

Ex 20,4

faragott képet. Ez a vers megtiltja, hogy az Egyistent helytelen módon imádják. A zsidóság egyedül tanította kezdettől fogva, hogy Isten tisztán szellemi lény és megbocsáthatatlan bűnnek minősítette, hogy Istent valamilyen testi formában ábrázolják és imádják. Kétségtelen, hogy ez a törvény akadályozta meg a vallási képzőművészet kifejlődését az ősi Izráelben, de felbecsülhetetlen szolgálatot tett az istenfelfogás tisztaságának.
bármely alakot. Nem szabad Őt elképzelni vagy imádni semmiféle alakban, még akkor sem, ha ez a kép nincs is lerögzítve.
az égben fönt. Azaz, az égitestek közül, amelyeket a héberek ősei imádtak az ősi Babilóniában.
a földön alant. Azaz, állatokat, amelyeket az izraeliták szemeláttára az egyiptomiak imádtak.
a vízben a föld alatt. A tengerek szörnyeit.

Ex 20,5

féltve őrködő Isten. A *„féltve őrködő”* szó héber megfelelője: *kanna.* Isten azt kívánja, hogy Ő *minden* legyen gyermekei számára és kizárólagosan magának követeli az engedelmességüket és szeretetüket. Megveti a kegyetlenséget és a jogtalanságot, utálja a tisztátalanságot és a bűnösséget; és éppen úgy ahogy az anya is féltő őrködéssel elhárít minden rossz befolyást gyermekétől, nehogy annak hatalmába kerüljön, Ő is féltő őrködéssel vigyáz, nehogy tisztaság és jóság helyett bálványimádás és szentségtelenség uralkodjék szeretett gyermekein. Kétségtelen és természetes, hogy az ilyen és ehhez hasonló kifejezések Isten tulajdonságaival kapcsolatosan antropomorfizmusként hatnak. Viszont Istennek ez a tulajdonsága szentségének lényegéhez tartozik és másként nem lehetett ezeket a gondolatokat érthetővé tenni az ember számára. Egyesek pedig a *kanna* szót „féltékenynek” fordítják. Izráelen kívül a régiek azt tartották, hogy mennél gazdagabb a

nép panteonja, annál nagyobb a hatalma. És mert a pogány istenek mentesek voltak minden „féltékenységtől” és megtűrték egymást és babonáikat, a pogányság szellemileg igen alacsony színvonalra süllyedt és a teljes erkölcsi pusztulás felé haladt.
megemlékszik az atyák bűnéről a fiakon. Azaz, Isten megemlékszik az atyák bűnéről, amikor meg akarja büntetni a gyermeket. Különbséget tesz az erkölcsi felelősség között, amely csak a bűnös szülőket terheli és a természetes következmények, a bűnre való hajlamosság között, ami az utódokhoz örökségként került. Tekintetbe veszi a káros környezetet és befolyást. Azért mérsékli az igazságot irgalommal. És azt teszi Ő a harmadik és negyedik nemzedékig. Az Imit régi fordítása: „megbünteti az atyák bűnét a gyermekeken”. A Tóra sem itt, sem máshol nem tanítja azt, hogy a vétkes apák bűnét meg kell torolni az ártatlan gyermekeken. „A vétkező lélek, az hal meg” (XVIII,4) mondja Ezekiél próféta. És az állam joghasználatára a Tóra világosan megállapítja: „Ne ölessenek meg az atyák a gyermekek miatt és a gyermekek ne ölessenek meg az atyák miatt, mindenki a maga vétkéért ölessék meg” (Deut. XXIV,16). Bizonyos, hogy az emberi tapasztalat igen határozottan mutatja a szülők és gyermekek egymástól való függését erkölcsi szempontból. Az apa rossz példája nagyon gyakran elrontja ivadékait. De a bűnös szülők legrettenetesebb hagyatéka gyermekeikre nem az, hogy ezek is bűnhődnek a szülők vétkeiért, hanem hogy hajlamosak más, új bűnök elkövetésére. Eszerint minden szülőben kell, hogy ha már más nem is, legalább a gyermekek iránti szeretet növelje Isten iránt érzett szeretetét. Ebben bűntől visszatartó erő rejlik, nehogy örökségbe adják a hajlamot, hogy ugyanazokat a bűnöket utódaik is elkövessék.
akik engem gyűlölnek. Bölcseink szerint ezek a szavak a gyermekekre vonatkoznak. Isten számonkéri tőlük apáik bűnét, de csak akkor, ha ők is megszegik parancsait (Berákóth 7a). Ez a magyarázat természetesen a „megbünteti” fordítás mellett szól.

Ex 20,6

ezredíziglen. Nagy az ellentét az első, szűk határ között – három vagy négy nemzedék –, ameddig Isten megemlékezik az atyák bűneiről és a másik határidő közt – ezredíziglen –, amelyen át Ő megmutatja irgalmát azoknak, akik szeretik és megtartják az ő parancsait. A hagyomány szerint legalább is ötszázszor akkora ez, mint az előbbi, mert az אלפים kifejezés legalább 2000-t jelent. (V. ö. Mákkóth 23, Rási.) „A történelem és a tapasztalat megmutatja, milyen gyakran és mily különböző körülmények között történik meg, hogy az apák rossz tettei keserű következményekkel járnak gyermekeikre. A jótékony élet áldásos következményei aránytalanul tovább hatnak ki, mint a megtorlás, ami büntetést jelent a bűnben való megrögzöttségért” (Driver).
akik engem szeretnek. Megjegyzendő a „szeret” ige, amely az embernek Istenhez való helyes viszonyát fejezi ki. V. ö.: „Szeresd tehát az Örökkévalót, Istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és egész erőddel” (Deut. VI,5). Szeretet Isten iránt a zsidóság lényege és az Isten iránt érzett szeretetből fakad az, hogy engedelmeskednünk kell az Isten akaratának.

A harmadik parancsolat: Hamis és fölösleges eskü ellen.

A második parancsolat kimondja azt a kötelességet, hogy csak Istent kell imádni és hogy nem szabad semmiféle alakban ábrázolni. A harmadik parancsolat megtiltja nekünk, hogy Istent megszentségtelenítsük azzal, hogy az Ő neve említésével olyasvalaminek az állítását erősítjük meg, ami nem igaz, vagy hogy az Ő nevét könnyelmű vagy nem fontos állítással kapcsolatosan ejtjük ki.

Ex 20,7

Ne vedd az Örökkévalónak, a te Istenednek Nevét. Azaz, ne ejtsd ki a nevét. Isten és az Ő neve szent. Nem szabad tehát az Ő nevét hiábavaló módon használni, hogy tanúul hívjuk olyasmire, ami nem igaz, nem fontos, vagy lényegtelen. Csak akkor esküdhetünk Isten nevére, ha teljesen meg vagyunk győződve állításunk igazságáról, és akkor is csak abban az esetben, ha ezt a bíróság kéri tőlünk. Ez a vers megtiltja bölcseink szerint Isten nevének használatát hamis esküre (pl., hogy a fa kő) vagy hiábavaló és szükségtelen eskünél (pl., hogy a kő kő). Ezenkívül közönséges beszélgetésben sem szabad Isten nevét szükségtelenül kimondani (Sebúóth 21a).

nem hagyja büntetlenül. Hamis eskü megbocsáthatatlan bűn; ha ezt nem torolnák meg a legsúlyosabb büntetésekkel, elpusztítaná az emberi társadalmat. Bölcseink elrendelték, hogy mindenki, akinek törvényszék előtt kellett megesküdni, szertartásos figyelmeztetésben részesüljön (u. o. 39a). Egyes jámbor emberek egyáltalán nem voltak hajlandók esküt letenni. Az esszeusok – zsidó szekta a Második Szentély korában –, azt tanították, hogy „akinek nem lehet hinni eskü nélkül, az már el is van ítélve". „A te igened legyen igen, és nemed nem" mondja a Talmud (Bába Mecia 49a, Tánchúma Vájjikrá 7).

A negyedik parancsolat: A szombat.

Ex 20,8

Emlékezzél. Az „emlékezzél" szó használata azt jelentheti, hogy ez az intézkedés ismeretes volt az izraelitáknál már jóval a mannával történt tapasztalatok előtt is; ez tehát olyan szent intézmény, amelyet az ősatyáktól örököltek. Bölcseink azonban azt, hogy „emlékezzél meg a szombat napjáról", úgy magyarázzák, gondolj rá és készülj az eljövetelére (Peszáchim 106a, Béca 15b stb.); gondolj rá napról-napra és beszélj szentségéről és megszentelő hatásáról. Elrendelték, hogy a szombat beköszöntésekor elmondják a *Kiddus*-imát, amelyben Istent dícsérik azért, hogy a szombatot adta és a szombat kimenetelekor a *Hávdála*-áldást, amelyben Istent dícsérik, hogy megkülönböztette a szombatot a munkanaptól.
a szombat napjáról. Héberül: *sabbath.* A *sábáth* ige a munka abbahagyását és a pihenést jelenti.
hogy megszenteljed. A szombat olyan nap, amelyet a nyugalmon kívül magasabbrendű, szent céloknak szolgálatába kell állítanunk. Már Philo is kiemeli a szombatnak szellemi életünk fejlesztése körüli fontosságát. Lényeges része a szombatnak az ünnepélyes istentisztelet és az azzal kapcsolatos vallásos oktatás: rendszeres olvasmányok a Tórából és a prófétákból. A szombatnak az a jellege, hogy lényegesen hozzá tartozik a vallásos tanítások terjesztése, a többi ünnepek kialakulásában is nagy szerepet játszik. Így a zsidó nép egyik legértékesebb nevelő eszközévé vált. De a leányvallások is átvették a heti pihenőnapjukkal, illetve ünnepeikkel kapcsolatos berendezkedéseknél ezt a különleges zsidó jellegű intézményes szokást és ennek következtében a szombat az egész emberiség szellemi és társadalmi fejlődésének jelentős tényezője lett. Zunz Lipót, a zsidó tudomány egyik megalapítója, kimutatja, hogy mily nagy hatást gyakorolt Izráel egész belső történetére a Tórához fűződő szombati prédikációk fejlődése. Egyébként a szombati istentisztelet még ma is az az erő, amely a zsidó közösségi érzést fenntartja és fejleszti. Enélkül nagy szellemi károkat szenvedne az egyén és a közösség egyaránt.

Ex 20,9

dolgozzál. A munka a hétnek hat napján époly fontos az ember testi és szellemi fejlődése szempontjából, mint a nyugalom a hetedik napon. Sem férfi, sem nő, bármily gazdag is, nincs felmentve, bölcseink szerint (Hoffmann, Midrás, Tánnáim, Deut. V,14) a munka kötelessége alól, mert a tétlenség okvetlenül bűnös gondolatokhoz és rossz tettekhez vezet. Hogy *hét* nap közül legalább egyet a pihenésnek kell szentelni, azt az utolsó 3000 év tapasztalatai is igazolták. Egészségi állapotunk folytonosan rosszabbodik, ha ennyit sem szánunk a pihenésre. Az első francia köztársaság be akarta vezetni, hogy csak minden tizedik nap legyen pihenőnap. De a kísérlet nem sikerült.
munkádat. Héberül מלאכתך, az amit az ember létrehoz gondolatával, akaratával és munkájával.

Ex 20,10

szombat az Örökkévalónak. Egy nap, amely elsősorban Istennek van szentelve.
ne végezz semmi munkát. A Szentírás nem sorolja fel azokat a munkákat, amelyeket szombaton tilos elvégezni, hanem alkalomadtán említi a mezei munkát, vételt, eladást, utazást, főzést stb., mint tilos munkákat. A Misna felsorolja 39 csoportra osztva mindazokat a cselekvéseket, amelyek zsidó törvény szerint munkának számítanak. Pl. szántást, aratást, teherhordást, tűzgyújtást, írást, varrást, stb. (Sábbáth 7. fejezet.) Vannak más dolgok, amelyeket nem lehet ebbe a 39 kategóriába beosztani,

de mégis tilosak, mert egy szombati tilalom megszegésére vezethetnek (שבות). Ugyanígy tilos minden cselekedet, amely arra irányul, hogy a szombatot hétköznappá változtassa. Amit sajátmagunk nem tehetünk meg, azt nem szabad más zsidó által sem elvégeztetnünk, még akkor sem, ha az egyébként meg is szokta szegni a szombatot. Az összes szombati törvények azonban fel vannak függesztve, mihelyt emberi élet forog veszélyben; bölcseink szerint נפש דוחה את השבת פקוח (Sábbáth 132a, Jóma 82a, 88b) „az élet megmentése a szombati tilalom mellőzését követeli". Isten törvényei az emberi jólét előmozdítását és az élet javát célozzák. Ez az elv Lev. XVIII,5-ön alapszik; „Őrizzétek meg törvényeimet és rendeleteimet, amelyeket megtesz az ember, hogy *éljen általuk"*. וחי בהם

te. A ház feje, aki felelős mindazokért, akik házában élnek.

sem szolgád, sem szolgálónőd. V. ö. Deut. V,14. Nemcsak a gyermekek, hanem a szolgák is, akár izraeliták, akár pogányok, sőt a teherhordó állatok is részesülnek a szombati nap nyugalmának áldásában; lásd a XXIII,12-hez szóló magyarázatot. „A szombat határtalan jótéteménye az emberiségnek és a vallás legnagyobb csodája. Semmi sem látszik egyszerűbbnek, mint ez az intézmény, hogy a hat munkanap után a hetedik napon pihenjenek. És mégsem jött rá a világ egyetlen törvényhozója sem erre az eszmére. A görögök és a rómaiak egyenesen nevetségesnek tartották" (B. Jacob).

barmod. A zsidóság dicsősége, hogy évezredekkel előbb, mint bárki más, teljesen felismerte az ember kötelességeit néma barátaival és segítőivel szemben; lásd Deut. V,14.

sem az idegen. A nem-izraelita, aki magára vette a hét noáchida törvény megtartását; lásd XII,48. Noha a szombat nem tartozik azon törvények közé, amelyeket meg kell tartania, mégis élvezi a szombati nyugalmat, önmagáért, mint emberi lény.

kapuidon belül van. A város határain belül.

Ex 20,11

megpihent. Lásd Gen. II,1–3-hoz szóló magyarázatot. Bölcseink szerint a szombat megtartása által tanúságot teszünk amellett, hogy hiszünk Istenben, a világegyetem Teremtőjében, (V. ö. Jalkut Jitró § 296.) Istenben, aki nem azonos a természettel, hanem a természet felett áll, annak alkotója és uralkodója. Talmudi misztikusok elmondják, hogy az ég és a föld teremtésénél az anyag elszabadult és egy isteni hang rákiáltott: „Elég! Eddig és ne tovább!" (Chagiga 12a). Az ember Isten képmására alkotva Őáltala a teremtés erejével ruháztatott fel. De az ő kis univerzumában is az anyag folyton kisiklik kezéből, azzal fenyeget, hogy legyőzi a lelket és fölébe kerül. A szombat által, amelyet זכר למעשה בראשית „emlékeztetés a teremtés művére" névvel jelölnek meg, fel vagyunk ruházva isteni hatalommal, hogy azt mondjuk „Elég!" a környezet minden lázadó követelésére, mert emlékeztetést nyerünk arra, hogy le tudjuk győzni mindazokat az anyagi hatalmakat, amelyek elnyomhatnának bennünket.

áldotta meg… a szombat napját. Az áldás napjává tette azoknak, akik megtartják. Lásd Gen. II,3-hoz szóló magyarázatot. A szombat egészen új fogalom volt, amely nem létezett azelőtt egy nemzetnél és vallásnál sem, örök emlékeztetője annak, hogy az ember felszabadíthatja magát világi gondjainak rabsága alól; hogy az ember szellemi szabadságra, békére és boldogságra teremtetett (Ewald). „A szombat az emberiség egyik dicsősége. Mert ha a munka előkelő dolog, annál előkelőbb szabad akaratunkból szünetet tartani a munkában, amely eredményt, pénzt, hírnevet szerez nekünk. Egy napot a nyugalomnak és Istennek szentelni, ez csakis az ember kiváltsága" (C. G. Montefiore).

és megszentelte azt. Felruházta megszentelő erővel. A szombat szentségének nyomai láthatók a zsidó lelkeken. Jesája úgy beszél a szombatról, mint „gyönyörűségről"; a liturgia pedig úgy írja le a szombati nyugalmat, mint a „szeretetben és az áldozatkészségben, az igazságban és a hűségben, békességben és a megenyhülésben, a megnyugvás és a biztonság érzetében megerősítő pihenést". „A szombat menyországot plántált minden zsidó házába, megtöltvén azt sokáig várt, örömmel üdvözölt békével; minden otthont szentéllyé varázsol, ahol az atya a pap és az anya, aki meggyujtja a szombati gyertyát, a világosság angyala" (B. Jacob). A szombat elűz gondot és fáradtságot, szomorúságot és bánatot. Szombaton tilos a böjtölés (kivéve az Engesztelés napján, amely mint a

szombatok szombatja, felfüggeszti a rendes szombatok szabályát); úgyszintén szünetel minden gyász a szombati napon. A három szombati étkezésnek mindegyike kötelező vallási cselekedet (מצוה), amelyet vallásos zsidó otthonokban asztali dalok זמירות kísérnek. A szombat szellemi hatását a régiek נשמה יתירה-nak „külön léleknek” nevezik, amelyet a zsidó erre a napra kap. Tudatlan és rosszakaratú kritikusok elítélik a rabbinikus szombattörvényeket számtalan aprólékosságuk és elviselhetetlen „terhük” miatt. Ezek az intézkedések azonban igazolják önmagukat; mert annak a zsidónak, aki valóban lelkiismeretesen megtartja mindezeket a szabályokat, *és csakis az ilyen zsidónak,* megvan a szombati nyugalma. Az említett szombati törvények formaságairól egy német protestáns teológus nemrég ezt írta:
„Akinek alkalma van megismerni a mi napjainkban egy zsidó család belső életét, amely komoly jámborsággal és szigorúsággal megtartja ősei törvényét, csodálkozik azon a bőséges örömön, őszinte vidámságon, amelyről nem is álmodik a kívülálló és amelyet a Törvény teremt a zsidó házban. Az egész ház örül a szombatnak, amelyet különös megelégedéssel ünnepelnek, nemcsak mint a nyugalom napját, hanem még inkább, mint az öröm napját. Zsidó imák a szombatot „a lélek gyönyörűségének” nevezik, annak számára, aki megszenteli azt, az „élvezi a Te jóságod bőségét”. Ilyen kifejezések nem puszta szavak; ezek az önként fakadó tiszta boldogságnak és lelkesedésnek a kifejezései” (Kittel).
A szombat megtartása nélkül, a bölcseink által meghatározott régi szombat nélkül, megszűnne idővel az egész zsidó élet.

Az ötödik parancsolat: A szülők tisztelete.

Ez a parancsolat a szombati törvény után jön, mert a szombat a családi élet alapja és biztosítéka. A parancsolatok első kőtáblájára van vésve ez a parancs, amely tábla az Isten iránti kötelességeket tartalmazza, mert a szülők Istent helyettesítik gyermekeiknél. A Szentírás máshol is párhuzamosan említi a szülők iránt és az Isten iránt való kötelességeket. (Lev. XIX,3.)

Ex 20,12

Tiszteld atyádat és anyádat. Viselkedjél tisztelettel, és szeretettel irántuk. Mindkét szülőnek egyformán lehet erre igénye. Mert ámbár itt az *atya* van első helyen említve, Lev. XIX,3-ban azt olvassuk: „Mindenki anyját és atyját félje”. És ez a kötelesség a síron túlra is terjed. A gyermeknek szeretnie kell elhúnyt szülőjét szívvel és tettel. A szülők iránti tisztelet a legelemibb emberi kötelességekhez tartozik; nincs az a kiváló tulajdonság, amely ennek a kötelező tiszteletnek a hiányát pótolhatná. Csak rendkívül ritka esetekben (pl. ha istentelen szülők gyermeküket gaztettek elkövetésére akarják rábírni) lehet jogos az engedetlenség. Illő tisztelet a szülők iránt még akkor is kötelező, ha az időnként nagy nehézségeket okoz is. Sém és Jáfet a szeretet köntösét borították atyjuk szemérmére; csak az elfajult gyermek gyönyörködik a szülők szégyenében vagy lealázásában. Lásd Gen. IX,23-hoz szóló magyarázatot és Péld. XXX,17. A szülők részére a legnagyobb eredmény, ha mindig tökéletesen megérdemlik gyermekük tiszteletét, bizalmát és szeretetét.
hogy hosszú életű légy. A szülők iránti tisztelet jutalma boldogság és áldás. Ez nem látható mindig az egyén életében, de a parancsolat az egyénnek, mint a közösség tagjának, mint a nép gyermekének szól. A szülői ház sokkal fontosabb a nép életében, mint az iskolák, a gazdasági és politikai élet; a nemzet fennmaradásának és boldogságának alapja a gyermeknek tisztelete a szülő iránt. Ha egy nemzet megvetéssel tekint saját multjára, kétségbeeséssel tekinthet jövőjére; elpusztul erkölcsi öngyilkosság által.

A második tábla: Kötelességek az emberek iránt.

Az első öt parancsolat mindegyikének magyarázó függeléke van. Az utolsó öt határozott és rövid. Csupa „ne” szóval kezdődő tilalom. Embertársainkhoz való viszonyunkat nem kell bővebben

magyarázni. Mivel mi érezzük azt a rosszat, amit mások tesznek velünk, világosan tudjuk, hogyan kell viselkednünk másokkal szemben. E kötelességeknek alapja: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” (Lev. XIX,18). Párhuzama Hillél mondása: „Ami számodra gyűlöletes, ne tedd másnak sem” (Sábbáth 31a).

A hatodik parancsolat: Az emberi élet szentsége.

Ex 20,13

Ne ölj. Az emberi élet értéke azon a tényen alapszik, hogy az ember „Isten képmására” teremtetett. Egyedül Isten adja az életet és csakis Ő veheti el. Emberi lénynek szándékos megölése, kivéve a törvényszék által kiszabott halálos büntetésnél vagy nemzeti és emberi jogokért vívott háborúban, a legnagyobb bűn. A gyermek élete ép olyan szent, mint a felnőtt élete. A régi Görögországban a gyenge gyermekeket kitették, vagyis cserbenhagyták egy magányos hegyen, hogy elpusztuljanak. A zsidók ellenállása a gyermekgyilkossággal szemben sokáig megvetendő előítéletnek számított. „Bűnnek számít a zsidóknál egy gyermeket megölni”, így gúnyolódik Tacitus, római történetíró. A zsidó vallási eszmék hatása alatt az iszlámnak is nagy küzdelmeket kellett eleinte folytatnia, hogy az elsőszülött leánygyermeket, régi szokás szerint, ne temessék el élve születése után. Kínában működő missziók ma is sok ezer pusztulásnak kitett csecsemő életét mentik meg évente.
A héber törvény pontosan megkülönbözteti a véletlen emberölést a szándékos gyilkosságtól. Megvédi a vérbosszútól azt, aki akaratlanul ölt meg valakit; de nem engedi meg a kiegyezést vagy a gyilkos életének pénzzel való megváltását. A zsidó erkölcs kiterjeszti a gyilkosság fogalmát és idesorolja mindazokat a cselekedeteket, amelyek veszélyeztetik embertársaink egészségét vagy jólétét vagy bármely cselekedetnek elmulasztását, amely által embertársunkat megmenthetnők a veszélyből, a nyomortól vagy a kétségbeeséstől. Az öngyilkosság tilalmáról lásd a Gen. IX,5-höz szóló magyarázatot.

A hetedik parancsolat: A házasság szentsége.

Ne légy házasságtörő. „Csúf, Istentől megvetett gaztett” (Philo). A házasságtörés ellen szóló parancsolat a férjet és a feleséget egyaránt inti, hogy a házasság szent szövetségét meg ne gyalázzák. Ez egyúttal óvást emel erkölcstelen beszéd ellen vagy olyan emberek társasága ellen, akik kigúnyolják a tisztaság szentségét. Egy népnél sem volt tisztább családi élet, mint a zsidóknál. Egy nő sem örvendett nagyobb tiszteletnek, mint a zsidó nő és ő ezt a tiszteletet tökéletesen meg is érdemelte.

A nyolcadik parancsolat: A vagyon szentsége.

Ne lopj. A vagyon jelenti a szorgalom és az értelem gyümölcsét. Minden támadás embertársunk vagyona ellen eszerint támadás az emberi egyéniség ellen. Ennek a parancsolatnak tágabb értelmezése is van, mint a rablásnak. Megtilt minden törvénytelen vagyonszerzést csalás, sikkasztás vagy hamisítás útján. „Vannak cselekedetek, amelyek látszólag törvényesek, vagyis nem járnak kimondott törvényszegéssel, mégis aljasak és becstelenek. Így mindazok a tettek, amelyekkel valaki kihasználja embertársa tudatlanságát, vagy zavarát, hogy azzal saját vagyonát növelje” (M. Friedländer).

A kilencedik parancsolat: Hamis tanúskodás ellen.

A három megelőző parancs olyan vétkekre vonatkozik, amelyeket aktív cselekedettel követünk el embertársaink ellen; ez a parancsolat pedig olyan vétekre vonatkozik, amit a száj beszédével

követünk el. Ez a parancs a becsület védelme.
Ne tégy felebarátod ellen hamis tanúságot. Ez a parancsolat magába foglalja a rágalmazásnak minden fajtáját, rossz hír keltésének és a dolgok elferdítésének tilalmát, akár egyén ellen, akár közösség, nép, faj vagy felekezet ellen. Senki sem szenvedett annyit rágalmazás és a valóság elferdítése miatt, mint a zsidók és a zsidóság. Így egyes teológusok még ma is azt állítják, hogy ennek a parancsolatnak értelmében izraelitának csak a másik izraelita rágalmazása tilos. Ezt arra alapítják, hogy a „barát" vagy „felebarát" (רע) itt és abban a parancsban „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" (Lev. XIX,18), nem jelenti általában az embertársakat, csak az izraelita néptársakat. Ez klasszikus példája a hamis tanúskodásnak Izráel ellen, amint ezt Ex. XI,2 bizonyítja („Kérjen kiki barátjától… ezüstedényeket és aranyedényeket"), ahol a barát szó nem is vonatkozhatik izraelitára, hanem csakis az egyiptomiakra. Itt is mint a 9. parancsolatban „barát", illetve „felebarát" kifejezésre ugyanaz a héber szó áll (רע).

Tizedik parancsolat: Mohó kívánság ellen.

Ex 20,14
Ne kívánd. Ne áhitozzál bárminek birtoklására, amit nem lehet megkapni tisztességes, törvényes úton. Ez a parancs minden gonosz cselekedet forrására utal, a zsákmányolási vágy nemtelen ösztöneire és indokaira, amik majdnem minden bűncselekménynek alapjai. Az az ember, aki nem kívánja embertársa vagyonát, nem is tesz hamis esküt ellene, nem rabol, nem gyilkol és nem követ el házasságtörést. Ez önmegtagadást követel, mert minden embernek hatalmában áll eldönteni, hogy ő uralkodjék-e ösztönein vagy indulatai uralkodjanak őrajta. Ilyen önuralom nélkül nem létezhetik értékes emberi élet. „Ki az erős?" kérdik bölcseink, „Aki uralkodik szenvedélyein" (Ábóth IV,1).
felebarátod házát. Azaz, háztartását. A felsorolt példák azok a dolgok, amelyeket a leggyakrabban megkívánnak.
Ezt a parancsolatot Deut. V,18 más szavakkal mondja el. Ezt az eltérést a többi apró eltéréssel együtt, amelyek az itteni Tíz parancsolat és a Deut. V,6–18-ban előforduló szöveg között megállapíthatók, majd a Deuteronomium könyvének tárgyalásánál fogjuk megbeszélni.
semmit. Vagy: bármit.

15–18. A kinyilatkoztatás hatása.

Ex 20,15
látta a mennydörgést és a villanó lángokat. A „látta", szószerint „látták" ige mindkét tárgyra vonatkozik. Természetesen a mennydörgést nem lehetett látni. Egyébként ezt a jelenséget, ahol egy ige több tárgyra vonatkozik, amelyek közül egyesekhez más ige kellene, ismeri a stilisztika és *zeugmának* nevezi.
megrendült. Félelem szállta meg őket.
Mihelyt a nép hallotta a mennydörgést és látta a villámokat (XIX,16–19), megrendült, még mielőtt a parancsolatokat kapta; lásd Deut. V,5.19.

Ex 20,16
és meg fogjuk hallgatni. És engedelmeskedni fogunk; lásd Deut. V,24.
és ne szóljon hozzánk Isten. A Tíz ige kihirdetése előtt.
nehogy meghaljunk. Lásd Deut. V,22.

Ex 20,17
hogy próbára tegyen titeket. Mózes megnyugtatja a népet. A megrettentés célja az volt, hogy próbára tegye a népet, hajlandó-e magát Istennek alávetni (l. XVI,4).
hogy az Ő félelme legyen arcotokon. Isten „félelme" azt jelenti, hogy félnek Istent megsérteni; és mivel ez megóv a bűntől, „Isten félelme" „Isten szeretetévé" válik.

és ne vétkezzetek. Isten azt kívánja, hogy a becsületesség legyen az ember életének vezérelve.

Ex 20,18
A nép távolabb állott (lásd 15. v.), amíg Mózes közeledett a sűrű felhőhöz.
ahol Isten volt. „Ahol Isten dicsősége volt” (Onkelosz).

A szövetség könyve. (XX,19–XXIII,33)

Ex XX.

Ez a rész különböző polgári, büntető, erkölcsi és vallási törvényeket tartalmaz. Semmi sem lehet alkalmasabb ilyen törvénygyüjtemény bevezetőjéül, mint a nyilvános istentiszteletre vonatkozó előírások közlése.

19–23. Hogyan kell Istent imádni.

Ex 20,19
Ti láttátok. Ti szemtanúk voltatok és ismeritek az én kinyilatkoztatásom valóságát.
az égből. Lenyügöző és összehasonlíthatatlan módon (Strack).

Ex 20,20
Ne készítsetek mellettem ezüstisteneket. Az istentiszteletre vonatkozó szabályok a bálványimádás tilalmának ismétlésével kezdődnek, még ha a bálvány ezüstből vagy aranyból lenne is. Az aranyborjú esete bizonyítja, hogy az ilyen ismétlés korántsem volt felesleges.

Ex 20,21
Földből oltárt. Még az sem fontos, hogy kőből legyen az oltár lásd a 22. verset.
mindazokon a helyeken. Azokra a különböző helyekre vonatkozik, amelyeken a frigysátor volt, attól kezdve, hogy az izraeliták Kanaán földjére léptek egész a salamoni templom felépítéséig (Hoffmann); lásd Deuteronomiumhoz „Az istentisztelet központosításáról” szóló jegyzeteket.
említeni engedem. Azaz, bárhol, ahol megparancsolom neked, hogy Nekem oltárt vagy szentélyt építs. Isten nevét említeni azt jelenti, imádkozni Hozzá; v. ö. Zsolt. XX,8 és Jes. XXVI,13.

Ex 20,22
kőoltárt. Megengedhető; de a köveknek faragatlan, természetes szikláknak kell lenniök, amelyeket Isten ujja, a természet formált.
kardodat. Vagy „vasszerszámodat”. A hagyomány ezt a tilalmat a következőképpen magyarázza: „A vas megröviditi az életet, míg az oltár meghosszabbítja” (Mechilta). A kard vagy vasfegyver a hadakozás jelképe, míg az oltár az engesztelés és béke jelképe Isten és ember közt, továbbá ember és ember közt.

Ex 20,23
fel legyen fedve. Nehogy a pap ruházata rendetlen legyen és testrészei takaratlanok maradjanak. Ez nemcsak a pogány szertartások vad szemérmetlenségeit tiltja, hanem az illő formák minden mellőzését is az istentisztelettel kapcsolatban.

D)
A Tíz ige vagy a Dekalogus.

Egyetlen vallási okmány sem gyakorolt nagyobb hatást az ember erkölcsi és társadalmi fejlődésére, mint az emberi kötelességeknek ez az isteni kinyilatkoztatása, amely a Tíz parancsolat néven ismeretes. Ez a néhány szűkszavú parancsolat – mindössze 120 héber szó – felöleli ténykedéseink összes területeit, nemcsak a külső cselekvéseket, hanem a szív titkos gondolatait is. Egyszerű, megragadó alakban adja ez az egyedülálló „törvénykönyvek törvénykönyve" az istenimádat és a jog alapvető szabályait minden időkre és minden ember számára.

I.
A Tíz parancsolat a zsidóságban.

Már a legrégibb időkben is helyesen értékelték Izráelben a Tíz parancsolat alapvető jelentőségét. A Talmud mesterei példázataikban és a rabbinikus legendák finom, költői, képes beszédeikkel hangsúlyozták a Tíz ige örök és egyetemes jelentőségét. A zsidó hagyomány szerint a két tábla, amelyre a Tíz parancsolat rá volt vésve, már a világ teremtésének előestéjén elő volt készítve (Ábóth V,6), tehát korban megelőzik az emberiséget és így függetlenek időtől, helytől és faji kultúrától; a dicsőség szafir trónusából vágattak ki és ezért örök értékűek. A Szinaj-hegyi kinyilatkoztatás, úgy mondták, a sivatagban történt, amely egyetlen nemzetnek sem kizárólagos birtoka. És nemcsak Izráel hallotta azt, hanem a föld összes lakói. Az isteni hang hetven nyelven szólott (Sább. 88b), amennyit a hagyomány szerint a földön beszélnek, hogy minden ember megértse az egész világnak szóló és az egész emberiséget megváltó tanításokat. Minden egyes parancsolat, amint elhangzott a Szinaj csúcsáról, megtöltötte az egész világot illattal. A halottak az alvilágban feléledtek és odazarándokoltak a Szinajhoz; sőt Izráel összes, még meg nem született lelkei is odagyülekeztek. Amidőn az isteni parancsolat elhangzott a Szinaj magaslatáról, egyetlen madár sem énekelt, egyetlen barom sem bőgött, az óceán nem háborgott és egyetlen teremtmény sem moccant; az egész természet lélekzetelfojtva figyelt az isteni hang hallatára, amely kinyilatkoztatta a lelkiismeret és az igazság fennhatóságát a világegyetemben. Bölcseink szerint Sziván hatodika, a szinaji kinyilatkoztatás napja, épolyan jelentős, mint maga a teremtés napja; mert az erkölcsi törvény létesülése nélkül, az anyagi világegyetem teremtése tökéletlen, sőt értelmetlen lenne (Sább. 88a). Ugyanakkor a Talmud mesterei nyomatékosan kiemelték, hogy a Tíz parancsolat nem foglalja magába az ember minden kötelességét, mint ahogy egyes zsidó szekták, amelyek a Második Szentély idején virágzottak, tanították. A Tíz parancsolat lefektette a vallás és az erkölcs *alapjait* és erre még rá kellett építeni az Emberi Kötelességek egész épületét. (Berák. 12a. V. ö. Guttmann M. בחינת המצוות 60 és köv.)

A Tíz ige rabbinikus értelmezését magukévá tették a középkori tanítómesterek és bölcsészek és ma is vállalják a zsidóság összes árnyalatai. Száádja és Jehúda Hálévi, Rási és Ábárbánel, a karaiták és a kabbalisták, mind egyetértenek a Tíz parancsolat tekintetében és ezeket a hit alapjainak, a Tóra oszlopainak és gyökerének ismerik el. A legújabb időben a zsidóság különböző képviselői kimutatták, hogy minden vallási törvény, amely a Tórában szerepel, tulajdonképpen a Tíz parancsolat alapigazságait juttatja érvényre; és hogy valóban a zsidóság minden hitbeli és világnézeti eszmeanyaga a Tíz ige beosztása szerint csoportosítható.

Már a talmudi forrásokban találkozunk azzal a gondolattal, hogy a Tíz ige a legfőbb törvényeket tartalmazza és szinte keretül szolgálhatna az egész Tórának. Sább. 87a. Num. r. XIII,16 és XVIII,21. Száádja Gáon fejti ki először részleteiben ezt a gondolatot. V. ö. בחינת המצוות 61 és köv.

A Tíz ige kulcshelyet foglal el az apologetikában is, különösen az ó-kort befejező századokban. A bibliaolvasót azonban csak egy alapgondolat foglalkoztatja, a *kinyilatkoztatott törvény* fogalma. A zsidó teológiának egyik alapvonása, hogy isteni kinyilatkoztatásokban a látomás, vagyis a jelenés mint olyan háttérbe szorul az isteni üzenet mögött. A másik alapvonása pedig az, hogy az üzenetben a fősúly az *isteni akaratra* irányul, arra, hogy mit kíván Isten kinyilatkoztatása nyomán az emberektől. Ez a szempont újabb fényt vet különösen a Tóra törvénytani részére. Azzal szemben, hogy másutt az *igazság* fogalmát állítják előtérbe, annak kihangsúlyozásával, hogy a kinyilatkoztatás magasabbrendű igazságok föltárásának van szánva, azt mondja a zsidó teológia,

hogy a kinyilatkoztatás főképpen *üzenet* arról, hogy mit kíván Isten az emberektől. Ilyen üzenet természetszerűen *törvény* keretében jut gyakorlati kifejezésre. A Tíz ige mindvégig ezt a képet mutatja. Vegyük azt a természetesnek látszó igét: „Tiszteld atyádat és anyádat". Lehet-e ezt egyszerűen *igazságnak* nevezni? A természettudományok keretében semmi esetre sem! De egyébképen sem lehet itt igazságról beszélni, hanem isteni akaratról, ill. *törvényről,* amely igazzá tételét, valóra váltását várja az ember fiaitól. Így van az egész valláserkölcs és etika tartalmával. Nem lehet az ilyen tartalmakról mondani, hogy *kész* igazságok. Csak kívánni, sőt követelni lehet, hogy *igazságokká váljanak,* hogy valóra váltassanak az ember gyakorlati életében.
Egyes modernebb teológusok úgy vélik, hogy a tizedik ige: *„Ne kívánd meg"* stb. nem illik bele az ősi dekalógusba, magasabb eszmei tartalmánál fogva. Azok nyilván azt hiszik, hogy a zsidóság vallásának már törvénytani formája, mint olyan, bizonyos alacsonyabb szintet kölcsönöz a vallásnak. Elfelejtik, hogy a vallásban a törvény mint *kinyilatkoztatott isteni akarat* jelentkezik, mind hit, mind etika dolgában. Már Buiding, a nagy jogtudós rámutat arra, hogy az öt jogi tilalom büntetőjogi sanctio nélküli rövidsége az isteni szikra fönségével bír. A Tóra nemcsak a bűnös *kívánság* tilalmát tartalmazza, hanem tartalmazza a „szeresd felebarátodat mint tenmagadat" (Lev. XIX,18); „szeresd őt (az idegent) mint tenmagadat" (u. o. 34. o.); „Szeresd az Örökkévalót a te Istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és minden tehetségeddel" (Deut. VI,5) tanításokat; és tartalmaz sok más olyan tételt, amelyekre mint a hitnek és erkölcsnek legmagasabb csúcspontjaira tekintünk. Aki az ősi kinyilatkoztatás tényét igaz hittel fogadja, természetesnek fogja találni, hogy az egyszerű és ma természetesnek látszó szabályok mellett a legmagasztosabbak is helyet foglalnak. E téren igazán mondhatjuk, hogy nincsen új a nap alatt. John Stuart Mill egyik értekezésében *(Utility of Religion)* az emberszeretet „új" parancsolatáról szól, de egy későbbi kiadásban a következő jegyzetet teszi hozzá: „A parancsolat azonban nem új. Igazságot szolgáltatva a régi héber törvényhozásnak, mindíg arra kellene visszaemlékezni, hogy a parancsolat, embertársunkat úgy szeretni mint önmagunkat, már megvan a Pentateuchusban. És igen meglepő, hogy valóban megvan". (*Three Essays on Religion.* 3. kiad. London, 1885. 98. l.).

II.
A Tíz parancsolat Izráelen kívül.

Figyelemreméltó az a hely, amelyet a Tíz ige elfoglal az emberiség egyetemes vallási életében a zsidóságon kívül. Egyike a leghíresebb egyházatyáknak a Tíz parancsolatról úgy beszélt, mint a „törvény szívéről"; és ez maradt a kereszténység felfogása több mint 1500 éven át. Luther szavai, „Sohasem lesz olyan törvény, amely ezekkel a parancsolatokkal egyenértékű lenne, még kevésbbé olyan, amely felülmúlná azokat, mert ezek olyan magasztosak, hogy saját erejéből ember fia nem juthat el ilyen fokra" – jellemzők a protestáns egyházak felfogására. A humanisták, a deisták, sőt a szabadgondolkodók is tisztelettel beszéltek a szinaji Törvényről. Két nemzedékkel ezelőtt ezt írta Renan: „Az összehasonlíthatatlan szerencse, amely az Exodus ez oldalának jutott, t. i. hogy az egyetemes erkölcs törvénykönyve lett, jól megérdemelt. A Tíz ige minden népnek szól; és az idők végéig Isten parancsolatai maradnak". A kultúrtörténészek általában megegyeznek abban, hogy noha manapság kétségtelenül alacsony a világ erkölcsi színvonala, mégis bizonyos, hogy a Tíz parancsolat mélyreható befolyása nélkül még alacsonyabb fokon állana az emberiség.
Egészen másképp kezdték megítélni a Tíz parancsolatot a bibliakritika megindulása után. Gyakran nyílt ellenszenvvel viseltettek iránta a kutatók. Ez az ellenszenv állítólagos történeti és erkölcsi okokra vezethető vissza. Az állítólagos okok mindegyikéből elegendő lesz egy-egy példa, alaptalanságuk kimutatására. Így pl. a 19. század legnagyobb részében a kritikusok tagadták, hogy a Tíz ige mózesi eredetű a második parancsolatban előforduló képimádás tilalma miatt. A képimádás létezése a Birák és a Királyság korában szerintük bizonyította, hogy a képimádás tilalma nem lehetett Mózes idejében ismert. Nos, az valóban igaz, hogy az ősi Izráel nagy része a képimádás tilalmát több évszázadon át *megszegte,* mint ahogy 14 évszázadon át a kereszténység keletkezése óta a képimádás tilalmát „szándékosan félreismerte az *egész* keresztény egyház, egészen a

reformációig és még ma is semmisnek tekinti a kereszténység nagyobbik fele” (Canon Charles). De az egyáltalán nem helytálló bizonyíték, hogy mivel egy törvényt nyiltan megszegnek vagy hallgatólagosan nem vesznek figyelembe, azért az a törvény nem létezik. Minden tapasztalat, amelyet régi és modern társadalmak történetének vizsgálatánál nyerünk, e feltevés ellen szól. Kiváló bibliakutatók fel is ismerték ezt; és olyan jelentős tudósok, mint Burney és Sellin professzorok elismerik, hogy „nem merült fel semmiféle elfogadható ok, amely a Tíz ige mózesi eredete ellen szólna”.
Nem meggyőzőbbek azok az erkölcsi ellenvetések sem, amelyeket a kritikusok a Tíz ige ellen felhoznak, pl. hogy az csak *külső* cselekvésekkel foglalkozik. Ezek nem veszik figyelembe a tizedik igét, a legbensőbbet a parancsolatok közül: vagy szándékosan tagadják, hogy a „ne kívánd” vissza akarja szorítani a törvénytelen, belső vágyakozást valami után, ami a másé. És ezek nem veszik figyelembe azt sem, hogy a külső cselekvésekkel is együtt járnak a belső hitelvek, a szombattal pl. együttjár a világteremtésben való hit, továbbá az a fontos szociális elv, hogy meg kell adni a rabszolgának is a hetedik napi munkaszünetet. Modern teológusoknak a Tíz ige és az egész héber Szentírás iránti ellenszenve nem következik tárgyilagos kiindulópontból. Ezt bizonyítja a már említett felebaráti szeretet parancsolata, amely föltétlen csúcspontja az etikának és amelyet J. St. Mill azzal a határozott és erélyes jegyzettel lát el, hogy bizony nem új! Ilyesmit mások is állítanak, köztük Harnack is (Das Wesen d. Christentums 30–31). Guttmann M., Das Judentum u. seine Umwelt 338 és köv. – Ez a gondolatmenet eleve téves csapáson járt. Amely teológia Isten egységéből indul ki, annak az Egyisten ősi kinyilatkoztatását teljes magasztosságában el kell ismernie. A Tíz igének mint Isten által kinyilatkoztatott erkölcsi alapnak megtámadása vagy akár csak lekicsinylése, nem hozza meg a kívánt eredményt, mert a hit alapjainak megrendítéséhez és minden erkölcs és vallás visszautasításához vezet.

III.
A mai kor erkölcsi zűrzavara.

Különösen a mai korban károsak a támadások a Tíz parancsolat ellen. Mert a mai kor emberénél különösen szükség van az Erkölcsi Törvény isteni megerősítésére. A 19. század szeretett önmagáról úgy beszélni, mint a tudomány századáról. Nos, „a tudomány felszereli az embert, de nem vezeti őt. Megvilágítja előtte a világot a legtávolabbi csillagok távolságáig; de meghagyja az éjszakát a szívben. Legyőzhetetlen, de közömbös, semleges, erkölcs-nélküli” (Darmsteter). E század divatos tana volt az a „felfedezés”, hogy az ember az állattól származik; röviddel a felfedezés után sok irodalmi és művészi vezető feladatának tartotta a társadalom meggyőzését afelől, hogy az ember számára az lenne a természetes, ha visszatérne az állathoz. A hatalmasodó pogány szellem támadni kezdte a régi erkölcsi világot. Kiküszöbölte Isten hatalmát az ember életéből, kigúnyolta az összes erkölcsi korlátokat és kijelentette, hogy ösztön és hajlam az igazi vezérek az emberi boldogsághoz. A huszadik század folytatta azt az irányt, amely a 19-ben megindult. Az úgynevezett új pszichológia azt hirdeti, hogy az ösztön visszaszorítása veszélyt jelent az egyéniségre és természetesnek tekinti a hajlamoknak zabolátlan kielégítését, amelyekről a civilizált emberiség eddig azt tartotta, hogy azokat ellenőrizni vagy fegyelmezni kell. Új erkölcs keletkezett, amely époly pusztító, mint amilyen istentelen, amely azt követeli, hogy minden férfi, nő vagy gyermek azt tegye, ami helyesnek látszik saját véleménye szerint. Azt tanítja, hogy *minden* erkölcsi törvényt emberek csináltak és hogy éppen ezért *valamennyit* kiküszöbölhetik az emberek. Ennek folytán mindenütt kétségbevonják az emberi élet szentségét, kigúnyolják a tisztaság szentségét. Türelmetlenség mutatkozik manapság a vallási tekintéllyel szemben; és az emberek tagadják vagy legalábbis kétségbevonják az erkölcsi megkülönböztetések realitását, olyan dolgokat tűrnek meg, szépítgetnek, sőt bátorítanak – költészetben, színpadon, a mindennapi életben –, amelyek még egy nemzedékkel ezelőtt a legsúlyosabb elbírálás alá estek volna. Az erkölcsi irányítás csillagai már nem álló csillagok; és az élet tengerén való vándorlások közepette a felhős ég nem mutat irányt. A szellemi zavar és erkölcsi káosz közepette a vallásos zsidóság éleslátású és szilárd marad,

állhatatosan ragaszkodik a Tíz parancsolat isteni eredetéhez; és tovább hirdeti, hogy létezik örök különbség jó és rossz között, van feltétlen „ezt tedd” és „ezt ne tedd” az emberi életben, van kategórikus imperativus a vallásban, amely toronymagasan kiemelkedik a szenvedély sugalmazása felett, a hajlam véletlene vagy a divat múló pillanata felett. A gyenge és tévelygő halandónak szüksége van olyan *tekintélyen alapuló* törvényre a jó és a rossz kérdésében, amely félreérthetetlen világossággal lefekteti a kötelesség fő alapelveit és megjelöli a bűnök főcsoportjait. Ilyen isteni megállapítása az erkölcsi törvénynek minden korban óriási fontossággal bír az emberiség szempontjából, hogy a kételyek eloszoljanak és hogy az álbölcselet elnémuljon, amely mindenkor kész volt a jót rossznak és a rosszat jónak minősíteni. Mert az álbölcselőkre is vonatkozik a próféta szava: „Jaj azoknak, kik a rosszat jónak mondják és a jót rossznak, akik sötétséget világossággá tesznek és világosságot sötétséggé, akik a keserűt édessé teszik és az édeset keserűvé. Jaj azoknak, akik bölcsek a maguk szemében és önmaguk előtt eszesek” (Jes. V,20–21). Isten nem csak a mi Atyánk. Ő a mi Törvényhozónk is; és a Tíz parancsolatban Ő megismertette az emberiséggel azokat az alapokat, amelyeken az emberi jólét és boldogság felépülhet.

IV.
A kinyilatkoztatás és a Tíz parancsolat.

A zsidóság áll vagy bukik a szinaji kinyilatkoztatás történeti valóságának hitével. Kinyilatkoztatás először is azt jelenti, hogy Isten lényének valóságát és akaratát kinyilvánította az emberek előtt. Ez lényeges része a teisztikus felfogásnak. Ha a világegyetemet csupán úgy képzeljük el, hogy az a vak erők felhalmozódása, akkor természetesen nincs helye semmiféle összeköttetésnek Isten és ember közt. De abban a pillanatban, amidőn elismerjük egy Legfőbb Értelemnek a létezését, amely az anyag és élet végtelen formáinak Forrása és Lelke, a kinyilatkoztatás vagy összeköttetés Isten és ember közt magától értetődő és erkölcsi szükséggé válik. Ennek a természetfeletti összeköttetésnek Isten és ember között a pontos *módját* a hívők különböző csoportjai különbözőképpen fogják fel. Némelyek a bibliai elbeszélést a kinyilatkoztatásról szószerint veszik; mások ezt a bibliai elbeszélést a talmudi kor rabbinusainak vagy a középkori zsidó filozófusok vagy modern zsidó filozófusok és modern zsidó gondolkodók magyarázata szerint értelmezik. Mindazonáltal egy olyan magyarázat sem érvényes és nem egyeztethető össze a zsidó teisztikus felfogással, amely az emberi értelmet vagy az emberi egyéniséget teszi meg az ilyen kinyilatkoztatás *forrásának.* Egy kiváló vallásbölcsész nemrég a következőképpen juttatta kifejezésre ezt az igazságot: „*Minden* kinyilatkoztatás természetfeletti”. Amit a természet maga nyújt, az nem kinyilatkoztatás. Mi nem ismerhetjük igazán Istent, csak úgy, ahogy Ő maga akarja megismertetni magát és ahogy valóban megismerhetővé teszi magát. Az olyan Isten-fogalom, amely „magától”, az emberi értelemből nőtt ki és nem Isten magát feltáró tevékenysége által jött létre, nem képviselhet komoly értéket. A kinyilatkoztatás csak világos következménye az Istenség lényegének mindazok számára, akik hisznek a személyes Istenben, mindnyájunk mennyei Atyjában, akihez imádkozva, fohászkodva, istentisztelettel szolgálva, életünk legmagasabb csúcsait érjük el. Ez a szoros szellemi kapcsolat Isten és ember közt, a szellemi erőknek és energiáknak ez a kölcsönös befolyása, ami által az emberi lélek válaszol a Világegyetem önmagát kinyilatkoztató jelére, Izráel prófétáiban eléri azt a lenyügöző bizonyosságot, amely képessé teszi őket erre a kijelentésre: „Így szól az Örökkévaló”. Szilárd meggyőződésük, hogy a gondolatok, amelyek lelkükben támadnak Őróla és az Ő akaratáról és azok a parancsolatok és intelmek, amelyeket az Ő nevében adnak ki, valóban az Ő parancsára jönnek létre és az Ő tekintélyével vannak felruházva. Maimonidesz összehasonlítja a kinyilatkoztatást a villám felvillanásával a sötét éjszakában. Némely prófétának csak egyetlen Isteni villám-fény ragyogott fel; másoknál ezek a villámfények gyakran ismétlődtek; míg Mózesnek megadatott a folytonos, szakadatlan fény. Nem álmokban vagy látomásokban vagy isteni ihlet egyes felvillanásaiban nyilatkozott meg számára az Isten, hanem „színről-színre” azaz, mint a legmagasabb szellemiségből áradó világító eszmék tükröződése a próféta szellemében és öntudatában. Az ő lelkében, mondják

bölcseink, az Isteni szózat úgy tükröződött, mint világos, ragyogó tükörben (אספקלריה מאירה). De életének legmagasabb kinyilatkoztatását, a Szinaji Szövetség kinyilatkoztatását megosztotta egész Izráellel. Mindannyiuknak része volt Isten közvetlen érintkezésének lelki élményében. Miként a Sástenger partján is, amidőn a Midrás szerint egy egyszerű rabszolgalány is felfogta azt, amit Ezekiél az eksztázis pillanatában sem érhetett el, (Mechilta XV,2 [מם׳דשירה פ׳ג]. Az egészhez v. ö. משנת רבי אליעזר 7. fej. és Maimonidesz Jeszódé Háttóra 7. fej.) épúgy a Szinajnál a misztikus látomás megragadta az áhitatos nép lelkét, megtöltve azt tisztelettel, meggyőződéssel és világossággal.

V.
Izráel, a kinyilatkoztatás népe.

Izráel csodálatos történetének tanulmányozása megerősítheti az igazság minden elfogulatlan kutatóját abban a meggyőződésben, hogy Izráel istenismerete eltér minden más nemzetétől és hogy ezért valóban egyedülálló módon hatolt be Isten szelleme Izráelbe. Kétségtelen, hogy kezdettől fogva okvetlenül voltak a zsidó nép lelkében kinyilatkoztatásszerű és hagyományos adottságok a szinaji kinyilatkoztatás felfogására. Bölcseink hangsúlyozzák, hogy a Tíz ige összes parancsolatait gyakorolták az ősatyák és hogy ezek családi hagyománnyá váltak gyermekeiknél (Jalkut Jitró § 276). A rabbinikus legenda továbbá azt meséli, hogy mielőtt Izráelnek adta volna Isten a Tórát, felajánlotta azt a világ összes népeinek; de mindegyikük visszautasította egy vagy más okból. Így pl. Edóm azt kérdezte, „Mi van a Tórában?” Amidőn Isten felsorolta a fő parancsolatot „Ne ölj”, azt a határozott választ adta, „Nem fogadhatom el”. Más népek kifogásolták a hetedik vagy nyolcadik parancsolatot, mert erkölcstelenség és mások vagyona eltulajdonításának a tilalma nemzeti sajátosságaikkal ellenkezett volna (Abóda Zárá 2b; Szifré Deut. § 343. Tanchuma ברכה 4). Úgy látszik, magát a vallást egyikük sem ellenezte, mindaddig, amíg a vallás általános elvekre szorítkozott. Amit kifogásoltak, azok a Tíz parancsolat határozott és konkrét követelései voltak, „ezt ne tedd”. „Nem akarjuk ismerni a Te útjaidat” így kiáltottak, „add a Te Tórádat Izráelnek”. Ekkor elment Isten Izráelhez; és Izráel azt felelte, „Mindazt, amit az Örökkévaló kijelentett, megtesszük és híven meghallgatjuk”.
„Izráel a kinyilatkoztatás népe”, mondja egy mai gondolkodó. „Természetes hajlamának kellett lennie, hogy kitermelje a prófétákat és hogy követésüket biztosítsa. Ezért nem Mózes Istenéről, hanem Izráel Istenéről beszélünk” (Geiger). „Ha nem lennének izraeliták, nem létezne a Tóra”, mondja Jehúda Hállévi hét évszázaddal Geiger előtt. „Izráel kiválósága nem Mózesnek köszönhető, hanem Mózes kiválóságának a forrása Izráel. Az isteni szeretet az ősatyák utódai felé fordult. Mózes csak az Isten által választott eszköz volt, amely által Isten áldása biztosítva lett Izráelnek.” Középkori költők és mai filozófusok egyetértenek abban, hogy Izráel kezdettől fogva hivatva volt arra, hogy Papok birodalma legyen. Pályafutása mint Szent Népnek azzal a történelmi eseménnyel, azzal a csodálatos élménnyel kezdődik, amelynek a Szinaj lábánál volt részese. A Szinaji Szövetség *nélkül* a kivonulásnak kevés jelentősége lett volna; Izráel története, mint más rokon sémi törzseké, eltűnt volna a puszta homokjában. A Szinaji Szövetséggel az örök élet magvát ültették el Izráel lelkében; és Izráel története folytatódik örök időkig.

VI. Mispátim.
(XXI–XXIV.)

Ex XXI.
Polgári törvénykezés.

1–32. Személyi jog.

Ex 21,1
És ezek. Az *„És”* összeköti az előbbi parancsolatokat a következőkkel. Amint az előző parancsolatok a Szinajon nyilatkoztattak ki, épúgy a következő előírások is ott adattak (Mechilta). A Tóra nem ismer szigorú határvonalat a Tíz ige és a következő fejezetek törvényei között. Isten akaratát fejezi ki mind. Az Ő Tórája figyelembe veszi az emberi élet minden mozzanatát, a polgári, a vallási, a fizikai és a szellemi életet.

2–11. A héber rabszolga.

Ex 21,2
rabszolgát. A legelső polgári intézkedés a rabszolgának, a társadalmi élet legalacsonyabb rétegének jogairól gondoskodik.
A rabbik ezt a szabályt arra a tolvajra vonatkoztatják, akit azért adnak el rabszolgának, hogy munkájának értékével a lopása által okozott kárt megtérítse. Arról, aki nyomora miatt önmaga adja el magát rabszolgának Lev. XXV,39 intézkedik.
héber rabszolgát. Az a rabszolgaság, amelyről a Tóra szól, egészen más természetű volt, mint a görög vagy római rabszolgaság vagy mint egyes államok kegyetlen rabszolgarendszere napjainkban. A héber törvény szerint a rabszolga nem volt tárgy, hanem emberi lény és nem tulajdona a gazdának, hogy korlátlan hatalma volna felette. A héber nyelvben ugyanazzal a szóval jelölik a szolgát és a rabszolgát. Kegyetlen bánásmód a rabszolgával szemben, akár héber az, akár pogány, az ő azonnali felszabadulását vonta maga után; lásd a 26. v. és a köv.
a hetedik évben. Attól az időtől kezdve, hogy eladták. De ha a Jóbél-év ennek a hat évnek valamelyikére esik, akkor, bár még nem telt le az ideje, mégis felszabadul (Lev. XXV,10).

Ex 21,3
egyedül. Nem volt felesége és gyermeke.
egyedül távozzék. Lásd a 4. verset.
ha felesége van. Itt zsidó feleségről van szó. Gazdájának kötelessége, hogy rabszolgája családját lakással és élelemmel ellássa, de a feleségnek és az idősebb gyermekeknek természetesen szintén dolgozniok kellett ellátásukért. Mind a felesége, mind a gyermekei követték apjukat, amikor az visszanyerte szabadságát.

Ex 21,4
ad neki. A rabszolgának nem volt arra joga, hogy a gazda engedelme nélkül házasságot kössön.
feleséget. Nem izraelita rabszolganőt (Mechilta). Ha zsidó nőt vesz el feleségül, a gazda nem rendelkezhetik az asszony és a gyermekek sorsa felett. Hogy a rabszolgát az erkölcstelen élettől megóvják, a Tóra engedményt tesz és megengedi a meghatározott időtartamra kötött házasságot. Így megóvja a rabszolgát, hogy szolgasága idején lealacsonyodjék a rabszolgáknak a régi időkben közmondásos erkölcstelen színvonalára.
a nő és gyermekei. A zsidó törvényben a gyermek az anya jogi helyzetét követi. Ha megengedték volna az izraelitáknak, hogy magukkal vigyék ezeket a gyerekeket a szabadságba, a faj tisztaságának rovására ment volna és egy félvér népréteget termelt volna ki.

Ex 21,5
De ha azt mondja. A gazdája rá akarja beszélni az izraelita rabszolgát, hogy ne válassza a rabszolgaságot a szabadság helyett, de az utóbbi szilárdan kitart elhatározása mellett.
feleségemet és gyermekeimet. Noha természetes, hogy az ember vonzódik feleségéhez és gyermekeihez még az itt leírt körülmények között is, az ilyen magatartás általánossá válása mégis nagyon káros hatással lett volna a héber államra. Oda vezetett volna, hogy egy rabszolga-kaszt alakul; és ahelyett, hogy a közösség egyenlő és szabad polgárokból állt volna, egy uralkodó- és egy

rabszolgarétegre osztódott volna (Kalisch).

Ex 21,6

a bíró elé. A héber szövegben: *elóhim* [= Isten] áll. A bírák Isten nevében hirdetnek ítéletet (Deut. I,17).
A rabszolgának nyilvánvalóan a bíróság előtt kellett ezt kijelentenie, nehogy gazdája erőszakosan átfúrja a rabszolga fülét és azt állíthassa, hogy ez a rabszolga szabad akaratából történt.
az ajtóhoz. Gazdája házának ajtajához.
fúrja át az ő fülét. „Miért kellett a test összes szervei közül éppen a fület átfúrni?" kérdezték Rabban Jochanan ben Zákkaitól az ő tanítványai. Erre ő azt felelte: „A fül, amely hallotta az isteni szót: *Az Én szolgáim Izráel fiai* (Lev. XXV,55) és mégis inkább ember szolgája akar lenni, azt a fület át kell fúrni" (Jer. Qiddúsin I,2). A fül átfúrása a ház ajtajánál azt jelképezte, hogy a rabszolga a háztartáshoz tartozik és annak bizonyítékául szolgált, hogy a rabszolga saját akaratából maradt a gazda szolgálatában. A fülnek átfúrása tehát egészen más valami, mint az az embertelen szokás, hogy izzó vassal égettek bélyeget a rabszolgára, aztán tintát öntöttek a sebhelyekbe, hogy a felírást feltűnőbbé tegyék. Egyébként a Hammurabi-Kódex az engedetlen rabszolga fülének levágását írja elő (288. §). Az ó-asszir törvényekben a fül átfúrása, illetve megsértése egyes esetekben a rabszolga jelzésére meg van engedve (44. §).
örökké. Egész életre (Rásbám). De a rabbik a לעולם szót úgy értelmezték, hogy Jóbélig (Lev. XXV,10). (Mechilta.) Ezt a rabbinikus értelmezést megerősíti Josephus is.

Ex 21,7

szolganőnek. Hogy második felesége legyen gazdájának vagy a fiának. A poligámia idejében a második feleség szerepe nem volt lealázó. Gyermekei egyenlő jogú örökösök voltak az első feleség gyermekeivel (Deut. XXI,10–14).
amint a rabszolgák. Azaz, nemcsak hat év múlva, hanem esetleg előbb is, a következő versben leírt módozatok szerint.

Ex 21,8

szánta. A gazdája önmagának és nem fiának szánta (9. vers), de ha visszatetszőnek találja, alkalmat kell adnia apjának vagy rokonainak, hogy visszavásárolják.
ne legyen hatalma. A Midrás ezt mindkettőre vonatkoztatja: apjára és gazdájára. Gazdája hűtlenül cselekedett, hogy nem tartotta meg magának vagy fiának, apja pedig azzal, hogy egyáltalán eladta őt (Mechilta).
idegen népnek. A vevőnek vagy meg kell engednie, hogy a szolganő rokonai visszavásárolják vagy meg kell tartania őt. Azok az alávaló üzletek, amelyek ellen ez a törvény irányult, nemcsak az ókorban voltak elterjedve, hanem később is; így pl. Malmesbury, amidőn a normann hódítás (1066) előtti időről beszél, panaszkodik a szászok rettenetes szokásáról, hogy a rabszolgatartók együtt éltek a rabszolganőkkel birtokaikon és azután eladták őket prostitucióra vagy rabszolgákul.
hűtlenül bánt vele. Mert nem valósította meg azt a szándékát, amely célból őt magához vette.

Ex 21,9

családbeli leányok törvénye szerint bánjon vele. „Úgy bánjon vele, mint lányával" (Moffat).

Ex 21,11

Ha ezt a három dolgot. Azokat a kötelességeket, amelyek az előbbi versben említve vannak (Ábárbánel).

12–14. A gyilkosságról szóló törvények.

Ex 21,13

nem állott lesben. A Tóra különbséget tesz szándékos és nem szándékos emberölés között.
Isten juttatta kezére. A modern gondolkodók elismerik ugyan, hogy végeredményben minden Isten

akarata szerint történik, de nem tulajdonítják a cselekvéseket *közvetlenül* Isten tevékenységének. Másképp fogja ezt fel a Biblia. Semmi sem történik Isten akarata nélkül; ha tehát a gyilkosnak nem volt szándékában az áldozatot megölni, a halál Isten akarata folytán következett be. Az angol törvényben benne van ugyanez az eszme és használja az „Isten cselekedete" kifejezést is (act of God); v. ö. a Fáraó szívének megkeményítéséről szóló magyarázatot a 44. oldalon.
helyet. Menedékhelyet a rokonok vérbosszúja elől. Külön menedék-városokat jelöltek ki Kanaánban erre a célra (Num. XXXV; Deut. XIX).

Ex 21,14
oltárom mellől. Még ha pap is az illető és éppen áldozatot mutat be, nem kerülhette el büntetését, ha szándékos emberölést követett el (Mechilta). A görögöknél az oltár minden gyilkosnak menedéket nyujtott. A Hammurabi-Kódex a nem szándékos gyilkosságot pénzbírsággal torolja meg.

15–17. Szülők ellen elkövetett bűnök. Gyermekrablás.

Ex 21,15
bántalmazza. Bölcseink szerint csak abban az esetben jár halálos büntetés, ha az ütés után sebhely maradt (Szánhedrin 84b). Az ó-keleti törvények sokkal enyhébb eljárást írnak elő a szülők bántalmazása esetén.

Ex 21,16
Aki emberi személyt elrabol. Emberrablás abból a célból, hogy az áldozatot külföldön rabszolgának adja el (v. ö. József történetét). Ha az áldozat izraelita volt, ez számára kettős csapást jelentett: szabadsága elvesztését és lelki halálát. Csak a 18. század vége felé történt, hogy a rabszolgakereskedelmet, azt a nagyszabású emberrablást, amelyet alávaló kegyetlenséggel vittek végbe, Nyugat-Európa országaiban megszüntették.
kezei közt találják. Bölcseink, hogy a halálbüntetést lehetőleg korlátozzák, ragaszkodnak a szavak szószerinti értelméhez. Csak akkor alkalmazták a halálbüntetést, ha tanúk látták az áldozatot az emberrabló kezében (Mechilta).

Ex 21,17
átkozza. Bölcseink szerint a szülőt átkozni ugyanolyan súlyos bűn, mint Istent átkozni (Qiddúsin 30b).
halállal vesszen. Bíróság által, törvényes eljárás útján, nem pedig szülei által. Rómában az apának joga volt felnőtt fiát, akár ok nélkül is, megölni.

18–27. Jogtalanságok személyek ellen.

Ex 21,18
nem hal meg. De ha az ütés halálosnak bizonyult, akkor a 12. vers törvénye érvényesül.

Ex 21,19
büntetlen. Mihelyt a sértett személy saját erejéből távozott, nem lehet szó emberölésről.
mulasztását. Szószerint: munkájának abbahagyását. De bölcseink megengedték, hogy más jogcímeken is követelhessen kártérítést; pl. az elszenvedett fájdalomért, a megszégyenítésért, testalkata torzulásáért stb. (Bábá Qámá 85a).
gyógyíttassa. Fizesse az orvos számláját (Bábá Qámá 83 és köv.).

Ex 21,20
rabszolgáját. Azaz, pogány rabszolgáját, mert csak az nevezhető „pénzének" (l. a 21. vershez).
bottal. Azzal az eszközzel, amelyet rendszerint a rabszolga fenyítésére használtak (Péld. X,13; XIII,24) és amely elegendő volt arra, hogy az ellenszegülőt engedelmességre bírják, de nem arra

való volt, hogy súlyosan bántalmazzák. A gazdának joga volt megfenyíteni rabszolgáját, de nem olyan kíméletlenül, hogy életét veszélyeztesse.
legyen tette megtorolva. Nem volt megállapítva a büntetés; a bírónak minden egyes esetben az eset súlyossága szerint kellett azt megállapítania. A Mechilta szerint a gazdát ilyen embertelenség miatt kivégezték (l. m. Szánhedrin 52b).

Ex 21,21
egy vagy két napig. Ebben az esetben nem büntették meg a gazdát, mert világos, hogy ő csak meg akarta fenyíteni a rabszolgát. Hasonló szempontokat mérlegeltek minden időben, amikor szülők felett ítélkeztek, akiknek gyermeke fenyítés közben meghalt. A halált u. i. ebben az esetben balesetnek tekintették és semmi másnak.
pénzbeli vesztesége ez. „Ebből a tényből lehetett feltételezni, hogy a gazdának nem volt szándékában őt súlyosan bántalmazni, mert ezzel önmagának súlyos anyagi kárt okozott volna” (H. Adler). Ilyen körülmények között az anyagi kár elég büntetés volt számára.

Ex 21,22
női. Lehet hogy véletlenül állott a verekedők közelében, vagy pedig iparkodott őket szétválasztani.
a bíróság kivetése szerint. Ha a férj nagyon nagy összeget követelt, a bíróság állapította meg a fizetendő összeg nagyságát.

Ex 21,23
embert emberért. Szószerint: „lelket lélekért”. A rabbik szerint, mivel itt nem volt szándékos emberölés, pénzbeli jóvátételt kell csak fizetni. Az, hogy a „lelket lélekért” csak jogi kifejezés és csak annyit jelent, hogy „méltányos jóvátétel” (Mechilta), látható a párhuzamos részből, Lev. XXIV,18., amely azt mondja: „És ha agyonüt állatot, fizessen lelket lélekért”. Ez feltétlenül azt jelenti: „megfelelő kártérítést”; mert máskülönben mindenki, aki megöl egy állatot, életével lakolna. Hogy minden kétség nélkül beigazolódjék, hogy a „lelket lélekért” csak jogi kifejezés és csak jóvátételt jelent, olvassuk el Lev. XXIV,21-et: „Aki agyonüt barmot, *fizessen* és aki agyonüt embert, *ölessék meg*”.

Ex 21,24
szemet szemért. Ez a törvény – *a ius talionis* – megvolt az ősi népeknél és megmaradt napjainkig, főbenjáró bűnösöknél. A Tórában is csak a gyilkosságnál valósították meg szószerint *a ius talionist.* „Ne fogadjatok el váltságdíjat a gyilkos lelkéért, aki el van ítélve halálra, hanem ölessék meg”, mondja a Szentírás (Num. XXXV,31). Ebből világosan kitűnik, hogy más testi sértésekért, amelyek nem végzetesek, anyagi elégtétel jár a megsértett fél javára. A pénzbeli elégtételnek azonban igazságosnak kellett lennie és lehetőleg egyenértékűnek. Lásd a jegyzetet a 288-ik oldalon.

Ex 21,25
sebet. Ha vér folyt.
sérülést. Ha csak zúzódást okozott. A jóvátétel megállapításánál tekintetbe veszik a tényleges sérülést, az időveszteséget, a gyógyítás költségét, a fájdalmat és a test eltorzulását.

Ex 21,26
rabszolgájának. Egy testrésznek az elvesztése – akár legfontosabb, akár a legjelentéktelenebb – feltétlenül rögtöni szabadonbocsátást jelentett a rabszolgák számára, ha ez a veszteség gazdája kegyetlen bánásmódjának a következménye. Rabbinikus magyarázat szerint a 26. és 27. vers csak a pogány rabszolgára vonatkozik (Mechilta). Ha a rabszolga héber volt, teljesen olyan bánásmódban részesült, mint a szabad héber polgár és ugyanazt a kártérítést kapta, de nem nyerhette el *ipso facto* a szabadságát.
szemét. Bölcseink a „szemet” és a „fogat” példáknak tekintik és 24 szervet sorolnak fel, amelyek ugyanilyen elbírálás alá esnek. Az ó-keleti törvénykönyvek a rabszolga testi sértéséért csak pénzbeli jóvátételt állapítanak meg. A Tóra törvénye tehát sokkal emberségesebb (Jirku).

28–32. Sérülés, melyet állat okozott.

Ex 21,28
ökör. Vagy bármely más állat.
kövezzék meg. Hogy a gyilkosság gondolatától elrettentsék az embereket, még az állatot is, noha annak nincs erkölcsi érzéke, elpusztították, ha Isten képmására teremtett emberi lény halálát okozta.

Ex 21,29
ítéljék halálra. Nem emberi bíróság által, hanem „Isten keze általi halálra” (Mechilta). Náchmánidesz párhuzamosnak tekinti Num. I,51-el: „De az idegen, aki közeledik, ölessék meg”, ahol a szentségtörés büntetése szintén Istenre hárul.

Ex 21,30
vetnek ki rá. Bíróság által.
váltságát. A legközelebbi rokonnak fizeti a váltságot.

Ex 21,31
fiúgyermeket vagy leánygyermeket. E vers értelmezésének nehézségeiről és arról, hogy milyen világot vet a *ius talionis* igazi értelmére, továbbá, a végtelen mély erkölcsi különbségről, ami a Tóra polgári törvénykezése és a Hammurabbi-Kódex között fennáll, lásd az E) jegyzetet (284. old.).

Ex 21,32
rabszolgát. Pogány rabszolgát (Mechilta). A felnőtt izraelita rabszolgának 50 sekel volt az értékelése (Lev. XXVII,3).

Vagyon elleni vétségek. XXI,33–XXII,14.
33–36. Vigyázatlanságból vagy állat által.

Ex 21,33
vermet nyit. Vízgyüjtésre. Ahol kevés folyó van és eső csak bizonyos időszakokban esik, a vizet tárolják és betakarják. Egy „verem nyitása” tehát azt jelenti, hogy a tartály (ciszterna) fedelét levették és elmulasztották azt visszahelyezni.
ökör vagy szamár. Azaz, bármilyen állat. A törvény kizárja az embert, mert feltételezi, hogy az ember megnézi hová lép.

Ex 21,34
a verem tulajdonosa. Az az ember, akinek dolga volt a veremmel. Nem kell éppen a tulajdonosnak lennie, aki nyitva hagyta, felelős vigyázatlanságáért.
legyen az övé. T. i. azé, aki a veszteséget okozta (Mechilta).

Ex 21,36
döfő állat. Lásd a 29. vershez.
legyen az övé. Ugyanaz a kifejezés, mint a 34. versben.

37–XXII,3. Lopás.

Ex 21,37
öt szarvasmarhát. Sokszoros kártérítés, de sokkal súlyosabb büntetés van előírva az ó-keleti törvényekben. A Hammurabbi-Kódex szerint tízszeres és sok esetben harmincszoros büntetés jár. Ha nincs a tolvajnak pénze, akkor megöletik. A hettita törvények tizenötszörös kártérítést írnak elő. A legtöbb európai országban halálbüntetéssel torolták meg a vagyon elleni vétségeket a 19. századig. Izráelben azonban vagyon elleni vétségekért nem járt halálbüntetés.

Ex XXII.

Ex 22,1
nincs miatta vérbűn. A tolvaj az éj leple alatt követi el tettét. Nem tekinthető tehát gyilkosságnak, ha a tulajdonos megöli azt, aki behatol és aki – régi és új törvénykönyvek feltevése szerint – nem riadt volna vissza a gyilkosságtól sem.

Ex 22,2
De ha feljött már a nap. Ha a betörés hajnalhasadás után történt (Ibn Ezra, Náchmánidesz), gyilkosságnak számít a tolvaj megölése, mert nem önvédelemből ölte meg. A Hammurabbi-Kódex szerint nincs meg ez a megkülönböztetés, hanem a tettenért betörőt mindenképpen meg szabad ölni (21. §).
miatta. A meggyilkolt tolvaj miatt.
fizetni tartozik. Aki nappal tör be, úgyszintén az a betörő is, akit éjjel nem öltek meg, hanem tette elkövetése közben elfogták (Herxheimer).
ha nincs semmije. A Hammurabbi-Kódex szerint ebben az esetben megölik.
tolvajlása fejében. Bölcseink megjegyzik, hogy ha a lopott állat értéke kevesebb volt egy rabszolga áránál, nem adták el a tolvajt (Qiddúsin 18a). A tolvajt csak a lopás értékéig terjedő összegért adhatták el és nem a négyszeres vagy ötszörös bírságnak megfelelő összegért.

Ex 22,3
kétszeresen. Vissza kell adnia a lopott állatot és egy másikat kell adni bírságul. Ezt a szabályt kiterjesztették minden lopott holmira.

4–14. Legeltetés vagy tűz által okozott kár és az őrizetbe adott dolgok törvényei.

Ex 22,4
lelegelteti. Barom által.
szabadjára bocsátja legelő jószágát. Vagy: elereszti marháját. (Az Imit régi fordítása.) Ha az ő hibájából kerülnek az állatok más legelőjére, akkor felelős, de nem felelős akkor, ha úgy kerültek oda, hogy ő nem tehetett róla.
legjavából. Ha felbecsülik a kárt, a károsult legjobb legelőjét veszik alapul az érték kiszámításánál.

Ex 22,5
Ha tűz támad. Azaz, valaki tüzet rak saját mezején és a szél a szikrákat elhordja a szomszédos mezőre és tűzvész támad.

Ex 22,6
ad. Valaki megkéri szomszédját, hogy őrizze meg szívességből holmiját. Esetleg elutazik és felkér valakit értéktárgyainak megőrzésére.
ellopták. T. i. a tárgy őrzője állítja ezt.

Ex 22,7
a bíró elé. Mint XXI,6-ban. Héberül; *elóhim* = Isten. Miután megesküdött, hogy nem sikkasztotta el azt, amit rábíztak, a tárgy őrzője felszabadul minden felelősség alól. Ha hamisan esküdött, Isten megbünteti.

Ex 22,8
amelyről kijelenti. Vagy a tulajdonos vagy egy tanú kerül elő, aki a megőrzőnél vagy a tolvajlással gyanusított egyénnél felismerni véli az elveszett tárgyat.
ez az. Az elveszett holmi.
elítél. Ha a tárgy őrzője az, akit a bíró elmarasztal, visszaadja a tárgyat és még egy másikat, amely vele egyenértékű. Ha az őrzőt felmentik, a tanúknak, akik hamisan vádolták, kell megfizetni a

meggyanusított őrzőnek az elveszett tárgy kétszeresét.

Ex 22,9
megsérült. Elesés vagy egy másik állat támadása által.
elhajtották. Útonállók.

Ex 22,10
legyen kettejük között. Döntsön közöttük. Az őrző esküvel erősíti állítását.
nem nyujtotta ki kezét. Hogy tulajdonosa kívánsága ellenére az állatot meg nem felelő módon használta volna és ennek következtében sérült meg.
fogadja ezt el. Az esküt, a meggyanusított őrző teljes igazolására.

Ex 22,11
ellopták. Ez nem olyan, mint amikor egy fosztogató banda hajtja el az állatot, ez esetben ő tehetetlen. Közönséges lopás esetében feltételezzük, hogy az őrző, aki pénzt kap az állat őrzéséért, nem vigyázott rá eléggé.

Ex 22,12
mutassa be bizonyításra. A szétszaggatott állatot.

Ex 22,14
vele van. Mert akkor a tulajdonos kötelessége az állatra vigyázni.
ki van egyenlítve bérdíjával. Ha a tulajdonos pénzt kap állata használatáért, vállalnia kell a kockázatot.

Erkölcsi vétkek. XXII,15–XXIII,9.
15–16. Csábítás.

Ex 22,15
elcsábít. Rábeszéli, hogy viszonyt kezdjenek. Ha erőszakot követ el ellene, 50 ezüst sekelt fizet az apjának és köteles őt feleségül venni, amellett nincs meg az a joga, hogy később elváljon tőle. (Deut. XXII,28 köv.)
hajadont. Ha a lány el volt jegyezve, bűne házasságtörésnek számít, hogyha a bűncselekmény a városban történt, de ha a mezőn történt, csak a férfit sujtják halálbüntetéssel. (Deut. XXII,23 és köv.) Az eljegyzésről lásd a Lev. XXI,3-hoz szóló magyarázatot.
mátkabérrel tartozik. „Ezáltal megvédi a Tóra a lányokat attól, hogy egy meggondolatlan bűn következtében örök megvetésnek legyenek kitéve” (Kalisch). A pénzbírság, amely ebben a versben elő van írva, védelmet jelent a csábító ellen, nehogy kibújjon kötelezettsége alól. A csábító követelhette volna, hogy adják hozzá feleségül a leányt, anélkül, hogy a mátkabért, *móhárt* megfizetné, amennyiben föltételezhette, hogy az apa az adott körülmények között nem merte volna a „mátkabért” követelni. Eredetileg a *móhárt* az apának fizették; v. ö. Gen. XXXIV,12. Későbbi időben nem az apa kapta meg, hanem a menyasszony.

Ex 22,16
a leány atyja vonakodik. Bölcseink szerint ugyanezt a törvényt kell alkalmazni, ha a lány nem akar hozzámenni (Ketúbóth 39b).
a hajadonok mátkabére szerint. Ötven sekelt (Deut. XXII,29).

17. Varázslás.

Ex 22,17
Varázslónőt. Nem mintha a varázslásban valóságos erő rejlene, hanem mert az Isten egységének megtagadása és a bálványimádás egyik megnyilvánulása. A régi világban a varázslás a

legkülönbözőbb gaztettek, csalások és erkölcstelenségek melegágya volt. Ezért helyén való, hogy ezt a tilalmat itt közölje. Előtte olyan törvények vannak, amelyek a nemi kicsapongások ellen szólnak (15. vers), és utána következik a természetellenes rossz hajlamok és bálványimádás elítélése (18. és 19. vers). A kifejezésmód feltűnő. Azt vártuk volna: „A varázslónő ölessék meg". Egyes kommentátorok ezért úgy értelmezik, hogy nem szabad varázslókhoz fordulni és őket ezáltal támogatni alávaló mesterségük folytatásában. Ez a törvény nemcsak a női, hanem a férfi-varázslókra is vonatkozik (Lev. XX,27).
Szokássá lett, a középkori rettenetes boszorkányüldözéseket erre a versre alapítani. De ennek semmi jogosultsága sincs. A boszorkányság, mint a zsidó társadalmi élet egyik gonosz betegsége, megszünt szerepet játszani jóval a második szentély pusztulása előtt. A Simon ben Setáchhal kapcsolatos eset nem bizonyítja az ellenkezőjét. Mind a zsidó, mind a nem-zsidó tudósok – Derenbourg, *Essai,* 69; Israel Lévi, *Revue des Etudes Juives,* XXXV,213; és Strack, *Einleitung,* V,118 – vizsgálat tárgyává tették ezt és arra a megállapításra jutottak, hogy ez csak legenda. Középkori zsidó tanítómesterek (Sámuel ibn Chofni és Ibn Ezra) az első közé tartoznak, akik tagadják a démonok létezését vagy a varázslás erejét. A középkori boszorkányperek rettenetes kegyetlenkedései lehetetlenek lettek volna zsidó bírósági eljárás mellett. Vallomások kicsikarása kínzások által ismeretlen volt a zsidó törvénykezésben és nem volt lehetséges, hogy a vádlott saját vallomása alapján hoztak volna halálos ítéletet. (Senki sem tüntetheti fel önmagát gonosznak רשע אין אדם משים עצמו.) Ez a zsidó büntetőtörvénynek egyik alapelve. Hogy milyen nagy pusztítást végzett a boszorkányokban való hit a középkorban, jellemző, hogy pl. Németországban állítólag 100.000 asszony és gyermek szenvedett rettenetes halált a rémes boszorkányvadászat alatt. De nem volt ez másként más országban sem. Igen nevezetes ténykörülmény, hogy a héber מכשפה szót a Septuaginta φαρμαχους-szal fordítja, v. ö. Dán. II,2. Theodotion is így fordítja. Ez eredetileg méregkeverőket, ill. mérges anyagok készítőit vagy azokkal foglalkozó személyeket jelentett. Mi rendesen varázslónőnek fordítjuk; ez helyes lehet, de mégis fontos az eredeti értelem, ami arra enged következtetni, hogy a bibliai korban olyan asszonyokat vagy férfiakat értettek rajta, akik halált okozó praktikákkal foglalkoztak. Josephus is még így érti a dolgot. Antiqu. IV. k. 8. f. 34. p. (Niese u. o. § 279) a következő körülírásban fordítja le ezt a verset: Senki izraelita ne tartson mérget, sem halált okozót, sem egyébképpen károsat. Akit ilyennek birtokában rajtakapnak, az halállal lakoljon. Tehát ugyanazzal büntették, amit azoknak kellett volna szenvedniök, kiknek a méreg szánva volt. V. ö. Niese i. h. párhuzamjelző rovatát. – Fordításunk helyességén ez mit sem változtat. Mert a varázslónő (rendesen asszonyok foglalkoztak ezzel) bűvészszerű praktikák egész sorozatával foglalkozott, jellemző azonban, hogy a legrégibb fordítók a méregkeverőt látják benne, a méreg tehát lényeges eszköze volt. Josephus körülírása pedig nem hagy kétséget afelől, hogy nem tisztán tévhitszerű dolgokról volt szó, hanem emberéletet veszélyeztető méregkeverők ártalmatlanná tételéről. Ilyen fogalommeghatározásból nem is fejlődhetett ki olyan gyakorlat, amilyennel a középkorban találkozunk. És így nem is lehet e tekintetben a Tórát koronatanúként idézni. Említésre méltó Kálmán király rendelete: „De strigis vero quae non sunt", tehát szintén harcolt e kegyetlen szokás ellen.
Még 1716-ban akasztottak fel Huntingdonban egy asszonyt és kilencéves kislányát, mert „viharokat támasztottak" varázslás által. A zsidó irodalom varázslattal és bűvészettel kapcsolatos adatait a megb. Blau professzor dolgozta fel „Az ózsidó bűvészet" (németül is megjelent: Das altjüdische Zauberwesen, Strassburg, 1898) című munkájában. Erről a munkáról a német tudomány egyik legnagyobb tekintélye: E. Schürer is nagy elismeréssel nyilatkozik (Theologische Literaturzeitung 1899, 17. o.). Blau megállapítja többek között, hogy „a jóslás minden neme a babilóniakra, a varázslás főképpen az egyiptomiakra vezethető vissza".

18. Szodomitizmus.

Ex 22,18

A varázslás elleni tilalom után a vele kapcsolatos különféle förtelmességek ellen szóló törvények

következnek, amelyek több ókori pogány kultusz velejárói voltak. Lásd még Lev. XVIII,23; XX,15 és köv.; Deut. XXVII,21.

19. Politeizmus.

Ex 22,19

áldoz. „Mivel az áldozatok bemutatása az istentisztelet főrészét alkotta, az összes többi pogány kultusz-megnyilvánulások bennfoglaltatnak ebben” (Rosemüller). A tilalom, hogy ne áldozzanak idegen isteneknek, egyes korszakokban sajnos nem volt felesleges Izráelben.
az Örökkévalón kívül. Még angyaloknak sem, mint az Ő szolgáinak, vagy valamely Isten és ember közt elképzelt közvetítőnek.
irtassék ki. Lásd Lev. XVIII,29.

20–23. A gyengék elnyomása.

Ex 22,20

Idegent. Héberül: *gér.* Letelepedett idegen; lásd XII,19. Nem követelték tőle, hogy kövesse a zsidó vallás parancsait, miként az izraeliták (akiknek egyiptomi helyzetét összehasonlítja itt a Szentírás az övével) sem imádták Iziszt vagy Ápiszt Egyiptomban.
ne gyötörj. Bölcseink ezt úgy értelmezik, hogy semmit sem szabad tenni, ami őt sérti vagy bosszantja, még szavakkal sem szabad érzését megbántani (Mechilta). Az a tény, hogy valaki idegen, nem jogosít vele szemben más bánásmódra, mint fajtestvérekkel szemben. „Ez a törvény, amely megvédi az idegent minden jogtalanság ellen, alapvető jelentőségű a vallástörténetben. Csakis ezzel kezdődik az igazi vallás. Az idegent védeni kellett, nem mintha tagja lenne valaki családjának, törzsének vagy vallási közösségének vagy népének, hanem mert *ember* volt. *Tehát az idegenben fedezték fel az emberiesség eszméjét”* (Hermann Cohen). (V. ö. Midrás Tehil. ed. Buber 196. 7).
mert idegenek voltatok. A következő fejezet 9. versében e kifejezés előtt ezek a szavak állnak, „hiszen ti ismeritek az idegennek lelkületét”; azaz ti ismeritek azokat a keserű tapasztalatokat, amelyeket az „idegen” szerezhet; tudjátok, hogy milyen érzés az, idegennek lenni. Az idegenek iránti szeretet ismeretlen fogalom az ősi időkben. „Az egyiptomiak nyiltan gyűlölték az idegeneket” (Holzinger); és a görögök alkalmazták a sértő „barbár” kifejezést mindenre, ami nem görög. Az idegen iránti szeretetet nagyon sokan még manapság sem tartják helyesnek. Lev. XIX,34 határozottan követeli az idegenre vonatkozólag, „szeresd őt, mint tenmagadat”. A Talmud megemlíti, hogy az az előírás, hogy az idegent szeretni kell, vagy hogy nem szabad elnyomni, harminchatszor fordul elő a Tórában (Bábá Mecia 59b). Ennek a felszólításnak állandó ismétlése azért fontos, mert azok, akik azelőtt elnyomottak voltak, gyakran a legkegyetlenebb elnyomókká válnak, mihelyt a hatalom a kezükbe kerül.

Ex 22,21

Özvegyet és árvát. Akitől elrabolta a sors emberi védőjüket s nincs anyagi erejük, hogy jogaikat megvédjék. Duvay francia államminiszter történelmi művében kiemeli, hogy a gyöngék: özvegyek, árvák és idegenek védelmét elsőnek a Biblia hirdette és írta elő.

Ex 22,22

Ha sanyargatod őt. Az ige az előbbi versben többesszámban volt, míg ebben a versben egyesszámban áll: Ibn Ezra így magyarázza: Ha valaki özvegyet és árvát sanyargat és a közösség nem lép fel ellene, hogy megvédje őket, az egész közösség követ el bűnt.

Ex 22,23

És fellángol haragom. Különösen hangsúlyozza a gyengék elnyomásának megtorlását. Súlyos és

teljesen megfelelő bűnhődést helyez kilátásba (Kalisch).

24–26. Kölcsönök és zálogok.

Ex 22,24

Midőn pénzt adsz kölcsön. Az izraelitának *kötelessége,* hogy embertársát kamatnélküli kölcsönnel támogassa (Mechilta).

népem közül. Lásd a Lev. XXV,35-höz és Deut. XXIII,20 és köv. szóló magyarázatokat.

aki szegény. A kölcsön, ami megmenti a szegény embert a nélkülözéstől, egyike a legnagyobb jótéteményeknek, amit emberrel cselekedhetünk. Ez az együttérzés a szegénnyel, vezetett az ingyen-kölcsön-egyesületek alapításához *(Gemillusz Chasszodim)* a jól megszervezett zsidó hitközségekben.

hitelező. T. i., hogy magához ragadnád az adós birtokát vagy eladnád őt vagy a családját rabszolgának, a kölcsön behajtása céljából; lásd II. Kir. IV,1. „Ha tudod, hogy nem képes fizetni, ne nyaggasd őt, mert ezáltal megszégyenítenéd” (Rási).

kamattal. A kamatszedés minden fajtája tilos. „A mai korban a pénzt általában *kereskedelmi* célokra kölcsönzik, hogy az adósnak lehetővé tegyék, hogy tőkéjét növelje és üzletét fejlessze; époly természetes és méltányos, hogy ezért az előnyért bizonyos ellenszolgáltatást kell adni, mint ahogy fizetni kell egy ház bérletéért vagy más kényelemért. De a kölcsönnek e használata a gazdasági élet mai fejlettségéhez tartozik: az ó-kori őstermelő országokban viszont rendszerint csak a szegénység leküzdésére vettek fel kölcsönt, sorscsapások vagy eladósodás folytán; a kölcsön tehát kizárólag jótékonyság volt; ha kamatot szedtek volna a pénz után, úgy tűnt volna fel, hogy a gazdag ember ki akarja használni embertársa szorongatott helyzetét (Driver). Hasonló nézetet vall Farisszol Ábrahám, a középkor végén élő jeles zsidó apologetikai író, aki Mágén Ábrahám című művének 73. fejezetét szenteli e kérdésnek. L. Lőwinger, לקוטים מספר מגן אברהם című munkáját (14–20).

Ex 22,25

Ha zálogként lefoglalod. Deut. XXIV,6 szerint tilos kézimalmot vagy malomkövet zálogba venni, mert az nélkülözhetetlen eszköz a háztartásban. Ehhez hasonló előírások késztették Huxleyt arra a kijelentésre: „Nincs olyan régi vagy új törvénykönyv, amely oly igazságos és egyben olyan könyörületes, oly kíméletes lenne a gyengével és a szegénnyel szemben, mint a zsidó törvény”.

Ex 22,26

meghallgatom. Mint ahogy Isten meghallgatja az özvegy és árva kiáltását (22. vers). Különösen figyelemreméltó az a lovagiasság, amely e versek szerint kötelező a szegényekkel szemben, ha tekintetbe vesszük, hogy milyen kegyetlenül bántak az adóssal a régi Rómában. Ha az adós harminc nappal a lejárt határidő után nem fizetett, a Tizenkét Tábla törvénye megengedte a hitelezőnek, hogy őt hatvan napig láncokban tartsa, ilyen állapotban a nyilvánosság elé állítsa, hogy az ügyet közhírré tegye. Ha ezalatt nem jelentkezett senki, aki kifizette volna helyette az adósságát, a hitelező eladhatta az adóst rabszolgának vagy megölhette őt. Ha több hitelező volt, darabokra vághatták az adóst és testéből levághattak részeket az adósságok arányában. Ebből a törvényből ered a Velencei kalmár meséje. Európában még a 18. században általános dolog volt az adósok börtöne (Guttmann Henrik a Kiss Arnold Emlékkönyvben 79, 100).

27. A bíró és az uralkodó iránti tisztelet.

Ex 22,27

Bírót ne szidalmazz. A héber szövegben: *elóhim* = Isten áll. Egyes rabbik ezt valóban istenkáromlás tilalmának tartják, mások az *elóhim*-ot a bírókra vonatkoztatják (Mechilta). (V. ö. XXI,6; XXII,7.) Josephus és Philo így magyarázzák: „Senki se káromolja azokat az isteneket, amelyeket idegen polgárok isteneknek tartanak”; azaz ne beszéljetek tiszteletlenül másvallásúak hitéről.

fejedelmet. Az állam vezető egyéniségeiről tisztelettel kell beszélni. Az előbbi verssel való összefüggéshez megjegyzi Philippsohn: „Ez utóbbi versek a szegénnyel foglalkoznak. Intik őket, hogy még a legnagyobb ínségükben se káromolják Istent vagy ne viseltessenek forradalmi érzésekkel uralkodókkal szemben”.

28–29. Áldozat az első termésből.

Ex 22,28

Gazdag aratásod. Az első termésről szóló törvény teljesebben van meg Lev. XIX-ben; Num XV, XVIII; és Deut. XXVI-ban.
elsőszülöttjét. Az elsőszülött felszenteléséről embernél és állatnál lásd XIII,2 és köv.-höz szóló magyarázatokat.

Ex 22,29

hét napig. Maimonidesz kifejti, hogy az állat „ennyi idő letelte előtt olyan, mintha nem lenne életereje; és a nyolcadik nap előtt nem számítható azok közé, akik megpillantották a nap világosságát”.

30. Tiltott étel.

Ex 22,30

És szent emberek. A szentség gondolatának kapcsolatát a tiltott étellel lásd Lev. XI,44-hez. Az előbbi törvények, miként a következők is, egyesszámban vannak; csak ez a vers van többesszámban. Moritz Lazarus, a kiváló zsidó filozófus felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy ha a Tórában a szentség eszméjéről vagy kötelességéről van szó, mindig többesszám van. (Pl. Szentek legyetek, Lev. XIX,2), mert halandó ember csak akkor válhatik szentté, ha másokkal együtt dolgozik a nagy Eszme diadaláért, mint a közösség, a társadalom, vagy a „királyság” tagja.
szétmarcangolt húst. Héberül: *teréfa;* ezt a kifejezést eredetileg csak olyan állatra alkalmazták, amelyet vadállat marcangolt szét a vadonban, de ma minden olyan húst ezzel jelölnek, amely rituális szempontból nem felel meg és így nem használható táplálékul. A *kásruth* célja az élet megszentelése.
az ebnek. A zsidó hagyomány szerint ez a parancs azt a gondolatot juttatja kifejezésre, hogy Isten egyetlen teremtmény jótetteit sem hagyja jutalmazás nélkül. A kutyák nem ugatták meg a zsidókat, midőn Egyiptomból kivonultak. Ez a jutalmuk (Mechilta).

Ex XXIII.

1–3. Igazság a bíráskodásban.

Ex 23,1

hamis hírt. Bölcseink szerint ez a figyelmeztetés arra való, hogy az ember ne hallgasson rágalmazásokra, vagy ne segítsen ilyeneket terjeszteni (Peszáchim 118a). A rágalmazás szerintük három embert öl meg: azt, akit rágalmaztak, a rágalmazót és azt, aki terjeszti a hallott rágalmazást. Ez a vers vonatkozik szerintük a bíróság előtti tanúskodásra is. A tanúnak semmi olyat nem szabad állítani, amit nem tud egészen bizonyosan. A Talmud bölcsei e vers alapján úgy határoztak, hogy az egyik peres félnek nem szabad bíróság előtt előadni dolgát a másik peres fél távollétében (Szánhedrin 7b).
a gonosszal. A héber *rásá* szó itt azt az embert jelenti, akinek nincs igaza.

hamis tanúként lépj fel. Az az értelme, ne szövetkezz olyan emberrel, akinek nincs igaza, hogy tanúskodnál az érdekében, ami által az igazság háttérbe szorulna.

Ex 23,2

a sokaságot. Ez a vers arra figyelmeztet, hogy ne kövessük vakon a többséget gonosz cél elérésére. Különösen az igazság elferdítésétől óvakodjunk. Ha a bírók vagy tanúk többsége egy véleményen van és ez valakinek a felfogása szerint helytelen, ne adja fel az illető saját véleményét, csak azért, hogy a többséggel ne kerüljön ellentétbe. Egy ember *Istennel* és az *igazsággal* képviseli a valódi „többséget".

ne tégy… tanúságot. E héber ige használatáról lásd XX,16.

jogferdítésre. Bölcseink kiemelik jelentését és úgy értelmezték, hogy követhetik a bírók a többségnek a véleményét, ha az nem igazságtalan (Mechilta).

Ex 23,3

a szegénynek se kedvezz. Vagy mert rokonszenvezel vele vagy mert a gazdag és hatalmas peres fél iránt ellenszenvvel viseltetel (Driver). A bibliai jog felfogására jellemző a feltétlen szigorú pártatlanság. Ha pénzügyi per támad gazdag és szegény között, nem szabad a bírónak igazságtalanul ítélni a szegény javára abból az elgondolásból kiindulva, hogy a gazdag kibírja a szóban levő összeg elvesztését. „Rokonszenv és sajnálkozás nagy erények, de még ezeknek az érzéseknek is hallgatniok kell az Igazság színe előtt" (Geiger).

4–5. Az ellenség iránti szeretet.

Ex 23,4

ellenséged ökrére. Vagy bármely más állatára (Mechilta). Ez a törvény összefügg azokkal az igazságszolgáltatásra vonatkozó előírásokkal, amelyek közvetlenül előtte állnak. Ha szomszédod jogtalanságot követett el veled szemben, amiért haragban vagy vele, nem helyes, ha cselekedeteidben ettől a haragtól vezetteted magad akkor, amikor a te kötelességed nyilvánvaló. Noha ő megszegte a felebaráti szeretet kötelességét veled szemben, mégis embertársad marad. Minden gyűlölet vagy rosszakarat vele szemben tilos. Nem szabad szívedben bosszúra gondolnod (lásd Lev. XIX,18-hoz); az ő eljárását veled szemben nem szabad mértéknek tekintened a vele szemben tanúsítandó magatartásodra nézve. Saját emberi méltóságod végett késznek kell lenned őt támogatni, ha rászorul, mint pl. olyan esetekben, amelyek itt fel vannak sorolva. A Mechiltában első helyen az a magyarázat van, hogy, nemzsidó ellenségre vonatkozik.

Az ellenség iránti valódi, gyakorlati szeretet alapelveit szögezi le a Tóra ebben és a következő versekben. „Gyűlöld az ellenségedet", sehol sem áll a Tórában. Rawlinson és mások ezt elismerik, a tény nem tagadható le. Polémikus kiélezésnek nem lehet itt helye. V. ö. Guttmann M., Das Judentum stb. I. k. 119. és jegyzetek. A gyakorlat mindenütt a szeretet elvét tartotta szem előtt. Az üldöztetések és háborúk korából fennmaradtak egyes kifakadások, melyeket normális nyilatkozatokkal tévesztenek össze. Ab. d. R. Nathan 23. fejezetében olvassuk: Ha valaki ellenségét látja a ház tetején vagy a gödör szélén és letaszítja onnan, hősiesség-e ez? Nem akkor hős-e az ember, ha ellenségét látja, amint elbukni készül és kezénél fogja és visszatartja, vagy ha látja, amint gödörbe esik és felhúzza onnan?

Ex 23,5

hagyj mellette segítséget. Az általános értelem világos. „Ha látod, hogy ellenséged szamara tehetetlenül fekszik terhe alatt, nem szabad őt magára hagynod, segítened kell könnyíteni az állaton" (Moffat). Ebben a rendeletben kifejezésre jut az emberiesség érzése az állattal szemben és az emberszeretet az ellenségét is barátjává teszi és ez csak úgy lehetséges, ha teljesíti az Írás szavát (v. ö. jerus. Erúb. III,2): „Ha éhezik a gyűlölőd, adj neki enni kenyeret és ha szomjazik, adj neki inni vizet… és az Örökkévaló megfizet neked". (Péld. XXV,21–22.)

6–9. Pártatlanság a bíráskodásban.

Ex 23,6

Ne ferdítsd el… jogát. „Amint ismeretes, a korrupció a bíráskodásban ma is, régen is óriási méretű volt a keleti népek között” (Driver). Sehol sem ostorozták olyan határozottan a szegények elnyomását és az igazság megtagadását az erőszak áldozataival szemben, mint Izráelben.

Ex 23,7

a hazugság szavától. A bíráskodásban; de ennek az intésnek további jelentősége is van; általános nagyfontosságú alapelvnek kell lennie az életben.
ártatlant és igazat. Minden lehető óvóintézkedést tégy meg, nehogy az ártatlan embert halálra ítéljék. A talmudi jog szerint, ha valakit halálra ítéltek, perújítást kell elrendelni, ha valamilyen új bizonyíték merül fel mellette; de ha felmentés történt, nem lehet perújítással élni (Szánh. 42b [misna]).
nem mentem föl a gonosztevőt. A bűnös nem kerüli ki a büntetést, még akkor sem, ha az emberi igazságszolgáltatás sujtó keze nem is éri utól.

Ex 23,8

megvakítja. A bírónak még akkor sem szabad megvesztegetést elfogadnia, ha amúgy is annak a javára akart dönteni, aki az ajándékot hozta neki. A megvesztegetésnek alattomos ereje van; arra irányul, hogy elterelje a bíró figyelmét olyan dolgokról, amiket egyébként észrevett volna. Kétségkívül romlásba viszi a bírót.

Ex 23,9

idegent. Lásd a XXII,20. vershez szóló magyarázatokat. Mint a szegénynél, őnála is nagy a valószínűsége annak, hogy igazságtalanság áldozata lesz. Az idegennel úgy kell bánni, mint a született izraelitával (Deut. I,16).
idegenek voltatok. Lásd a XXII,20-hoz szóló magyarázatot.

10–12. A szombati év és a szombati nap.

A szombati év intézményéről részletesen beszél Lev. XXV-ben és Deut. XV-ben a Tóra. Itt azért van említve, mert egyik részlete kifejezésre juttatja az emberiesség kötelezettségeit a szegénnyel és gyámoltalannal szemben (Ibn Ezra, Luzzatto).

Ex 23,11

hagyd magára ugaron. Héberül: *sámát,* ebből származik az intézmény, a *semitta* elnevezés, ami a szombati évet, a mezők szombatját jelenti. „A földnek szabályos pihenése kétszeresen szükséges volt azoknak az időknek tökéletlen termelési rendszerében és lényegesen hozzájárult a többi évek termékenységének javulásához” (Kalisch).
fogyasszák. Rendes évben a szegény hazavihette azt, amit böngészett a mezőn és amit a mező szélén hagytak számára, ezt nem volt szabad learatni (Lev. XIX,9 és köv.). A szombati évben nem volt aratás. Birtokosnak, szolgának, szegénynek és idegennek egyenlő joga volt a terméshez (Lev. XXV,6). Még a mező vadjairól sem feledkezik meg a Tóra.

Ex 23,12

„Még akkor is, ha az egész év nyugalmi év, meg kell tartani a szombati napot” (Mechilta).
pihenjen. Szószerint: „lélekzethez jutni”. Ez a szó, amelyet általában pihenéssel fordítunk (וינפש) összefügg a (נפש), lélek szóval. Még a legalacsonyabb rendű ember is Izráelben emlékeztessék arra, hogy van lelke, hogy létezik magasabbrendű élet is, mint a testi kínlódás; lelki üdülést kell nyernie a szombati napon.

Ex 23,13

ne említsétek. Az izraeliták nem szolgálhattak Istennek és valamilyen más istenségnek egyszerre.

Idegen istenek nevének említése is tilos volt.

14–18. Az év három zarándokünnepe.

A három zarándokünnepet, amelyen minden izraelitának Jeruzsálembe kellett zarándokolnia, részletesen tárgyalja Lev. XXIII-ban és Deut. XVI-ban.

Ex 23,15

amint meghagytam néked. XII,15-ben.
a kalászérés hónapjában. Héberül: *chódes háábib.* Az *ábib* hónapnév Mahler professzor szerint az egyiptomi *epifi* hónapnévvel van összefüggésben. Egyébként még a Tel-Ábib helységnévben is szerepel (Ezek. III,15).
üresen. Erről bőven beszél Deut. XVI,17-ben: „Kiki keze ajándéka szerint az Örökkévaló a te Istened áldása szerint, amelyet adott neked”. A zarándok hozzon magával áldozatokat, amelyek kifejezésre juttatják háláját Isten bőséges áldásáért.

Ex 23,16

És ünnepét az aratásnak. Azaz, az aratás kezdetének az ünnepét. Ez a sábuót ünnepe; Num. XXVIII,26-ban יום הבכורים a neve, az a nap, amelyen bemutatták az első kenyereket, amelyeket az új gabonából sütöttek. Deut. XVI,10-ben חג השבועות „a hetek ünnepe” a neve, mert aznap telik le pontosan a hét hét peszach első napjától. A zsidó hagyomány, mint זמן מתן תורתנו a tóraadás évfordulójaként tartja számon, mivel a Tíz ige kinyilatkoztatása Sziván 6-án volt.
a betakarítás ünnepét. A sátorosünnepet; lásd Lev. XXIII,34.39 és köv.
mikor távozik az év. Azaz, a mezőgazdasági év végén; lásd Lev. XXIII,24-hez szóló magyarázatot.

Ex 23,17

minden férfi. Azaz, a felnőtt férfiak. Asszonyok fel vannak mentve minden cselekvő parancs alól, mely időhöz van kötve מצוות עשה שהזמן גרמא. Az asszonyoktól nem lehet elvárni, hogy felügyelet nélkül hagyják gyermekeiket. Noha nem volt rájuk nézve kötelező, az asszonyok mégis el szokták kísérni férjüket Jeruzsálembe; pl. Elkána meg Hanna és Penina, I. Sám. I-ben; lásd továbbá a XXXIV,24-hez szóló magyarázatot.
Úr. Héberül: *ádón.* Ezek a zarándoklások hódolatot fejeztek ki a föld Urával (Istennel) szemben.

Ex 23,18

kovászos kenyéren. Vagy: kovászos kenyér mellett. A peszachi bárányt nem volt szabad levágni, amíg el nem távolítottak minden kovászosat.
ünnepi áldozat. Szószerint: *chággi* = ünnepem. Azaz, az áldozat, amelyet a zarándok hozott. A *chág* szó Mal. II,3-ban és Zsolt. CXVIII,27-ben szintén áldozat értelemben használtatik.
hája. Az áldozati állatnak ezt a részét el kellett égetni az oltáron (XXIX,13).
reggelig. V. ö. XII,10.

Ex 23,19

zsengéjének. A bemutatás módját leírja Deut. XXVI,2. és köv.
ne főzd. Ez a parancs még kétszer szerepel, XXXIV,26-ban és Deut. XIV,21-ben. Ezekre a szavakra alapították bölcseink azt a tilalmat, hogy nem szabad húst és tejet semmiféle formában és semmi módon együtt enni. Ez kétségtelenül régi hagyomány volt Izráelben. Onkelosz, aki rendszerint szigorúan a héber szöveghez ragaszkodik, így fordítja versünk végét: „ne egyetek húst tejjel”.
E törvény eredeti célja felől megoszlanak a vélemények. Némelyek szerint ez az intézkedés a bálványimádás és a babona ellen irányul (Maimonidesz); mások szerint ez az emberiesség követelménye és arra szolgál, hogy a szív eldurvulásától megóvja az embert (Ábárbánel, Luzzatto). „Mi nem tudjuk milyen felháborító eset volt e tilalom oka, de nyilván ez a kifejezés bizonyos emlékeztetést jelentett Izráel számára, amely mindig figyelmeztette arra a gyengéd emberiességre, amely megkülönböztette őt a barbár nemzetektől” (Ewald). A hagyomány szerint azért szerepel háromszor a Tórában ez a tilalom, hogy eltiltsa: a hús és a tej együttes (1) evését, (2) főzését és (3)

egyéb felhasználását.

20–23. Intés.

Az egész isteni törvénykezés összefoglalása, a Tíz ige után következik az alapvető erkölcsi, vallási és polgári törvényeknek egy vázlata. Figyelmeztetés következik itt, mint rendesen az egész Tórában, hogy hűségesen kövessék ezeket a törvényeket, összekapcsolva azzal az ígérettel, hogy az Örökkévaló el fogja őket vezérelni a Szentföldre, boldogságuk színhelyére, ha követni fogják Isten parancsait.

Ex 23,20

angyalt. A héber szó *(málách)* nem jelent okvetlenül természetfeletti lényt. Általában küldöttet jelent, mint a görög *angelos* szó is; világos, hogy itt valóságos személyről van szó. Eszerint természetes, hogy ez a szó Mózesre céloz, akivel Isten beszélt „színről-színre” és aki képes volt az Ő akaratát a néppel közölni (Rálbág és Luzzatto). Mózes csak azt parancsolta, amit Isten elrendelt, ezért az iránta való hűség egyenlő az Isten iránt való engedelmességgel. A prófétákat és a papokat is nevezik néha Isten „angyalainak”; v. ö. Mal. II,7.

helyre. Az Ígéret földjére.

Ex 23,21

nem fogja… megbocsátani. Mert nem bocsáthat meg. Noha ő enyhe és elnéző akar lenni a ti hibáitokkal szemben, Isten megbünteti az engedetlenséget.

Nevem. Isten „Neve”, az Ő isteni tekintélye a küldöttére ruháztatott; lásd III,13-hoz.

Ex 23,22

ellensége leszek. Isten támogatni fogja őket ellenségeik ellen, akik útjukban állnak, midőn el akarják foglalni Kanaánt.

Ex 23,23

küldöttem. Nem okvetlenül azonos a 20. versben előforduló „angyal”-lal. A valóságban Józsua volt az, aki ezt a feladatot teljesítette; őt is, miként Mózest, Isten jelölte ki erre a hivatásra (Deut. XXXI,23).

Emóri. V. ö. III,17.

megsemmisítem őket. Isten, és nem az a küldött vagy „angyal” biztosítja számukra a győzelmet. Az izraelitáknak mindíg emlékezniök kell arra, hogy kinek köszönhetik sikereiket. Ehrlich összeköti a 23. és 24. verset és így fordítja: „Ha az én küldöttem fog előtted járni… és én megsemmisítem őket; ne borulj le isteneik előtt”.

Ex 23,24

ne utánozd az ő műveiket. Ne csinálj képmásokat, amint az ország lakói csináltak (Ehrlich).

döntsd le őket. Amíg bálványképek léteznek, fennáll a kísértés, hogy imádják őket. Ezért ki kell irtani a bálvány-kultusz minden nyomát.

oszlopaikat. Akár természetes kőtömb, akár mesterséges alkotás, amelyet valamely istenség lakhelyének tartottak.

Ex 23,25

megáldja a te kenyeredet és vizedet. Isten biztosítja nekik az élet szükségleteit vagy gondoskodik arról, hogy élelmük áldássá legyen számukra; azaz erősíti őket.

betegséget. V. ö. XV,26.

Ex 23,26

teljessé teszem. Isten megengedi, hogy az egyes emberek magas életkort érjenek el és ne haljanak meg fiatalon. Hasonló kifejezés, mint „hogy hosszú életű légy a földön” (XX,12).

Ex 23,27

A félelmet. A nemzetek, amidőn meghallják, hogy Isten segít az Ő népének, megbénulnak a rettegéstől, ha az izraeliták közelednek. Történeti példák: Num. XXII,2 és köv.; Józs. IX,3 és köv.
nyakszirttel fordítom. Menekülnek előled.

Ex 23,28
darázshadat. V. ö. Deut. VII,20; Józs. XXIV,12. Az izraelitákat hadjáratukban támogatni fogja a szúró rovarok csapata és kínozza és gyöngíti az ellenséget. Egyes magyarázók szerint a „darázshad" célzás az egyiptomi betörésekre, amelyek gyengítették a kanaániták hadi erejét. Lásd Deut. VII,20-hoz szóló magyarázatot.

Ex 23,29
és elszaporodjék rajtad a mező vadja. Ugyanez a gondolat előfordul még Deut. VII,22-ben. Ha a kanaánitákat egyszerre űzték volna ki, lakatlan területek keletkeztek volna, mert az izraeliták nem voltak elegen ahhoz, hogy az egész országot betelepítsék. Eszerint nagykiterjedésű, elhagyott területek nyüzsögnének a vadállatoktól. Így pl. miután a tíz törzset elhurcolták Asszíriába, oroszlánok garázdálkodtak az elhagyott területen; lásd II. Kir. XVII,25.

Ex 23,30
Lassan-lassan. Kanaán meghódítása csak Dávid uralkodása alatt vált teljessé.

Ex 23,31
A Sástengertől. Lásd X,19-hez.
a filiszteus-tengerig. A Földközi-tenger délkeleti partja, amely a filiszteusok területe volt.
a sivatagtól. Palesztina déli részén, amelyen átvonultak.
a folyamig. Nem a Nílusra, hanem az Eufráteszre vonatkozik. A héber állam határai Dávid és Salamon idejében az Eufráteszig terjedtek.

Ex 23,32
szövetséget. Gyakran ismétlődik az a figyelmeztetés, hogy Izráel ne kössön szövetséget Kanaán lakóival, nehogy azok bálványimádásra csábítsák őket; és amint Izráel egész későbbi története bizonyítja, erre a figyelmeztetésre nagyon is szükség volt. V. ö. XXXIV,12 és köv. és Deut. VII,2 és köv.

Ex XXIV.
A szövetség szentesítése.

Ex 24,1
Mózeshez így szólott. Miután Isten a Tíz igét kihirdette a nép számára, Mózes megint felment a hegyre (XX,18) és átvette a parancsolatokat, amelyek a szövetség könyvét tartalmazták (XX,19–XXIII,33). Isten megparancsolta Mózesnek, hogy ezeket a törvényeket a nép elé helyezze és azután jöjjön a hegyhez Áronnal, Nádábbal és Abihúval és a hetven vénnel (XXIV,1), noha neki egyedül kellett felmennie a hegycsúcsra (2. vers). Mózes így is cselekedett. Közölte a néppel Isten szavait (3. vers) és miután megerősítette a szövetséget áldozat bemutatásával, felment a nevezett emberekkel a hegyre (9. vers) és ők ott látták az isteni látomást. Akkor Mózes parancsot kapott, hogy menjen magasabbra Józsuával (12. vers és köv.), míg a többiek megálltak ott, ahol voltak, vagy ami valószínűbb, visszatértek a táborba. Hatnapi várás után, mialatt a felhő eltakarta a hegyet, egyedül Mózest szólította fel Isten, hogy lépjen a felhőbe (16. vers) és ő ott maradt negyven napig (18. vers).
Jöjj föl. Ez a parancs Mózesnek szólt, amikor le akart menni. Kiegészíthetjük ezekkel a szavakkal: „helyezd a törvényeimet a nép elé és aztán…".
Nádáb és Ábihú. Áron fiai.
hetven férfi Izráel vénei közül. Akik a nép képviselőiként szerepeltek.
boruljatok le. Készüljetek az isteni látomásra, amelyben részetek lesz (10. vers).
távol. Bizonyos távolságra a hegycsúcstól, ahová Mózes egyedül ment fel.

Ex 24,2
Mózes lépjen egyedül. A hirtelen változás a második személyről a harmadik személyre gyakori a héberben; de a célja itt az, hogy világosan kiemelje, hogy Mózesnek egyedül kellett „odalépni az Örökkévalóhoz”, azaz a felhőbe menni (15. vers).

Ex 24,3
igéit… törvényeket. Amelyek bennfoglaltatnak a Szövetség könyvében (7. vers).
felelt… egy hanggal. Mint XIX,8-ban. „Az egyöntetűség, amellyel az izraeliták itt kötelezik magukat Isten szolgálatára, magasztos és szívesen felejtjük el egy pillanatra, mily kevéssé maradtak hűek ehhez az ígérethez rögtön az utána következő időben” (Kalisch).

Ex 24,4
oszlopot. Ezek jelképek voltak annak kifejezésére, hogy a tizenkét törzs elfogadta a szövetséget; v. ö. Gen. XXXI,45 és köv.; Józs. XXIV,27.

Ex 24,5
ifjait. Onkelosz fordítása szerint, „az elsőszülötteket”; ez egyezik azzal a talmudi megállapítással, hogy a papság intézményének kialakulása előtt az elsőszülöttek dolga volt az áldozatok bemutatása. „Itt csak a hetven vén elsőszülött fiairól lehet szó” (Ibn Ezra).

Ex 24,6
a vérnek felét. Ezt hintette a népre és a másik felét az oltárra öntötte, amely Istent jelképezte. A két szerződő fél ezáltal a szertartás által egymáshoz kapcsolódott.

Ex 24,7
a szövetség könyvét. Rási szerint ez a Genezis és Exodus könyvének első fele. Valószínűbb, hogy a Tíz igét és XX,19–XXIII,33 fejezeteket jelenti, amelyek a Tóra kivonatának tekinthetők.
felolvasta. Mielőtt széthintette a vért, ami formálisan megerősítette a szövetséget, Mózes felolvasta a népnek, amit írt, hogy elejét vegye minden félreértésnek vagy kétségnek.
a nép. Nem csak a vének. Minden izraelitára vonatkozott a szövetség, mindenki egyéni felelősséget vállalt.
megtesszük és híven meghallgatjuk. Héberül נעשה ונשמע közvetlen és ösztönszerű válasz, hogy teljesítik Isten akaratát. Bölcseink szerint ezekkel a szavakkal a legteljesebb módon alávetik magukat Isten parancsainak (Sabb. 88a).
9–11
Mózes és Áron, Nádáb és Ábihú és a hetven vén felmennek a hegyre és Isten dicsőségének csodás látomásában részesülnek.

Ex 24,10
És látták. „Meglátták Izráel Istenének a fenségét és fenséges trónusa olyan volt, mintha drágakövekből lett volna kirakva stb.” (Onkelosz). Amit az emberek a valóságban láthattak, az természetesen az emberi szem látókörén kívül esik; arra kell gondolni, hogy önkívületi állapotban pillantották meg ezt a csodálatos látomást.

Ex 24,11
előkelőire. Mózes, Áron és fiai és a hetven vén.
nem bocsátotta ihletét. Vagy: nem nyujtotta ki kezét. (Az Imit régi fordítása.) Sértetlenek maradtak, mert méltók voltak a látomás megpillantására (Náchmánidesz). „Volt rajtam az Úr keze” a prófétára szálló, Istentől való ihletet jelenti.
ettek és ittak. Magukkal hozták a békeáldozatok húsát, és megették, mint szent áldozati étkezést, amely a szövetségkötés szertartásának egy része volt; lásd a Gen. XXXI,46-hoz szóló magyarázatot.

Ex 24,12
Jöjj fel hozzám. Lásd az 1. vershez szóló magyarázatot.
kőtáblát. Amelyekre rá volt vésve a Tíz ige.
a törvényt. Bölcseink szerint „az ő tanításukra” kifejezés a Talmudra vonatkozik (v. ö. Gittin 60b,

mely inkább XXXIV,27-re tartozik). A törvénynek minden magyarázata, amely egy általánosan elismert tekintélytől származik, olyan, mintha a Szinajon adatott volna. Minden magyarázat, amelyet isteni ihletű kutatók a Tórához fűztek, olyan gondolatokat tartalmaz, amelyeknek lényege valóban benne van a Törvényben.

Ex 24,13
Józsua. Lásd XVII,9-et. Ő elkísérte Mózest a táborból és a hegy alján maradt (Ibn Ezra).

Ex 24,14
ránk. Mózesre és Józsuára.
Húr. Lásd XVII,10-hez szóló magyarázatot.
ügye van. Mózes kinevezett hatóságokat viták eldöntésére, de a nehéz esetek (XVIII,26) amelyeknek eldöntése Mózesre várt volna, Áronhoz és Húrhoz kerültek Mózes távollétében.

Ex 24,15
a felhő. Hasonló felhő jelent meg a szinaji kinyilatkoztatás előtt is (XIX,16).

Ex 24,16
az Örökkévaló dicsősége. Lásd a XVI,7.10-hez szóló magyarázatot.
hetedik napon. Hat nap telt el míg Mózes előkészült arra, hogy Isten elé léphessen.

Ex 24,17
emésztő tűz. A nép a táborban látta a lángokat, amelyek a felhő felett világítottak.

Ex 24,18
a hegyre. A hegy csúcsára.
negyven nap és negyven éjen át. V. ö. XXXIV,28; Deut. IX,9.

E)
Hammurabi Kódexe forrása-e a mózesi polgári jognak?

Majdnem egy évszázad óta rendszeres archeológiai kutatásokat végeznek a szakemberek. Ősi kultúrákat tárnak fel, amelyek már régmult időkben eltűntek a föld szinéről. Például, ma előttünk van többek között egy törvénykönyvnek eredetije, amely Hammurabi (i. e. 1945–1902 között élt) királytól származik, aki Ábrahám kortársa volt. Egyesek szerint Hammurabi Gen. XIV,1-ben említett Amráfellel azonos. (L. Gen. 124. old.) Ez a törvénykönyv határkő a világtörténetben és fontos kapcsolatai vannak a Tóra polgári törvénykezésével.
Mezopotámia. Az Eufrátesz völgyének – ez volt Hammurabi királyi birodalma – őslakóit általában suméreknek nevezik. Évezredekkel minden más nép előtt téglaházakat építettek, szigorú törzsi szervezeteket létesítettek és város-államokba tömörültek. Ők alapították a világ első iskoláit és a sumérek voltak az úttörői a betűírásnak, az építészetnek, a súlyok és egységes mértékek megállapításának és a rendszeres földöntözésnek. Tőlük származik a kör beosztása 360 fokra és az, hogy az óra 60 percre oszlik, a perc pedig 60 másodpercre.
Országuk rendkívüli termékenysége nagy vonzerő volt a keleti és nyugati kietlen országokból származó hódítók számára. A legnagyobb ilyen betörő horda, történeti időben kb. 2500-ban ante, hatolt be az arab félszigetről. A behatolók elfoglalták az országot és megalapították 2300-ban Babilón városát. Ez a város idővel a Kelet kereskedelmi gócpontja és a világ ura lett. Az új lakosság, amely teljesen asszimilálódott, nagy mértékben fejlesztette az eredeti sumér vallást és kultúrát. Ez a babilóniai kultúra a semita dinasztia hatodik királyának, Hammurabinak uralkodása alatt érte el csúcspontját; az ő kiemelkedő alkotásai közé tartozott a babilóni jog kodifikálása. 1902-ben fedezték fel és tették hozzáférhetővé a Hammurabi-Kódexet az összehasonlító jogtudomány számára.
A babilóniai társadalom. Semmi sem adhat nekünk olyan jó bepillantást a babilóniak 3900 évvel ezelőtt lefolyt kulturális és társadalmi életébe, mint ez a törvénygyüjtemény. A társadalom az ősi

Babilóniában több kasztból állt: király, udvar és papok, előkelő emberek (nemesek és tisztek), egyszerű nép és rabszolgák. A társadalmi fokozatok különbségét meg lehet állapítani különböző intézkedésekből. Pl. lopás esetében így intézkedik a Hammurabi-Kódex (18. §): A lopott ökörért, juhért, disznóért vagy hajóért a *szentélynek vagy palotának* annak harmincszorosa, a *felszabadítottnak* tízszerese térítendő meg, de ha nincs mit adnia, ölessék meg. (A következőkben rendszerint dr. Weiss Jakab, Kodex Hammurabi és a bibliai törvényhozás [Budapest 1915.] című munkája alapján idézzük a törvénykönyv szövegét.)
Az egyszerű ember szabad volt, de köteles volt ingyenes kényszermunkát végezni és el lehetett őt adni rabszolgának adósságért vagy bűncselekményért.
A rabszolga csak áru volt, a tulajdonosának neve be volt égetve vagy tetoválva karjába és nem távozhatott el a városból, ha nem volt erre írásos engedélye a tulajdonosától. A megszökött rabszolgák elleni törvény rendkívül szigorú volt; némely tekintetben olyan kemény volt, mint az egykori amerikai törvény szökött rabszolgák ellen „Tamás bátya” napjaiban. Jutalmak voltak kitűzve a megszökött rabszolga elfogója részére. 15. §. A palota- vagy felszabadított rabszolgának segítése a szökésben halállal büntettetik. 16. §. A rabszolga elrejtése halállal büntettetik. 17. §. A szökött rabszolga elfogásáért, illetve visszahozásáért két sekel jutalom jár. Ennek az ellentéte Deut. XXIII,16-ban előforduló parancsolat: „Ne szolgáltass ki rabszolgát az urának, aki urától hozzád menekül”.
Ha a rabszolga szabad asszonyt vett feleségül, a gyermekek szabadok voltak. Ha szabad ember rabszolganőt vett feleségül – még ha második feleségül is – a gyermekek szabadok voltak és a rabszolganő maga is felszabadult ura halálával. Az első feleségnek joga volt őt büntetni helytelen viselkedése miatt, de csak lefokozással. Ismáel, aki Hágárnak, a rabszolganőnek és Ábrahámnak, a szabad embernek fia, szabad ember. Amidőn Hágár helytelenül viselkedett Sárával szemben, Sára megbüntette őt oly keményen, ahogy azt Ábrahám megengedte, de nem adhatta el rabszolgának.
Az asszony helyzete a babilóniai jogrendszerben elég kedvező volt. Ha különböző társadalmi rétegekből származó egyének között jött létre a házasság, a nő megtartotta és a gyermekek örökölték az előkelőbb réteg jogait. A nő házasságkötésnél hozományt adott férjének, amely egész életén át a nőé maradt. A feleség lehetett tanú, üzletet köthetett saját nevén és lehetett külön vagyona, amit férjének hitelezői nem vehettek igénybe házasság előtti adósságért.
Birtok- és kereskedelmi törvények. A föld magántulajdon volt, de adót kellett fizetni érte. Egy-egy tulajdonosnak nagy nyájai és csordái voltak. A pásztor nyugtát adott a reábízott állatokról és köteles volt azokat visszaadni a természetes szaporulattal együtt. Szabad volt neki egy bizonyos mennyiséget élelmezésre felhasználni és nem volt felelős azokért, amelyeket oroszlán vagy villám ölt meg. Minden veszteséget azonban, amely az ő gondatlanságának volt a következménye, tízszeresen kellett megtérítenie. Ez magyarázza Jákób szemrehányását Lábánnal szemben: „Húsz évig voltam nálad; birkáid és kecskéid nem vetéltek el és juhaidnak kosait nem ettem meg. Amit a vadak széttéptek, nem vittem el hozzád, én viseltem a veszteséget, kezemből követelted, amit elloptak nappal és amit elloptak éjjel” (Gen. XXXI,38–39). Minden üzleti cselekvést írásba kellett foglalni, aláírni, lepecsételni, tanúkkal megerősíteni és másolatot készíteni az okmányról. Részletes szabályok voltak házbérre, épületbérre, kezességre, birtokkezelőkre, deponált értékekre, tárolásra, társasüzletre, kereskedelmi utazókra és ügynökökre, szállításra és hajózásra stb. Határozott munkabérek voltak megállapítva különböző munkáscsoportok számára, ökörhajcsárok, aratók, állatorvosok, hajóépítők és hajósok számára.
Az orvos díja a beteg társadalmi helyzete szerint állapíttatott meg, az építészé a ház nagysága szerint.
Az emberi életet nem értékelte nagyon ez a kódex. Gyakori büntetés a test megcsonkítása, a szem kiszúrása, fül, nyelv és kéz levágása; és harmincnégy olyan bűntett van, amelyért halálbüntetés jár; ezek között szerepel mindenféle lopás, beleértve azt is, ha valaki átvesz vagy vásárol valamit rabszolgáktól. De össze kellene hasonlítani ezzel a jegyzékkel és a rettenetes halálnemekkel, amelyek itt elő vannak írva, a közép- és újkori rendkívül kegyetlen kivégzési módokat európai országokban egész a mai napig. Angliában halálbüntetés járt a zsebtolvajlásért 1808-ig, birkalopásért 1832-ig.

Mózes és Hammurabi. Sokkal érdekesebb a kódex szabályainak ilyen részletes vizsgálásánál az a kérdés, hogy milyen volt a világ e legrégibb törvénykönyvének befolyása a Tóra törvénykezésére? El kell ismerni, hogy az ősatyák életének egyes epizódjai a Hammurabi-Kódex családi és pásztortörvényeinek világosságánál gyakran jobb értelmet kaptak. Láttuk ezt a Sára–Hágár esetében valamint Jákób szemrehányásainál Lábánnal szemben, amely teljes összhangban van a Hammurabi-Kódex 261–267 pontjaival. Ami Exodus, Leviticus és Deuteronomium törvényi részeit illeti, egy vonásról sem lehet határozottan állítani, hogy az a Hammurabi-Kódexből lenne véve. Van azonban 24 hely, ahol *hasonlatosság* és *párhuzamosság* van a két törvénykönyv között, mégpedig a gyermekrablás, betörés, megőrzésre átadott tárgyak, támadás és több más dolog tekintetében; és különösen a *ius talionis*-ban, – lelket-lélekért, szemet-szemért, fogat-fogért. Abból a tényből, hogy a mózesi törvény legalább 400 évvel fiatalabb mint a Hammurabi-Kódex, azt következtették, hogy az utóbbi a közvetlen vagy közvetett forrása a mózesi polgári és büntető törvénynek.
Sok tudós azonban tagadja ezt a befolyást. Azt állítják, hogy az általános törvények gyakran azonosak, mert azonos életviszonyokból erednek és ez sokszor megesik. Az ősatyák történetének szerintük valóban babilóniai háttere van. De ez azért van, mert ők Babilóniából származnak. Ábrahám Úr Kászdimból származik, kortársának, Hammurabinak egyik kedvenc városából. Ábrahám, Izsák és Jákób, mind Kanaánban éltek, ami akkor babilóniai uralom alatt volt. A mózesi törvény azonban semmiképpen sem függ a babilóniaitól. Mert teljesen megmagyarázhatatlan lenne, miért nem kerültek bele babilóniai kifejezések a Pentateuchus terminológiájába, ha valóban a babilóniai törvénykezés annak az alapja. Egy magasabb kultúra mindig ráerőszakolja saját nyelvét azokra a primitív népekre, amelyek kultúráját átveszik. Azonkívül törvények, amelyekben a népi élet sajátosságait juttatják különösképpen kifejezésre, csak akkor kerülnek egyik néptől a másikhoz, ha a két nép életformái hasonlóak és hasonló társadalmi és gazdasági viszonyok vannak. Nos, Izráel egyáltalán nem tartozott a babilóniai népek közé, nomád, falusi, primitív volt; míg Babilóniának bonyolult, iparilag fejlődött kereskedelmi város-kultúrája volt. Izráelben a népnek felségjogai vannak; a király, alá van rendelve a törvénynek. Babilóniában pedig egy korlátozott jogú uralkodó elképzelhetetlen lett volna. Izráelben a tulajdon elleni bűnöknél nem szerepel a halálbüntetés, és akár a királyt, a nemest, az egyszerű embert vagy a rabszolgát lopják meg, a büntetés mindig ugyanaz. A rabszolga is embernek számít. Ha az ura kiüti a szemét vagy fogát, azonnal felszabadul. A babilóniai jog azzal a paragrafussal *zárul,* hogy annak a szolgának, aki megtagadja gazdáját, le kell vágni a fülét. Míg a mózesi polgári törvénykezés (Ex. XXI,2–6) azzal *kezdődik,* hogy a rabszolga fülét át kell fúrni megbélyegzésül, ha hat évi szolgálat után nem akar élni a szabadság jogával. A babilóniai kódexben nyoma sincs az egyéni szentség bibliai eszményének vagy a jótékonyság gondolatának, nem hallunk a szegény és szükölködő iránt való kíméletességről, ami annyira jellemző a mózesi törvénykezésre. Még mélyebb a szakadék a Hammurabi-Kódex és a mózesi jog között az emberi szabadsághoz való viszonyukban. Még ma is helytállók Henry George szavai, amelyeket ötven évvel ezelőtt mondott a mózesi törvényről:

> „A héber közösség az egyénen nyugodott; olyan közösség ez, amelynek az volt az ideálja, hogy mindenki saját szőllőtője és fügefája alatt lakjék és hogy senki se zavarja vagy ijessze őt; olyan közösség, amelyben senki nincs elítélve örökös rabmunkára; ahol még a rabszolgának is reménye van; ahol még a teherhordó állatnak is megvan a nyugalma. Nem a vagyon védelme, hanem az emberi jogok védelme a mózesi törvény célja. Szombat napja és szombat éve még a legalacsonyabb rangúnak is pihenést és nyugalmat ad. Ha megfújják a jubileumi harsonát, a rabszolga felszabadul és az ország új felosztása még a legszegényebbnek is visszajuttatja jogos részét a közös Teremtő világában. Az aratónak hagyni kell valamit a kalászt böngésző számára, még az ökörre sem szabad szájkosarat tenni, ha gabonát nyomtat. Mindenütt és mindenben ez az eszme uralkodik: „Élni és élni hagyni”.

„Szemet-szemért” a mózesi törvényben. Semmi sem mutathatja világosabban az alapvető különbséget e két nép jogi rendszere között, mint a *ius talionis* elvének kétféle alkalmazása. Annak az elvnek követése, hogy „lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért” ma az emberi haladás egyik legfontosabb mérföldköve. Azt követeli ez az elv, hogy a vad bosszú helyébe *törvényes* büntetés lépjen és az lehetőleg a bűnnel *egyenértékű* legyen. Ez a jogosság szelleme. Szt. Ágoston egyházatya egyike volt az elsőknek, aki kijelentette, hogy a *ius talionis* az igazság törvénye, nem a bosszú törvénye volt: *Egy* szemet, nem pedig *két* szemet egy szemért; *egy* fogat, nem pedig *tizet* egy

fogért; *egy* életet, nem pedig *egy egész családot* egy életért. A nemzetközi jog megteremtői – Hugo Grotius, Jean Bodin és John Selden – mind azt állítják, hogy a *ius talionis* előírja egyrészt a méltányos arányt bűn és büntetés között, másrészt azt, hogy minden polgár egyenlő a törvény előtt és hogy *mindenkinek* a sérelme egyazon mérték szerint ítéltessék meg. „Ez olyan törvény, amely csak szabad népeknél alkalmazható – mondja D. Michaelis, a modern bibliaexegézis egyik úttörője –, amelyben a legszegényebb embernek ugyanazon jogai vannak, mint a legelőkelőbb nemes támadónak. Annyira értékeli a legszegényebb paraszt fogát, mint egy nemesét; és ez feltűnő, mert a paraszt kenyérhéjat rág, a nemes süteményt eszik." Igaz, primitív társadalmakban megvolt az a veszély, hogy ez az elv kemény és rettenetes kegyetlen törvénnyé merevedik. De a mózesi törvényben már megkezdődött ennek átváltoztatása pénzbirságra. Ez abból látszik, hogy tilos pénzváltságot elfogadni a szándékos gyilkostól. „Ne fogadjatok el váltságdíjat a gyilkos lelkéért, aki el van ítélve halálra" (Num. XXXV,31). De egyébként a későbbi hagyomány kiküszöbölte a „szemet szemért, fogat fogért" szószerinti alkalmazását; és nincs példa a zsidó történetben arra, hogy valaha is szószerint alkalmazták volna ezt a törvényt.

„Fiút fiúért és leányt leányért" a Hammurabi-Kódexben. Egész másképp alkalmaztatik a *ius talionis* a Hammurabi-Kódexben. Úgy látszik, hogy az egész Kódex ezen az elven épült fel; és ahelyett, hogy csak általános elvnek tekintették volna, amint ez a héber igazságszolgáltatásban tapasztalható, szószerint vették és lefordították a legridegebb prózára; pl. „Ha valaki egy embernek, aki vele egyenrangú, azt okozza, hogy kiesik a foga, annak egy fogát ki kell ütni"; és hasonlóan 14 esetben. Igaz, hogy itt is szerepel a pénzbeli kiegyezés, de nem a nemes vagy szabad emberért, csak a rabszolgáért. Továbbá a *ius talionis* elve egész nevetséges módon kiterjesztetik. Például a 221–232. §-ban. „Az építőmester, aki bűnös építkezésével a ház bedőltét és így a háziúr halálát okozza, megöletik, ha pedig a háziúr fiának halálát okozza, az ő (= az építőmester) fia öletik meg. Ha rabszolga halálát okozza, rabszolgát térítsen meg". A helyes jogi érzék azt diktálná, hogy csak a lelketlen építész lakoljon, nem pedig a fia, amint a Tóra ki is mondja ezt világosan. „A gyermekek ne ölessenek meg az atyák bűnei miatt" (Deut. XXIV,16). Megvilágít viszont egy pontot a mózesi polgári törvénykezésben, amit a Hammurabi-Kódex felfedezéséig nem tudtak megmagyarázni. Exod. XXI,28–31-ben azt olvassuk:

„Ha felöklel egy ökör férfit vagy nőt, és az meghal, kövezzék meg az ökröt, húsát ne fogyasszák el és az ökör tulajdonosa fel van mentve. Ha azonban az ökröt öklelősnek ismerték már előbb, tegnap, tegnapelőtt és meg is lett róva gazdája előtt, az pedig nem vigyázott reá és megölt egy férfit vagy egy nőt: az ökröt kövezzék meg és a tulajdonosát is ítéljék halálra. Ha váltságdíjat vetnek ki rá, akkor fizesse meg élete váltságát teljesen úgy, amint kivetik rá. Ha fiúgyermeket vagy leánygyermeket öklelt meg, ezen törvény szerint bánjanak el vele."

Nos, mit jelent ez az utolsó kitétel? David Müller professzor, akinek a Hammurabi-Kódexről szóló munkája, (Die Gesetze Hammurabis, und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung, Vienna, 1903) a legkimagaslóbb és legértékesebb e téren, emlékeztet bennünket arra, hogy a Mózes előtti korban, ha egy öklelős ökör megölt egy embert, az ökör tulajdonosát ölték meg; de ha valaki fiát vagy leányát ölte meg, akkor nem az ökör tulajdonosát, hanem annak fiát vagy leányát ölték meg. Ezzel az egy szerény mondattal: „Ha fiúgyermeket, vagy leánygyermeket öklelt meg, ezen törvény szerint bánjanak el vele" – a Tóra eltörli az emberi jog említett gyalázatos megcsúfolását.

Nincs közvetlen kapcsolat a két törvénykönyv között. Ezek a különbségek bizonyítják, hogy a Hammurabi-Kódex nem forrása a mózesi polgári jognak. Az egyik legnagyobb szaktekintélynek az a felfogása, hogy ez a két rendszer két eltérő *önálló* kodifikálása az általános ősi sémi jognak. A hasonlatosságok a két törvényben onnan erednek, hogy mind a babilóniai, mind a héber jog régi sémi alapokra vezethető vissza. Ez a közös elem Babilóniában a Hammurabi-Kódexben öltött alakot. De Izráelben, Isten gondviselése által megtisztult és átváltozott oly módon, hogy magába foglalta a szeretetet az idegen iránt, a rabszolga védelmét, a Tíz igét és a: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" (Lev. XIX,18) magasztos parancsát.

Hogy állunk e törvénykönyveknek a későbbi korokra gyakorolt befolyásával? A babilóniai törvény nyomai úgy látszik eltűntek az asszir-babilóni hatalom elmúlásával. Egész másképp van ez a bibliai törvénnyel. Woodrow Wilson figyelmeztetett arra a nagy befolyásra, amelyet a zsidó gondolkodás

fejtett ki a nyugati népek jogfejlődésére a kereszténység évezredein át.
„Tévedés lenne – írja – a római jogi fogalmaknak osztatlan befolyást tulajdonítani a középkor jogi fejlődésére és intézményeire. Mózes törvényei épúgy, mint Róma törvényei, gondolatokat és irányítást adtak embereknek és intézményeknek, amelyek előkészítették az új világot; és ha nem volnánk érzéketlenek azon finom gondolatelemek iránt, amelyek fontos részei mai szellemi világunknak, akkor könnyen megállapíthatnók, hogy mit köszönhetünk mi még a zsidóságnak vallásunkon kívül mind magánéletünk, mind pedig állami életünk kialakulásában.” A Hammurabi-Kódex felfedezése századunk elején nagy zavarba hozta a bibliakritikusokat. Számukra a „tudomány végeredményei”-nek egyike volt az a tétel, hogy a Pentateuchus későbbi, mint a próféták, és nem volt, de nem is lehetett mózesi eredetű. Most pedig láthatták, hogy már Ábrahám korában nemcsak írott törvények voltak, hanem egy érdekes részletekkel teli kódex is megvolt, amely új világosságot vetett az ősatyákról szóló elbeszélésekre és a Tórára. Liberális zsidó körökben ennek a kódexnek a felfedezését úgy üdvözölték ugyan, mint „csapást az ortodoxiára”, mert valóban voltak benne hasonlóságok a mózesi törvénykönyvvel, alaposabb vizsgálat azonban világosan kimutatta, hogy alapvető különbségek is vannak a kettő között emberiesség és szentség szempontjából.
Ez a felfedezés, amely után nemsokára felfedezték az asszir, újbabiloniai, chettita és sumér kódexeket, alaposan megleckéztette a bibliakritikusokat; beigazolta, hogy a tudomány nem tegnap keletkezett. „Meg kell szabadulnunk attól a felfogástól – írja Baentsch professzor (Jena), a jelenkor egyik legnagyobb bibliakutatója –, hogy a Mózes előtti kor Izráelben barbár vagy félbarbár lett volna, az animizmus fáival, köveivel és ősök imádásával; fétisizmussal, totemizmussal, kuruzslással és más, hasonló szép dolgokkal telítve. Ma tudják, hogy Ábrahám kora többezeréves vallási fejlődésre tekinthetett vissza.” Az emberi történet látóköre évezredekkel bővült; és a történet fejlődéstani (evolutio) megítélése, vagyis az a felfogás, amely szerint a haladás mindig egyenes vonalban megy, helytelennek bizonyult. Az emberi szellem történetében vannak apályok és dagályok; és a hanyatlás korszakai, mint a Homeros utáni kor a görögöknél vagy a bírák kora Izráelben, nem tekinthető többé bizonyítéknak arra, hogy a megelőző alkotó korszakok nem léteztek. Újra láttuk a zsoltárköltő szavainak szószerinti beteljesülését: „Igazság fakad a földből”. Az Eufrátesz és Tigrisvölgy téglái és kövei bizonyságot tettek a Tóra igazsága mellett.

VII. Terúma.
(XXV–XXVII,19.)

A szentély.

Exodus könyvének hátralévő része, kivéve a XXXII–XXXIV. fejezeteket, amelyek az aranyborjú történetét mondják el, a szentély építésével foglalkozik.
Izráel felszabadult rabszolgaságából, Isten kinyilvánította neki Törvényét a Szinajon. Isten közössége Mózessel és Izráellel azonban még akkor sem szűnik meg, amikor Izráel elhagyja a Szinaj hegyét. Isten felszólítja Mózest, hogy szentélyt építsen, amely látható jele legyen annak, hogy Isten Izráel között lakozik.
A szentély hordozható szerkezetű volt, mert kísérnie kellett az izraelitákat vándorlásaikon a sivatagban. Tulajdonképpen favázú sátor volt, hogy szilárdabb legyen, mint amilyenek az egyszerű sátrak szoktak lenni, amelyek rudakra vannak felszerelve. A szentély három részből állt:
1. Volt egy külső *udvar,* amely körül volt véve oszlopokon függő szőnyegekkel. Téglaalakú volt, 100 könyök volt a hossza és 50 könyök a szélessége. Bejárata a keleti oldalon volt.
2. Az udvarban a bejárattal szemben volt az *áldozati oltár;* és mögötte nyugatra volt a papok *mosdóhelye.*

3. Az „udvar” nyugati részén volt a tulajdonképpeni sátor. Ezt egy függöny két helyiségre osztotta. Az egyik ezek közül, amelybe csak a papok léphettek be, volt a *szentély.* Itt volt az asztal, a gyertyatartó és a füstölő oltár. A második helyiség volt a szentekszentje. Itt volt a „szövetség ládája”. Ide csak a főpap léphetett be, ő is csak egyszer egy évben, az Engesztelés napján. Nemes fémet és finoman szőtt festett anyagot használtak az építésnél. Minél közelebb volt egy tárgy a szentekszentjéhez, annál ritkább és drágább anyagból készült; a távolabb lévő tárgyakat bronzból és közönséges szövetekből készítették.
A hajlék északi, nyugati és déli oldalai famunkából készültek. A keleti oldala vagyis az eleje vászonból volt. Az egész csarnokot befedte egy sátor és a sátor felett még voltak más takarók is. Gyakorlatilag minden magyarázó megegyezik abban, hogy a szentély jelkép volt; célja, hogy az embereket szellemileg és lelkileg befolyásolja. De mi volt az a szellemi tan, amelyet a szentély jelképezett? Ez, a régi és új, zsidó és nem-zsidó misztikus magyarázók fantáziájának tág teret engedett. Ezek szerint a szentély a világegyetem egészének kivonata volna (mikrokosmos), az életről és az örökkévalóságról a vallás legmélyebb szimbolumául szolgálna.
Ezek a magyarázók azonban túlságosan eltérnek az elbeszélés egyszerű magyarázatának szellemétől, hogysem meggyőzőek lennének. Sokkal reálisabb Maimonidesz felfogása, amely szerint a szentély főcélja az volt, hogy visszatartsa az izraelitákat a bálványimádástól és Istenre irányítsa figyelmüket. A szentély és kultusza nagy helyet foglal el mind a Tórában, mind az ősi Izráel életében, mert része volt annak az isteni tervnek, amelynek segítségével a kiválasztott nép ránevelődött szellemi küldetésére. A szentély hivatása volt, hogy nyomatékot adjon azoknak a törvényeknek, amelyeket Mózes Izráel fiainak adott. Állandóan ébren tartotta azt a gondolatot, hogy Isten közöttük lakozik és így az ő egyéni és közösségi életükre ennek a tudatnak áldásos befolyást kellett kifejtenie. Amint Isten szent és amint a szentély is szent volt, úgy az izraelitáknak is legfőbb céljukat abban kellett találniok, hogy életüket megszenteljék. A szentély így megtestesíti azt az eszmét, amely az egész isteni kinyilatkoztatás alapgondolata.

Ex XXV.

2–7. A szentély építéséhez való anyag.

Ex 25,2
adományt. Héberül: *terúma;* „az, amit felemeltek”, vagy elkülönítettek; az, amit az izraelita elkülönít vagyonából, adó gyanánt a szentély szükségletére.
szíve erre buzdít. Akit belső vágya arra késztet, hogy részt vegyen a szent munkában. A szentély szépsége és értékes tárgyak adományozása, ami szükségszerűen velejárt az építkezéssel, az áldozatkészség szellemét tartotta ébren. A szentélynek ízléses és művészi terv alapján való elkészítése, amelyhez bölcsesség és művészi érzék, értékes fa és drága kő, a vas ereje és az arany fénye kellett, látható jelképe lett a szeretetnek, a hálának és az engedelmességnek, amelyet Isten akarata iránt tanusítottak (Ruskin).

Ex 25,3
arany. A szövetség ládájához, a kerúbimhoz, az áldozati kenyerek asztalához, a gyertyatartóhoz és a füstölő oltárhoz.
ezüst. Ez volt az egyetlen anyag, amit nem önkéntes adományokból gyüjtöttek, hanem adó alakjában folyt be. Fél sekel volt kivetve minden felnőtt izraelitára; XXXVIII,25.
réz. A rezet az égőáldozati oltár anyagának készítésére használták fel.

Ex 25,4
Kékbíbor. Azaz, sötétkék fonalak, talán ibolyaszínűek aminek a festékét bölcseink szerint egy, a Földközi-tengerből halászott kagyló véréből állították elő (Sabb. 26a, Megilla 6b).
pirosbíbor. A festékhez felhasznált anyagot szintén egy bizonyos kagylóból nyerték (I. Makk.

IV,23).
karmazsin. Szószerint „fényes féreg”, mert ragyogó színű volt. A cochineal (Koschenille) féregről van itt szó. Az arabok „kirmiz”-nek nevezik, ebből ered az angol „crimson” és a magyar *karmazsin* szó.
bisszus. Vászonféle, amit csak Egyiptomban készítettek (Ibn Ezra), csak a királyi család és a legmagasabb tisztviselők viselték; lásd Gen. XLI,42-höz szóló magyarázatot. Talán összefügg a שיש = fehér márvány szóval.
kecskeszőr. A fehér kecskeszőrből az asszonyok fonalat készítettek (XXXV,26), ez kemény anyagánál fogva alkalmas volt sátorlapok előállítására.

Ex 25,5
kosbőrök. Elkészítésük után festették pirosra.
táhás bőrök. Valamely, a Sástengerben előforduló tengeri állat bőre.
sittimfák. Az egyiptomi, asszir és arab nyelvben vannak hasonló hangzású fa-elnevezések. Egyesek az akácfával azonosítják. A Szinaj-félszigeten gyakori, de tőle északra már nem terem meg. Igen tartós, megmunkálásra alkalmas fa.

Ex 25,6
Olaj. Azaz, oliva-olaj (XXVII,20).
illatos fűszerszámok. Lásd XXX,2 és köv.
a füstölőszerekhez. Lásd XXX,34 és köv.

Ex 25,7
foglalni való kövek. Lásd XXVIII,6 és köv. és u. o. 14 és köv.

8–9. A szentély céljai.

Ex 25,8
És készítsenek számomra. Csak addig marad az „szentély”, amíg Isten szolgálatának van szentelve.
szentélyt. Héberül: *mikdás.* „Isten, aki a Szinajon lakozott, amit az Ő kezei alkottak, most abban a szentélyben fog lakni, amelyet Izráel fog felépíteni; és a frigysátor egy vándorló Szinaj lesz” (B. Jacob).
hogy közöttük lakozzam. Héberül: ושכנתי בתוכם, a שכן igéből származik a *sechina* szó (az isteni jelenlét). Istennek egyik átvitt értelmű neve a rabbinikus irodalomban.
közöttük lakozzam. Figyelemreméltó, hogy a Tóra nem mondja, hogy *„benne lakozzam”,* hanem *„hogy közöttük lakozzam”,* azaz, a nép közepette. A szentély nem volt Isten lakóhelye v. ö. I. Kir. VIII,27. Annak a szentségnek a jelképe volt, amelynek az izraeliták életén uralkodnia kellett, ha Isten közelében akarnak maradni. Távol kellett tartaniok magukat mindentől, ami tisztátalan, mert Isten közöttük volt (Lev. XV,31). A szentély tehát a szentség forrása volt Izráel gyülekezete számára.

Ex 25,9
hajlék. Héberül: *miskán,* az előbbi versben előforduló „lakozzam” igéből képzett főnév. A szokásos „frigysátor” kifejezés a héber *óhel* (sátor) rendes fordítása, és a szentélynek azt a részét jelenti, amelyet a sátor védett, t. i. a szentélyt és a szentekszentjét.
mintáját. Mózes részletes utasításokat kapott látomásában. Látta a mintákat és ezektől nem volt szabad eltérnie.
fölszerelésének. Minden tárgynak és edénynek, amelyek a szentélyhez tartoztak.

10–16. A frigyláda.

Előbb a szentekszentjének felszerelési tárgyai vannak leírva; a frigyládával kezdi, mert ez a

legfontosabb tárgy az egész szentélyben. A frigysátor főcélja, hogy a frigyládát befogadja (lásd a 16. vershez szóló magyarázatot).

Ex 25,10

És készítsenek. Mint a 8. versben. A következő versek egyesszámú parancsolómódban állanak. Ez arra akar utalni, hogy Mózesnek kellett arra vigyázni, hogy a parancsot pontosan teljesítsék.
ládát. Más elnevezései: „szövetség ládája”, a „bizonyság ládája”, „Isten ládája”, az „Örökkévaló ládája”.
könyök. A könyöktől a középső ujj végéig; valószínűbb, hogy férfikar hossznak megfelelő mértékegység. V. ö. az *ammath is* kifejezéssel.

Ex 25,11

tiszta arannyal. Csak a legtisztább és legértékesebb fémet használták a láda díszítésére. A láda épúgy arannyal volt bevonva belülről, ahol emberi szem nem láthatta, mint kívülről, ahol látható volt; ez azt tanítja, hogy az embernek époly tisztának kell lennie lélekben és szívben, amilyen tisztának mutatkozik kívülről modorban és viselkedésben. Különösen a tudósok kötelessége bölcseink szerint belül olyannak lenni, mint amilyennek kívülről látszani akarnak (תוכו כברו) (Jóma 72b).
aranypárkányt. Az Imit régi fordítása: koszorút. Mindenesetre olyan díszítés, amely körülfut.

Ex 25,12

két karikát. Hogy vihessék a ládát vándorlásaik alatt. A ládán négy arany karika volt, kettő-kettő egy-egy oldalon. Ezekbe húzták bele a sittimfából készült rudakat.

Ex 25,13

rudakat. Amelyeknek segítségével a ládát vigyék.
vond be arannyal. Vagy azt jelenti, hogy bearanyozni, – ehhez nagyon is értettek Egyiptomban, – vagy aranylemezzel bevonni.

Ex 25,16

bizonyságot. Azaz, a Törvény két tábláját, amely bizonysága volt Isten szövetségének Izráellel: V. ö. I. Kir. VIII,9: „Nem volt semmi a ládában, csupán a két kőtábla”. A képnélküli legbelső láda állandó jelképe volt Isten szellemiségének. Az a tudat, hogy a szentély legszentebb részében semmi sem volt, csak az eredeti Törvénytáblák, örökre lelkébe véste az izraelitáknak azt a gondolatot, hogy az azokba vésett erkölcsi törvények Isten és Izráel közötti szövetség feltételeit tartalmazzák.

Ex 25,17

födelet. Héberül: *káppóret.* Ugyanolyan nagyságú aranylemez volt, mint a láda felső része, amelyre rátették. A Talmud szerint tenyérnyi vastagságú volt (Szukka 5a). Olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak neki, hogy I. Krón. XXVIII,11-ben a szentekszentjét a „*káppóret* házának” nevezik. A szó gyöke nem csak azt jelenti, hogy „betakarni”, hanem azt is, hogy „engesztelni”. Ezért kérdéses, hogy a *„káppóret”*-nek nem volt-e más rendeltetése is, mint a láda eltakarása. Nagy szerepet játszik az Engesztelés napjának szertartásában. (Lev. XVI,2.14 és köv.)

Ex 25,18

kerúbot. A szárnyak említésén kívül nincs semmi leírás ezekről a jelképes alakokról. A Talmud, a héber szó népies etimológiája alapján azt állítja, hogy a *kerúbim*-nak gyermekarca volt (Szukka 5b). A bibliai költészetben a *kerúbim* jelképe Isten közelségének az emberhez. Így a zsoltáros is mondja Istenről, „aki trónol a *kerúbimon”* (Zsolt. LXXX,2), amidőn könyörög hozzá, hogy segítse meg népét: azaz, Ő nincs távol az egekben és nem képtelen arra, hogy segítsen, hanem jelenlevő segítő a szerencsétlenség és baj idején.
vertművű munkával. Azaz, egy darabból kovácsolva.

Ex 25,19

a födélből. Azaz, egy darabban a *káppórettel.* Az alakokat nem készítették el külön és erősítették rá a *káppóretre,* hanem a *káppórettel* egy darab aranyból formálták (Rási).

Ex 25,20
betakarva szárnyaikkal a födelet. A szárnyak így eltakarják a *káppóretet* a főpap elől, ha belépett a szentekszentjébe az Engesztelés napján; ez azt tanítja, hogy egyetlen ember sem képes, – (még az sem, aki belépett a szentekszentjébe) – Isten teljes lényét felfogni. Sok titokzatos jelentőséget tulajdonítottak a *kerúbim* jelképének is („amelynek gyermekarca volt”), nevelési szempontokból. A gyermekeket arra kell tanítani, hogy a magasba iparkodjanak („legyenek kiterjesztett szárnyúak a magasság felé”); hogy védjék a szövetség ládáját („betakarva szárnyukkal a fedelet”); hogy arcuk embertársaik felé forduljon; („ábrázatukkal pedig egymás felé irányítva”); és szemeik Isten frigyládájának födele felé tekintsenek.

Ex 25,21
Lásd a 16. verset.

Ex 25,22
találkozni. Héberül ונועדתי; innen nevezik az egész szentélyt אוהל מועד-nak, a „Találkozás Sátrának”, azaz, annak a helynek, ahol Isten kinyilatkoztatja akaratát Mózes által Izráel számára és ahol az emberi lélek Istennel találkozik hódolva az isteni akarat előtt.

23–30. A szinkenyér asztala.

Ex 25,23
asztalt. Ennek az asztalnak ábrázolása látható Rómában, Titus diadalívén.

Ex 25,24
aranypárkányt. Vagy, koszorút, mint a 11. versben.

Ex 25,25
tenyérnyi. Azaz, a kéz négy ujja együttesen; kb. 8. cm.
keretet. Vagy az asztal fedőlapjára, vagy a lábakhoz erősítve középmagasságban, hogy összetartsa azokat, mint a széket a küllői. A Titus-diadalíven látható ábra inkább az utóbbi mellett szól.
aranypárkányt. Rási szerint ez azonos az említett *zérrel,* csakhogy itt már megmondja a szöveg, hogy hol volt az.

Ex 25,26
négy aranykarikát. A szállítás céljaira, mint a 12. versben.

Ex 25,29
tálait. Amelyekben a kenyereket az asztalhoz vitték és az asztaltól elszállították.
csészéit. A tömjénnek, amelyet a kenyerekre tettek; lásd Lev. XXIV,7.
kannáit és kancsóit. Amelyeket a bor kiöntésére használtak a tömjén égetésénél. Előbbiek nagyobb edények lehettek, amelyekben tárolták a bort, az utóbbiak a kisebbek, amelyeket az áldozatbemutatásnál használtak.

Ex 25,30
a színkenyeret. Részletesebben beszél erről a Tóra Lev. XXIV,5–9-ben, ahol az áll, hogy 12 cipó készült a legfinomabb búzalisztből, Izráel 12 törzsének megfelelően. Szombaton tették az asztalra két sorban elhelyezve és ott hagyták a következő szombatig. Amikor elvitték a kenyereket, a papok megették. A színkenyerek jelképes értelmét csak sejteni lehet. Maimonidesz bevallja, „én nem ismerem az asztal célját, amelyen állandóan kenyér volt és mind a mai napig nem tudtam ennek a parancsnak valamilyen okát megtalálni”. A legtöbb magyarázó a színkenyeret a hála és elismerés kifejezésének tartja Izráel gyermekei részéről, hogy Isten megadja az ember mindennapi szükségletét.

31–40. *A menóra.*

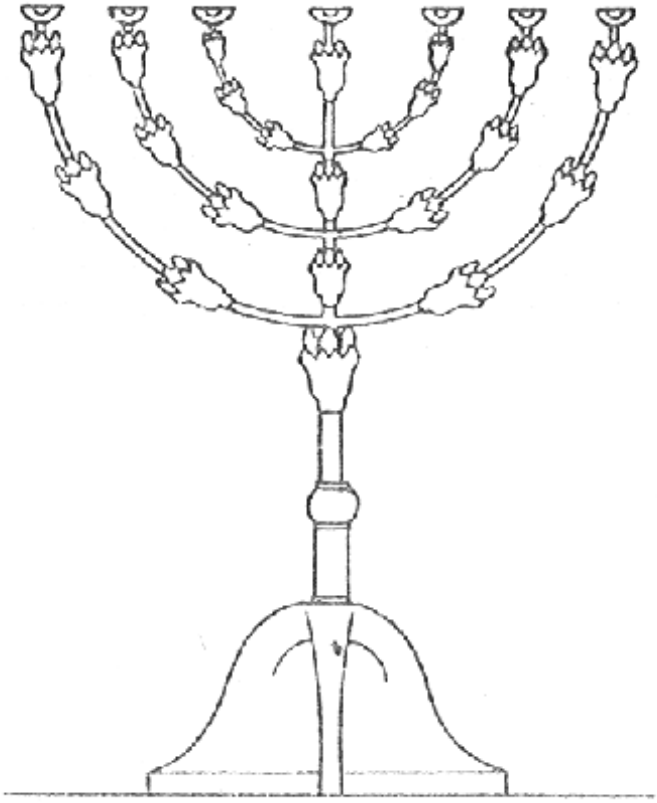

Ex 25,31
lámpatartót. A templomi zsákmány közt, amely Titus diadalívén ábrázolva van, látható a lámpa is.
vertművű munkával. Lásd a 18. vershez szóló magyarázatot.
kelyhei. Ezeknek nyilt mandulavirág-alakjuk volt, alattuk voltak a száron a bimbóalakú kidomborodások (Menach. 28b).

Ex 25,32
Hat cső. Ezek felkanyarodtak ugyanolyan magasságig, mint a középső törzs, úgyhogy mind a hét láng egy vonalban volt. A hetes szám a teljesség eszméjét képviseli, a hét lámpa jelképezi eszerint a tökéletes életet. Lásd még XXVII,20-hoz szóló magyarázatot.

Ex 25,33
három… kehely. Mindegyik cső három részre volt osztva. A tetején volt egy kehely és a cső kiindulási pontjától a tetejéig két-két kehely elosztva, amint az ábrán látható.
34–36
E versek alapján nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a törzsön miképpen voltak ezek a díszítések elhelyezve.

Ex 25,37
mécseseit. Amelyekbe az olajat és a kanócot tették, talán hosszúkás kagylóalakúak voltak.
előtere felé. Rási szerint a mécsek úgy voltak elhelyezve, hogy a kanóc-nyílások, amelyekben a láng égett, a törzs felé voltak fordítva.

Ex 25,38
hamvgyüjtői. Tartók, amelyekbe az elégett kanócok maradványait tették.

Ex 25,39
egy kikkár színaranyból. Josephus szerint a súlya mintegy száz font volt, ami kb. egy talentumnak felel meg. Az értékét általában 6000 angol fontra teszik.

Ex 25,40
amelyet bemutattak neked. Bölcseink szerint Mózes oly nehezen értette meg a lámpás készítésére vonatkozó szóbeli utasítást, hogy Isten mintát készített neki tűzből (Menach. 29a). De a szövegből nem lehet bizonyosan következtetni, hogy valóságos mintát mutatott-e az Örökkévaló Mózesnek. Luzzatto megjegyzi, hogy a héber ige „látni”, értelmi felfogást épúgy jelenthet, mint szemmel való látást.

Ex XXVI.

1–6. A hajlék szőnyegei.

Ex 26,1
a hajlékot. Azaz, a szentélyt és a szentekszentjét. A belső részt be kellett takarni szőnyegekkel, amelyeket faváz tartott.
sodrott bisszusból. Különleges finom vászon, amelybe a *kerúbim* alakjai voltak beszőve szines fonalakkal.
szövőmunkával. Vagy: mesternek munkájával. Olyan szövés, amely különös ügyességet követelt. A hagyományos magyarázat az, hogy az ilyen munkánál a minta a szövet mindkét oldalán látható volt (Jóma 72b, jer. Sekal. VIII,4).

Ex 26,2
hossza. Öt-öt függöny volt egymáshoz illesztve. Egy így összeillesztett rész 28 könyök hosszú volt és 20 könyök széles. A hajlék hossza 30 könyök volt, szélessége és magassága 10 könyök. Ennélfogva, Josephus magyarázata szerint, a függönyök „befedték a hajlék tetejét és falait oldalt és hátul, egészen le egy könyöknyire a földtől; mivel a két fal és a szerkezet teteje harminc könyök volt és a függöny csak 28 könyök, szabadon maradt 2 könyök. Az épület hossza 30 könyök és a nyugati oldal 10 könyök, pontosan be voltak fedve a két függönycsoporttal, amelyeknek mindegyike 20 könyök széles, a kettő összefűzve tehát összesen 40 könyöknyi volt. A keleti oldal, a bejárat, egy külön függönnyel volt ellátva; 36. vers.

Ex 26,4
hurkokat. Öt függöny tett egy „sorozatot”, és minden sorozat szegélyén kellett 50 huroknak lenni, úgyhogy horgokkal lehetett őket egymáshoz kapcsolni.

Ex 26,6
hogy a hajlék eggyé váljon. Több részből állottak, de úgy lettek összefűzve, hogy amidőn a hajlékot befedték, egy egészet alkottak. Hasonlóan Izráel közössége is, amely különböző törzsekre és családokra oszlik, kell hogy békében és együttérzésben egymáshoz kapcsolódjék (Ibn Ezra).

7–14. A sátor szőnyegei és takarói.

Ex 26,7
kecskeszőr szőnyeget. Hogy a hajlék finom szövésű függönyei meg legyenek védve portól és esőtől, még egy sátort kellett építeni külső burkolatul, ezek a sátorlapok kecskeszőranyagból készültek. Tizenegy ilyen szőnyeg volt. Hogy miért kellett még egynek lenni külön, magyarázatra talál a 9. versben.

Ex 26,8
hossza. A kecskeszőr-szőnyegek épp olyan szélesek voltak, mint az előbb ismertetett szőnyegek. De két könyökkel hosszabbak voltak, hogy pótolják minden oldalon az egy-egy könyök hiányt (lásd 2 és köv. v.).

Ex 26,9
És fűzz össze. A szőnyegeknek két könyök hosszúsága vissza volt hajtva a bejáratnál a keleti oldalon, hogy boltozatot alkossanak a bejárat felett.

Ex 26,10
Hasonlóan, mint a 4. és köv. versben. Nincs megmondva, hogy milyen anyagból készültek a hurkok. Bizonyára kecskeszőrszövetből voltak. A horgok rézből vagy bronzból voltak, mert ez a külső takaró nem volt része a tulajdonképpeni hajléknak, mint az előbbiek, hanem csak védőberendezésül szolgáltak por, eső, nap ellen.

Ex 26,12
Mivel tizenegy kecskeszőrszőnyeg volt a tíz finomabb szőnyegnek megfelelően és a tizenegyedik szőnyegből két könyöknyi arra szolgált, amiről a 9. versben van szó, tehát a két megmaradt könyök a földön feküdt a sátor hátsó részén, a nyugati oldalon.

Ex 26,13
A szőrtakarók két könyökkel voltak hosszabbak, mint a bisszus-szőnyegek és ez a külön hosszúság befedte mindkét oldalon azt a könyököt, amely szabadon maradt a belső függönyök rövidsége miatt (2. és köv.). Az oldalak így teljesen be voltak fedve a külső szőnyegekkel.

Ex 26,14
Hogy a hajlék drága anyagai még jobban meg legyenek védve, készíteni kellett az előbbieken kívül két bőrtakarót a tető számára, amelyek lelógtak az oldalakon. Egyes hagyományos magyarázatok szerint csak egy takaró volt és annak egyik fele kosbőrből, a másik fele pedig táhásbőrből készült (Rási, v. ö. Sabb. 28a).

15–30. A hajlék deszkái.

Ex 26,15
falideszkákat. Vagy tömör deszkák vagy ahogy némelyek gyanítják, két darabból állottak, amelyeket egy-egy keresztdarabbal fent és lent egymáshoz erősítettek.
álló helyzetben. Az oldalakat függőleges helyzetben kellett felállítani. Az egyes falideszkák hossza tíz könyök, a hajlék magasságának megfelelően.

Ex 26,17
beeresztő csapja. Úgy legyenek elkészítve, hogy szorosan egymáshoz lehessen őket illeszteni. Ez megfelelt a hajlék hosszúságának, mivel mindegyik másfél könyök szélességű volt. A teljes hosszúság így harminc könyök volt.

Ex 26,18
a déli szélen. Szószerint: *Negeb* felé, azaz *Palesztina* déli pusztája felé. Mint ahogy a 22. versben „a nyugati oldalon” helyett a „tenger felé” áll, mert a Földközi tenger Palesztina nyugati határán fekszik. Bibliakritikusok az ilyen terminusok használatából azt következtetik, hogy ez az elbeszélés már akkor íródott, miután Izráel elég sokáig élt Kanaánban ahhoz, hogy ezeknek a kifejezéseknek meg legyen ez az értelmük. Ez a következtetés helytelen, mert figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a héber nyelv nem Egyiptomban keletkezett a rabszolgaság alatt, hanem létezett már több évszázadon át, mielőtt Izráel gyermekei Egyiptomba kerültek.

Ex 26,19
ezüsttalapzatot. Hogy tartsák az oldaldeszkákat vagy csapjaikat. Így tehát a deszkák nem közvetlenül a földön álltak, hanem bele voltak ágyazva ezekbe az ezüsttalapzatokba.

Ex 26,22
a nyugati oldalon. Csak hat deszka volt a nyugati oldalon és ezek 9 könyök szélességet foglaltak el. Az bizonyos, hogy az épület szélessége tíz könyök volt, ugyanannyi, mint a magassága. Tehát egy

könyöknyi hiányzik még a teljes szélességig.

Ex 26,24
kettősök. A hiányzó könyököt (22. vers) kitöltötte két deszka, amelyeknek mindegyike egy-egy sarokba volt illesztve. Ezek a hozzáillesztett deszkák természetesen nem nyúltak ki az épületen kívül, hanem belül voltak és így „kettősök” voltak, mivel befedték a húsz deszka szélsőit. Ezek oszlopokul szolgáltak és erősítették a sarkokat.

Ex 26,26
reteszeket. A hajlék három falának mindegyikén reteszek voltak megerősítve három sorban. A középső retesz az egész szerkezet teljes hosszán végigment; de a felső és alsó sorban a reteszek rövidebbek voltak.

Ex 26,29
hüvelyül a reteszeknek. Ezek a reteszek a gyűrűkbe illettek. A gyűrűk és reteszek összetartották a falakat, „nehogy a hajlék mozogjon a szél vagy más behatás miatt, hanem szilárd és mindig mozdulatlan maradjon” (Josephus).

Ex 26,30
Ebből a versből (v. ö. XXV,9.40) talán azt lehetne kiolvasni, hogy Mózes részletesebb utasításokat kapott, mint amennyire könyvünk részletezi; ezek a kiegészítő utasítások kitöltötték azokat a hiányokat, amelyek az írott elbeszélésben tapasztalhatók.

31–33. A függöny.

Ex 26,31
függönyt. Célja az volt, hogy válaszfalul szolgáljon a szentekszentje és a sátor többi része közt.

Ex 26,32
oszlopra. A függönyt négy facölöp tartotta arany horgokon. Az oszlopok ezüsttalapzatba voltak süllyesztve, épúgy, mint az oldaldeszkák (19. vers).

Ex 26,33
a bizonyság ládáját. Azaz, a ládát, amelyben a két kőtábla volt (XXV,10 és köv.).
szentekszentjétől. A szentekszentje kocka alakú volt, szélessége, hossza és magassága 10–10 könyök.

Ex 26,35
helyezd el. Rási leírja Jóma 33b alapján, hogy a hagyomány miképpen képzelte a hajlék berendezését. A színkenyerek asztala északon volt, két és fél könyöknyire a faltól; a lámpa délen volt, hasonló távolságra a faltól; és a kettő között volt az arany füstölő oltár.

Ex 26,36
takaró-függönyt. A szőnyegek helyett függöny-takarót készítettek a bejárathoz. Anyaga hasonló volt a 31. versben említett függönyéhez, csak abban tért el tőle, hogy nem voltak beleszőve a kerúbok.

Ex 26,37
öt sittimfa-oszlopot. Ezt a szőnyeget öt oszlop tartotta, míg az elválasztó függönyt csak négy. Erre az erősebb támaszra azért volt szükség, mert a papok az átjárásnál gyakran félrehúzták.

Ex XXVII.

1–8. Az égőáldozat oltára.

Ex 27,1

az oltárt. Bölcseink az oltár jelképes értelmét úgy magyarázták, hogy az oltár héber nevének (מזבח) minden betűjét egy szó kezdőbetűjének tekintették: מחילה „megbocsátás”, az oltár volt az az út, amelyen keresztül az izraelita kiengesztelődhetett Istenével, akitől elidegenedett a bűn által; זכות „érdem” hála, alázatosság és megtörtség megnyilatkozhattak az oltárnál, és ezeknek az erényeknek megnyilvánulása révén az élet nemesedett és az „érdem”-ek sokasodtak; ברכה „áldás”, amennyiben hű marad az ember azokhoz a tanokhoz, amelyek az oltárhoz fűződtek, elnyeri az isteni áldást és ő maga is áldássá lesz embertársaira; חיים, „élet”, az oltár mutatja az örökkévalóság útját, azokhoz a dolgokhoz, amelyek örökre fennmaradnak; igazsághoz, becsületességhez, szentséghez. (Tanch. B. תצוה 10 [זכות helyett זכרון טוב]; v. ö. még Ketúb. 10b.)

Ex 27,2

szarvait. Az oltár négy sarkán egy-egy kiszögellés volt. Az általános felfogás az, hogy ezek a felső sarkain voltak. Josephus, midőn leírja a második szentély oltárát, azt mondja, „sarkai olyanok voltak, mint szarvak”. Ezeknek a szarvaknak a célját csak sejteni lehet. A szarv volt a hatalomnak, a dicsőségnek és az üdvnek a jelképe; ezek a szarvak az imádkozók számára kétségtelenül Isten hatalmát jelképezték és kifejezték azt a gondolatot, hogy Isten megvédi azokat, akik az ő oldalánál keresnek menedéket. A menekült, ha nem volt gyilkos, biztonságban volt, ha megragadta az oltár szarvait (Lásd XXI,14-hez).
vele egy darabból. V. ö. XXV,19.31.
vond be őket rézzel. Mivel állandóan tűznek kellett égnie az oltáron.

Ex 27,3

a lehamvazáshoz. Az elégetett állat és tüzelőanyag hamuja számára.
lapátjait. A hamunak az oltárról való eltávolítására.
medencéit. Edényeket a levágott állat vére számára.
villáit. Az áldozatok húsának elrendezéséhez.
serpenyőit. Amelyekben égő parazsat vittek az égő-áldozati oltárról a füstölő oltárhoz.

Ex 27,5

párkánya alá. Az oltár félmagasságán haladt ez a párkány és valószínűleg rézből volt és egy ércrácsozaton nyugodott. A hagyomány szerint a párkány egy könyök széles volt, és úgy látszik, hogy a papok használták, amennyiben rajta jártak (Zebach. 62a). Az ércrácsozathoz gyűrűk voltak erősítve, ezeknek segítségével szállíthatták az oltárt.

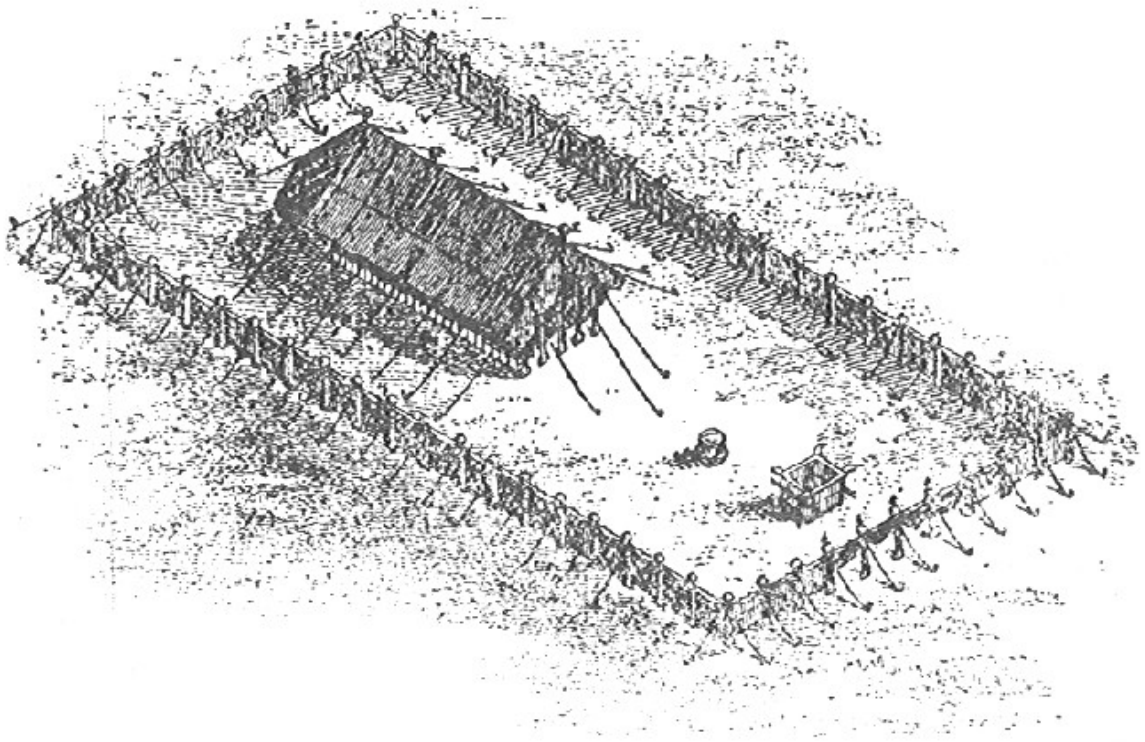

A sátor és a hajlék az udvarral.

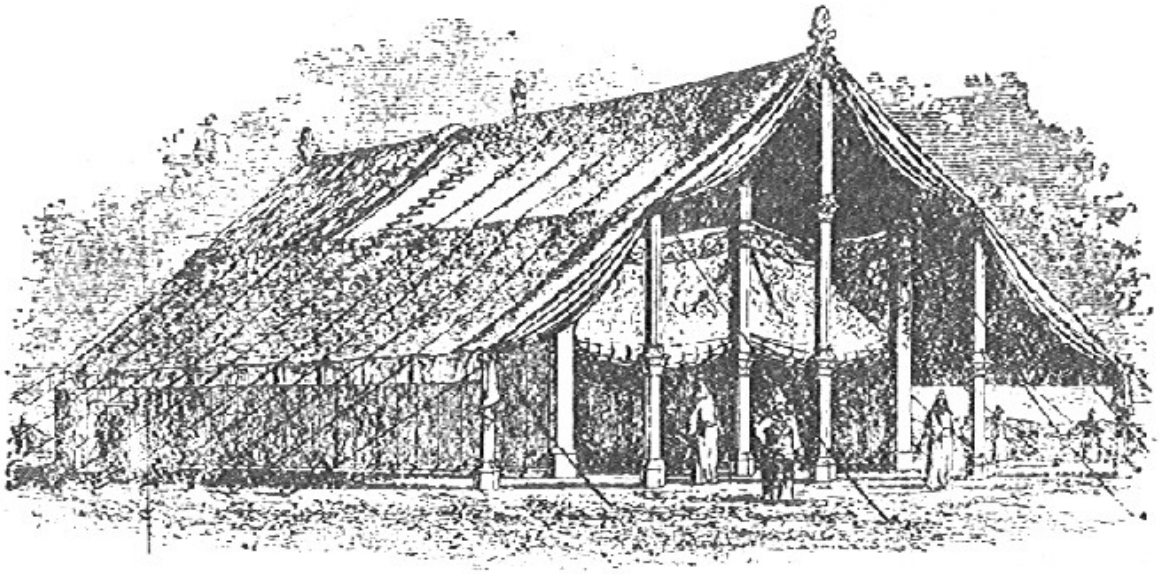

A hajlék. (Ferguson után.)

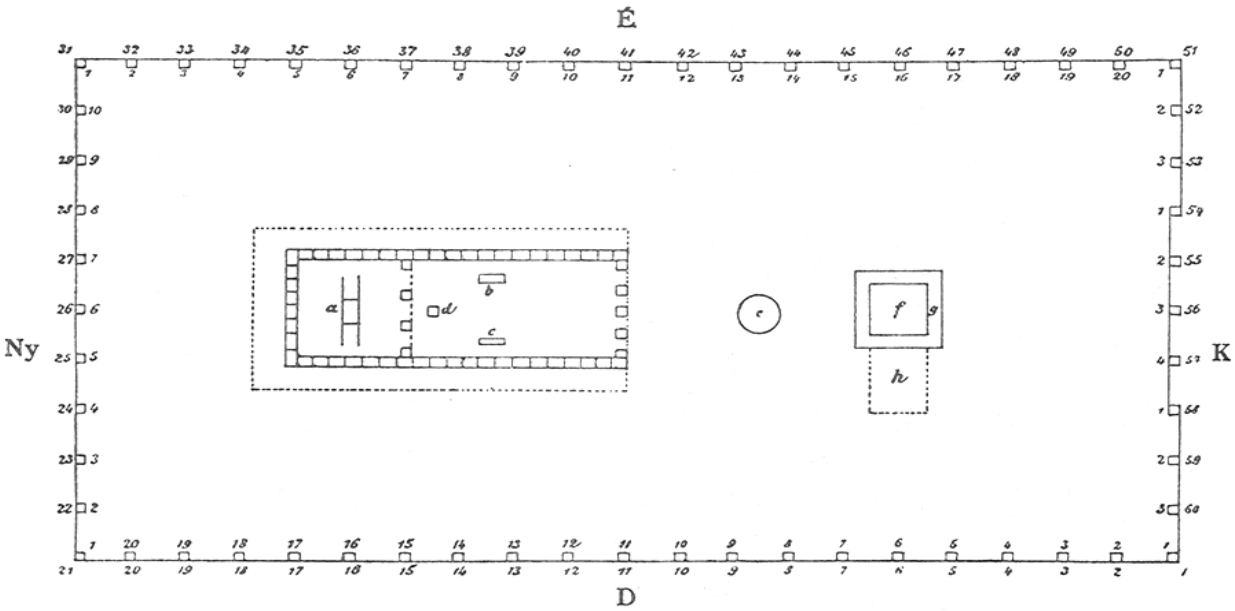

A hajlék alaprajza. (Riggenbach után.)
a) A frigyláda – *b)* A szinkenyér asztala – *c)* A menóra – *d)* A füstölögtető oltár – *e)* A mosdómedence – *f)* Az égőáldozati oltár – *g)* Az oltár párkánya.

Ex 27,8
Táblákból, belül üresen. Az oltár falécekből állt, amelyek érccel voltak borítva, úgyhogy belső része üres volt. Rási kifejti, hogy a XX,24-ben előforduló parancs „Földből oltárt készíts nekem”, azt jelenti, hogy egy földhalmot készítettek, amely ugyanolyan nagy volt, mint az oltár ürege és az oltárvázat arra ráborították.

9–19. A hajlék udvara.

Ex 27,9
udvarát. Azaz, bekerített helyet, de tető nélkül.
Minden izraelita, aki nem volt rituális szempontból tisztátlan, beléphetett oda. A bekerítésre használt anyag sodrott bisszus volt (lásd XXVI,1-hez). Hossza 100 könyök volt. A vászonfalakat 20 oszlop tartotta, amelyek 5 könyöknyire voltak egymástól; és mivel a falak magassága 5 könyök volt (18. vers), az oszlopok közötti részek négyzetalakúak voltak.

Ex 27,10
talapzataik. Lásd XXVI,19-hez szóló magyarázatot.
pántjai. Összekötő rudak, amelyek az oszlopokat tartották össze.

Ex 27,12
szélessége. Az udvar kétszer olyan hosszú volt, mint amilyen széles. Hosszában húsz oszlop volt, szélességében elég volt tíz.

Ex 27,16
takarófüggöny. A keleti oldalon függönyök voltak, épúgy mint a többi három oldalon, de csak 15 könyöknyire minden saroktól. Egy húsz könyök szélességű nyilt hely maradt így a középen, amelyet külön függöny takart el. Ez a külön függöny ugyanolyan anyagból volt, mint amilyenről XXVI,36-ban van szó.

Ex 27,17
összepántolva ezüsttel. V. ö. a 10. verssel.

Ex 27,18
ötven-ötven. Nehéz kifejezés. A Talmud szószerint veszi, „ötvenszer ötven”, és úgy gondolja, hogy a keleti oldalon az udvar ötven könyök volt négyzetben, azaz 2500 könyöknyi területű.

Ex 27,19
A hajlék. A szó itt tágabb értelemben áll, értik rajta az udvart, a szentélyt és a szentekszentjét.
szerszáma. Az eszközök, amelyeket a szentély felállításánál használtak; pl. kalapácsok, amelyekkel az ékeket beverték a talajba.

VIII. Tecávve.
(XXVII,20–XXX,10.)

Ex XXVII.

20–21. Olaj a lámpa számára.

A szentély leírása után a Szentírás azoknak a kötelességével foglalkozik, akik benne szolgálnak.

Ex 27,20
világítás céljára tört, tiszta olajat. Minden szent célra ilyet kellett használni.
tört olajat. Az olajbogyókat óvatosan összetörték mozsárban és az első olajcseppek, amelyeket így nyertek, adták a legfinomabb minőségű olajat.
örökmécsest. Mivel a szentélybe nem hatolt be napfény, állandóan mesterséges világítást kellett használni (v. ö. I. Sám. III,3). A szentély lámpáját jelképezi a zsinagógákban az örökmécses, a *Nér Támid.* Bölcseink a lámpát Izráel jelképének tekintik; Izráel küldetése volt, „hogy legyen a nemzetek világossága” (Jes. XLII,6; Tanch. u. o. 8).

Ex 27,21
A találkozás sátorában. Azaz, a szentélyben, nem pedig a szentekszentjében; lásd XXV,22.
a bizonyságot. Lásd XXV,21.
estétől reggelig. V. ö. XXX,7; ott megtudjuk, hogy Áron kötelessége volt a megmaradt kanócot reggelenként eltávolítani, újjal helyettesíteni és a lámpát olajjal megtölteni, hogy este meggyujthassa.

Ex XXVIII.
A papi ruházatok.

Miután Mózes utasításokat kapott a szentély építésére, most megkapja az intézkedéseket azokra a személyekre vonatkozólag, akik mint papok szolgálnak a szentélyben. Ez a szent hivatás Áronnak, fiainak és utódainak volt fenntartva. Megismerjük e fejezetből azokat a ruhákat, amelyeket a papoknak viselniök kellett szolgálatuk alkalmával a szentélyben. Ezek a ruhák megkülönböztették a papot a világi izraelitáktól és emlékeztették őt arra, hogy a világi embereknél nagyobb mértékben kell neki a szentség eszményének követését élete céljának tekinteni. Ezek a ruházatok hozzájárultak még a templomi szolgálat ünnepélyességéhez és méltóságához is.

Ex 28,1
hogy pappá avasd nékem. *„Lökahanó li.* Az ige tárgyragja egyesszámban van, mert a csoport vezető személyére, Áronra vonatkozik. Az Imit régi fordítása: „hogy pappá legyen nekem”.

Ex 28,2
szent ruhákat. Azaz, olyan ruhákat, amelyeket a papoknak szent szolgálatuk idején kellett viselniök.
méltóságra és fényes díszül. Vagy: „tiszteletül és díszül”. (Az Imit régi fordítása.)

Ex 28,3
bölcs szívűekhez. A bibliai lélektan szerint a szív nem az érzéseknek, hanem az értelemnek a székhelye.
megtöltöttem. Nem mintha Isten erre a külön alkalomra egyes embereket rendkívüli ügyességgel ruházott volna fel, hanem minden képesség, ami az emberben van, Isten ajándéka. Azoknak tehát, akik rendkívüli művészi érzékkel voltak megáldva, istenadta tehetségüket fel kellett ajánlaniok a szent ruhák készítésére.
hogy föl legyen szentelve. A papi köntösökkel való felruházás a pap beiktatásának (felszentelésének) része volt, amint ezt a következő fejezetből megtudjuk.

Ex 28,4
Melldísz. Ez és a főpap többi ruhadarabja, amely később le van írva, a rendes papi ruhákon kívül értendő.

Ex 28,5
És ők vegyék át. Azaz, a kézművesek vegyék át az anyagokat (XXV,3) azoktól, akik ajándékozzák azokat.

6–12. Az éfód.

Ex 28,6
az éfódot. Rövid, szűk ruhadarab, amit a testen a karok alatt viseltek és a vállak felett szalagokkal erősítettek meg vagy úgy viselték, mint egy övet vagy köténytt.
szövött munkával. Lásd a XXVI,1-hez szóló magyarázatot. Az éfód anyaga ugyanaz volt, mint a szentély függönyeinek és szőnyegeinek anyaga, és ez a főpap és szentély között fennálló belső kapcsolatra utal. De azonkívül még aranyfonalak is voltak az anyagába beszőve, ez talán a királyi hatalom jelképe, mert a főpap a szellemi közösség feje volt.

Ex 28,8
És kapcsolórészének. Az Imit régi fordítása: „És átkötéshez való szorító”.

Ex 28,9
ónixkövet. Vagy, sóhamkövet, mert az ónixkővel való azonosítás bizonytalan. L. m. Gen. II,12.
Izráel fiainak. Azaz, Jákób 12 fiának, akiktől a törzsek nevüket kapták. Menásse és Efráim helyett itt József nevét vésték rá.

Ex 28,11
Kőmetsző munkával. Tut-enk-Ámon sírja és az Ur város helyén végzett ásatások, ahol értékes aranyművesmunkákat, ékszereket találtak, bizonyítják, hogy az itt leírt vésési munkák gyakoriak voltak az ókori keleten.

Ex 28,12
emlékkövekül. Hogy emlékeztessék Izráel fiait közös származásukra, közös kötelezettségeikre az Egyisten szolgálatában.
és viselje Áron. A nevek szemléltető módon mutatták, hogy a főpap az egész közösség küldöttje és képviselője.

13–30. A melldísz.

Ex 28,14
tiszta aranyból. Ugyanaz a fém, amelyet a szentekszentjében használtak.

Ex 28,15
melldíszt. A melldísz kétrétű volt, minden oldalon nyitva volt, csak alul nem. „Törvénytevő melldísznek” nevezték, mert abban voltak az *Úrim* és *Túmmim,* amelyek segítségével a főpap Istenhez fordult döntésért, ha a közösség nagy megoldásra váró kérdéseiről volt szó.
az éfód készítése szerint. Ugyanolyan anyagból készítsék, mint az éfódot.

Ex 28,16
kétrétű. A ruhadarab hossza egy könyöknyi volt, szélessége pedig félkönyöknyi; kétrét hajtották, úgyhogy zacskószerű alakja lett.

Ex 28,17
kitöltő köveket. A melldísz különös jellegzetessége az volt, hogy tizenkét kő volt rajta és egy-egy kőre rá volt vésve Izráel egy-egy törzsének a neve; a kövek aranyfoglalatban négy sorban voltak elhelyezve, minden sorban három kő.
rubinkő. Héberül: *ódem.* Nyilvánvalóan a szó eredeti jelentésével, ami „vörös”-et jelent, van összefüggésben. Vöröses csillogású drágakő.
topáz. Héberül: *pitdá.* Szanszkrit nyelven: *pita,* sárgát jelent. Valamilyen sárgás-zöldes színben játszó kő.
smaragd. Héberül: *báreketh.* A babilóni *baraktu* vagy pedig a szanszkrit *marakutu* szóval hozzák összefüggésbe. Valószínűleg a héber *bárák* = villám szóból kapta nevét. Villámszerű fényt szóró drágakő. A fényszóró drágakövekről lásd Lőw Immánuel cikkét a Mahler-Emlékkönyvben. (Budapest, 1937. 464–68.)

Ex 28,18
karbunkulus. Héberül: *nófech.* Az egyiptomi nyelvben *mfkt* szónak van malachit értelme.

Ex 28,19
opál. Héberül: *lesem.* Az egyiptomi nyelvben ismernek egy *nsm* nevű sárga drágakövet.
achát. Héberül: *sebó.* Asszirul *súbú* egy drágakő neve.

Ex 28,20
berill. Héberül: *tarsis.* Lehetséges, hogy a hasonló nevű helységtől kapta nevét, ahová kincskereső expedíciókat vezettek.
jáspis. Színe világoszöld. Asszirul: *jáspu* v. *áspu.*

Ex 28,22
A láncokat, amelyekről ebben a versben szó van, ismerjük már a 14. versből.

Ex 28,23
és erősítsd. Szószerint: „és tedd”. (Az Imit régi fordítása.)

Ex 28,25
két végét. Azaz, a sarkokat, a melldísz tetején.
26–28
Két gyűrűt kellett fűzni a melldísz belülső, alsó sarkaira és két másik gyűrűt a vállszalagok alsó részeire kellett helyezni. A gyűrűkön keresztülhúzott kék zsinórok fűzték ezeket egymáshoz. Ezáltal a melldísz szilárdan feküdt a főpap mellén.

Ex 28,30
Az Úrim-ot és a Tummim-ot. Szószerint: „A világosságokat és a tökéletességeket”; héber kifejezésmód *(εν δια δυοιν)* azt jelenti, hogy „a tökéletes világosságok”. Azonos volt-e az Úrim és a Tummim a melldísszel és a tizenkét drágakővel vagy nem? Első tekintetre a szórend „És helyezd a törvénytevő melldíszbe az Úrim-ot és a Túmmim-ot” az utóbbi értelmezés mellett szól; és sok mai tudós azt hiszi, hogy az „két szent jóstárgy volt, amelynek segítségével a főpap Istenhez fordult

útmutatásért a nagy nemzeti ügyekben” (Driver). Rási is feltételezi, hogy az valamilyen olyan anyag, illetve tárgy volt, amelyet a főpap a melldíszen hordott és amelybe Isten neve be volt vésve. Ez ellen szól azonban az a tény, hogy a XXXIX. fejezetben, ahol a melldísz készítése részletesen el van mondva, semmi sem áll az *„Úrim és Tummim”* készítéséről. Tehát úgy látszik, hogy az *„Úrim és Tummim”* a tizenkét kőnek összefoglaló elnevezése volt. Az a tény, hogy magát a melldíszt is „a törvénytevő melldísznek” nevezték, azt mutatja, hogy maga a melldísz, nem pedig más valami volt az Istennel való érintkezésnek közvetítője. Lev. VIII,8-ban, ahol a főpap ruházata van leírva, az *Úrim és Tummim* említtetnek; viszont a tizenkét kő említése elmarad; ez meggyőzően bizonyítja a kettő azonosságát.
A Szentírás elmondja, hogy Izráel őstörténetének válságos és bizonytalanságokkal teli korszakaiban a nép az *Úrimhoz* és *Tummimhoz* fordult, hogy felvilágosítást és vezérlést kérjen (Num. XXVII,21; I. Sám. XXVIII,6); de hogy miképpen folyt ez le, az sehol sincs részletezve. Dávid kora után nincs szó arról, hogy *Úrim* és *Tummim*-hoz fordultak volna. Ez tehát a főpapsággal kapcsolatos, a leghomályosabb problémák egyike maradt.

31–35. A ruházat.

Ex 28,31
köpenyét. Hosszú köpeny, amelyet magasrangú férfiak hordtak. Hogy az ilyen köpenynek volt-e ujja, az bizonytalan, de a főpap köpenyének semmiesetre sem volt ujja. „Az éfód köpenyének” nevezték, mert ezen hordták az éfódot.
teljesen kékbíborból. A szövetet egyféle fonálból szőtték; a *kék* szín különös jelentőséggel bírt; v. ö. a kék fonalakat a *cicith*-nél (Num. XV,38).

Ex 28,32
fejének nyílása középütt. A köpenynek csak fent volt nyílása. Ezért a fejen át kellett felhúzni; és hogy el ne szakadjon az anyag, a szélét erősebb szövéssel kellett kidolgozni.
33–35
A köpeny szegélyét dúsan festett gránátalmákkal és aranycsengőkkel díszítették. Egy-egy pár gránátalma között egy-egy aranycsengő volt. A Talmud megállapítja, hogy 72 díszítés volt a szegély körül (Zebach. 88b). A főpapnak semmiesetre sem volt szabad szolgálatot teljesítenie hivatalos díszruhája nélkül. Az aranycsengők, amelyek a köpenyhez tartoztak, jelezték a gyülekezetnek az udvarban, hogy a főpap belép a szentélybe. Kalisch kifejti: „Az egész nép imádkozott és fohászkodott, amíg a főpap a szentekszentjébe lépett, hogy szolgálatot teljesítsen a nép nevében. Ezért szükséges volt, hogy ismerjék azt a pillanatot, amikor ő belép a szentekszentjébe”.

36–43. Az aranylemez, a süveg és a főpap többi ruhái.

Ex 28,36
aranylemezt. A hagyomány szerint két ujjnyi volt a szélessége és az egész homlokot körülövezte (Szukka 5a).
„Szent az Örökkévalónak!” Szószerint: „Szentség az Örökkévalónak”. Ez a felirat a főpap Istennek szentelt voltát juttatta kifejezésre és egyben világosan megjelölte a szolgálat célját is. Fennen hirdette azt az eszmét, amelynek a szentély látható jelképe volt.

Ex 28,37
kékbíbor szalagra. A kékbíbor szalag, amely az aranylemez sarkaira volt fűzve, megerősítette a főpap homlokán; de a homlok és az aranylemez között volt a süveg vászna (lásd 39. v.).

Ex 28,38

viselje Áron a felelősséget. Bizonyára ez az értelme: Amit Istennek adnak, annak hibátlannak kell lennie és az adás módjának is egyeznie kell az előírásokkal. Ha valami tökéletlenség lenne az áldozásnál vagy valamilyen hiba esnék a szertartás menetébe, a főpapra hárul a felelősség. Ő a szentély őre; és szent hivatala révén, amelyet homlokán az aranylemez jelképez, arra kell törekednie, hogy Isten elfogadja az oltáron bemutatott áldozatot.
homlokán állandóan. Mindíg, ha mint főpap szolgálatot teljesít.

Ex 28,39
köntöst. „Ez a ruhadarab leért a lábakig és szorosan a testhez simult és karhoz simuló ujjai voltak" (Josephus).
bisszussal. Színe kétségtelenül fehér volt, ez a tisztaság és szentség színe.
bisszus-süveget. A héber „cánáf" tőnek „körülcsavarás" értelme van. Bizonyára turbánféle süveg volt (l. m. Ezek. XXI,31). Ugyanebből a tőből van a צניף is, ami szintén szerepel mint főpapi és királyi süveg (Zech. III,5; Jes. LXII,3).

Ex 28,40
Áron fiainak. Az egyszerű papoknak köntösük és övük volt, mint a főpapnak; de bisszus-süveg (שש מענפת) helyett „magas süvegeket" (מגבעות) hordtak a fejükön.

Ex 28,41
És öltöztesd be azokba testvéredet, Áront. A beiktatásnak szertartása a következő fejezetben van leírva.
töltsd meg kezüket. A hivatalbaiktatás egyik *terminus technicus*-a. Annyit jelent, hogy szenteld meg. Talán arra vonatkozik, hogy első áldozatokkal „töltse meg a kezét".

Ex 28,42
alsóruhákat. Ezek térdig értek. A lábak betakarásáról nincs itt szó.

Ex 28,43
oltárhoz. Az égőáldozati oltárhoz.
a szentélyben. Itt ez a kifejezés általánosságban jelenti a szentélyt, beleértvén az udvart is.
nehogy meghaljanak. Isten könyörtelenül megbünteti, ha szolgái megszentségtelenítik hajlékát; v. ö. Nádáb és Ábihú sorsát Lev. X,1 és köv.

Ex XXIX.
A papság felszentelése.

Az itt elmondott szabályok nagyobb részletességgel vannak felsorolva Lev. VIII-ban, amellyel ezt a fejezetet össze kell hasonlítani.

Ex 29,1
tulkot. Vétekáldozatra (Lev. VIII,2). A papoknak maguk számára kellett bűnbocsánatot szerezni vétkeikért, mielőtt azokat a szertartásokat végezhették, amelyek által mások számára akarnak bűnbocsánatot kapni.
két hibátlan kost. Az egyik égőáldozatul szolgált (18. v.), és a másik az a „beiktatásnak kosa" volt (22. v.).

Ex 29,4
fürösztesd meg őket. Vigyázz arra, hogy megmossák egész testüket. Világos a fürdés szertartásának erkölcsi jelentősége. Ez az első lépés a beiktatás szertartásához. A zsoltáros szerint a „tiszta kéz és tisztult szív" előfeltétele annak, hogy valaki megállhassa helyét szent hivatásában. (XXIV,3–4) „Ki mehet fel az Örökkévaló hegyére és ki állhat meg az ő szent helyén? *A tiszta kezű és tisztult szívű,* aki hamisságra nem adta a lelkét és nem esküdött csalás végett".

Ex 29,5

öltöztesd Áront a köntösbe. Áront és fiait felöltöztetésükkel, szentségük és hivatásuk látható jelvényeivel látta el és ezzel jelezte, hogy ők különböznek a nemzet többi tagjaitól. „A papok, ha rajtuk van a hivatalos ruházatuk – mondja a Talmud –, rajtuk van a papságuk is; de ha nincsenek papi ruhában, nincs rajtuk a papságuk” (Zebach. 17b). Ez a rabbinikus mondás azt tanítja, hogy a papok nem különböznek Izráel többi fiaitól. Csak amidőn a szentélyben szolgálatot teljesítenek, a szolgálat tartama alatt emelkednek ki és vannak elkülönítve a közösség többi tagjától.

Ex 29,6
a szent koronát. Ez azonos a XXVIII,36-ban említett aranylemezzel *(Cic.).*

Ex 29,7
a kenet olaját. Ennek összetétele XXX,22 és köv.-ben van ismertetve. Az olaj csillapító hatással volt a bőrre. Keleten, ahol perzselően tűz a nap, különleges jelentősége van ennek. Érthető, hogy az olajjal való kenés a kényelem és jóérzés jelképévé lett. Ezért került bele a királyok és papok felkenési szertartásába. Átvitt értelme: részesedni Isten áldásában.
öntsd fejére. Csak a főpapéra. Egyszerű papnál nem öntötték az olajat hanem az ujjal kenték a fejére (lásd Lev. VIII,12-höz szóló magyarázatot).

Ex 29,9
örök törvényül. A papságnak minden időkre Áron ivadékai közül kellett kikerülnie.
10–14
Áron és fiainak vétekáldozata.

Ex 29,10
támasszák… kezüket. Mindenki tegye rá kezét, hogy megjelölje az állatot, mint annak a személynek engesztelő áldozatát, aki az áldozatot hozta; lásd Lev. I,4-hez szóló magyarázatot. Áron és fiai kétségtelenül bűnvallomást tettek, mialatt kezüket az állat fejére tették.

Ex 29,11
És vágd le. A levágást nem kellett okvetlenül a papnak végeznie (lásd Lev. I,5-höz).

Ex 29,12
Az itt szereplő szertartás ugyanaz, mint amely rendesen a vétekáldozattal jár (lásd Lev. IV,4).

Ex 29,13
hagyd füstben felszállani. Héberül: *hiktir,* az áldozat, vagy tömjén füstölögtetésének *terminus technicus*-a.

Ex 29,15
És az egyik kost. A vétekáldozat után, amely a vétektől tisztított meg, következik az égőáldozat, amely az Istennel való közösséget jelképezte. Az égőáldozat szertartása részletesen le van írva Lev. I, és VIII-ban; azoknak a fejezeteknek magyarázata kapcsán részletesebben megbeszéljük.

Ex 29,18
kellemes illatú. Amely kellemes Istennek. „Az áldozat elégetését nevezik így, ‘Kellemes illatú tűzáldozat az Örökkévalónak’; és az kétségtelenül úgy is van, mivel arra szolgál, hogy eltávolítsa a bűnös gondolatokat a szívekből. *Az áldozat hatása az emberre, aki bemutatja, kellemes az Örökkévalónak”.* (Maimonidesz.)

Ex 29,19
a másik kost. A beiktatási áldozatra. Minden, ami előbb volt, csak bevezetés a beiktatás szertartásához.

Ex 29,20
fülcimpájára… jobbkezük… jobblábuk… A *fület* megérintették a vérrel, hogy meg legyen szentelve Isten szavának meghallgatására; a *kezet,* hogy teljesítse azokat a kötelességeket, amelyek a papsággal összefüggnek; és a *lábat,* hogy az igazság útján járjon. A „papi birodalomban” Izráel szellemi közösségében a fül, kéz és láb felszentelését ki kell terjeszteni a „birodalom” minden egyes

tagjára.

Ex 29,21
hints. A kettős behintés, vérrel és olajjal, jelképezte a papság két főtevékenységét: terjeszteni a jámborság világosságát és örömét és bevésni a népnek lelkébe azt az igazságot, hogy a bűnökért lehet bűnbocsánatot kapni, ha őszintén megtérnek.

Ex 29,24
lengesd szertartásos lengetéssel. Fordítsd az áldozatot a négy világtáj felé, annak jelképéül, hogy a mindenség Istenének mutatják be.

Ex 29,26
a szegyet. Azt megtarthatták az áldozó papok elfogyasztásra (Lev. VII,34), ezért itt Mózes kapja, mert itt ő végezte a papi szertartásokat.

Ex 29,27
És szenteld meg. Különítsd el; tedd külön, mint Áronnak és fiainak járó részt; lásd Lev. VII,34 és köv.
fölajánlásra szolgáló. Amit a hívő a papnak adott.

Ex 29,30
Hét napon át. Lásd a 35. vershez szóló magyarázatot.
midőn belép. Midőn először lép be.
31–34
A 27. versnek folytatása, amelyben le van írva Áronnak és fiainak áldozati étkezése beiktatásukkal kapcsolatosan.

Ex 29,32
És fogyasszák el. A békeáldozat jellemző tulajdonsága, hogy jelképes étkezés volt, amelyben Isten jelenlétében, szinte Istennel együtt vesz részt az áldozó és az áldozatbemutató, ha szabad ezt mondanunk.

Ex 29,33
idegen. Aki nem pap.

Ex 29,34
megmarad. V. ö. XII,10. Ez a törvény minden béke- és vétekáldozatra vonatkozik.
szentség. Istennek szentelt.

Ex 29,35
hét napon át. A felszentelés szertartását hét napon át minden nap meg kell ismételni.

Ex 29,36
tisztítsd az oltárt. Az Engesztelés napján a főpap megtisztította a szentélyt és berendezéseit minden tisztátalanságtól, amely az év folyamán érinthette (Lev. XVI,20). Eszerint mielőtt az oltárt nyilvános áldozatokra használatba vették, tisztítási szertartást végeztek rajta.

Ex 29,37
legszentebb. Szószerint: szentekszentje.
mindenki, aki az oltárt érinti. Mindenkinek, aki az oltárhoz közeledik, tisztának kell lennie (Ibn Ezra, Rásbám). A legtöbb mai magyarázó ezeket a szavakat úgy értelmezi, hogy minden, ami megérinti az oltárt, az oltár által „szent” lesz; azaz, a szentély tulajdona lesz és azt fel kell áldozni.

38–42. A mindennapi áldozatok.

A mindennapi áldozatok összegezése, amelyeket a közösségért, mint egységért kell bemutatni, valamint az imént felszentelt papok kötelessége; v. ö. Num. XXVIII,3–8.

Ex 29,40
lánglisztet. Az égőáldozattal egyidejűleg étel- és italáldozatot kell bemutatni.

Ex 29,42
találkozom veletek. Lásd XXV,22.

43–46. A szentély szent rendeltetése.

Ex 29,43
Izráel fiaival. A szentély nem a papok kizárólagos tulajdona és Isten sem kizárólag a főpapnak nyilatkozik ott meg.
dicsfényem által. Azaz, Isten megnyilatkozása a felhőben; lásd XL,34 és köv.

Ex 29,44
És megszentelem. Isten a szentség egyetlen forrása és csakis Ő szentelhet meg.

Ex 29,45
És lakozni… között. V. ö. XXV,8.
és Istenük leszek. Lásd VI,7.

Ex 29,46
És megtudják. Hogy ugyanaz az Isten, aki megmentette őket Egyiptomból, választotta ki őket népéül és szentelte fel őket az Ő szolgálatára.

Ex XXX.

1–10. A füstölögtető oltár.

Ex 30,1
oltárt. Azon nem mutattak be áldozatokat és csak azért nevezték úgy, mert hasonlított az égőáldozati oltárhoz.

Ex 30,3
tiszta arannyal. Mivel a füstölögtető oltár a szentélyben volt és nem az udvaron az égőáldozati oltárnál, azért aranyból volt készítve; lásd 293. oldalt.
aranypárkányt. Lásd a XXV,11-hez szóló magyarázatot.

Ex 30,4
két oldalfára. Karikák voltak rajta és sittimfából készült rudak a szállításra, mint a ládán, az asztalon és a másik oltáron.

Ex 30,6
a függöny elé. T. i. annak a helyzetéből, aki belép a szentélybe. A füstölögtető oltár (vagy „belső oltár”) kb. középen volt az égőáldozati oltár és a szentekszentje között.
bizonyság ládájánál. Lásd XXV,16.
ahol találkozom. Lásd XXV,22.

Ex 30,7
rendbehozza a mécseket. Lásd XXVII,21. A tömjénnek szimbólikus jelentősége volt, amint látható Zsolt. CXLI,2-ből, „Olyan legyen az imám előtted, mint tömjén”. Jelképe lett a forró és bensőséges imának. Bölcseink szerint a tömjén héber nevének négy betűje célzás négy szóra: tömjén = קטרת, azaz קדושה „szentség”; טהרה „tisztaság”; רחמים „irgalom”; és תקוה „remény” – gyönyörű

összegezése az ima előfeltételeinek és a szellemre gyakorolt hatásának (Tanch. u. o. 14).

Ex 30,8
estefelé. Héberül: bén *háárbájim,* szürkületkor.

Ex 30,9
idegen füstölőszert. T. i., amit nem úgy készítettek, amint elő van írva a 23. versben, vagy amit nem előírásos módon mutatnak be. Ezt az oltárt kizárólag tömjén füstölögtetésre használták.

Ex 30,10
engesztelést. Amennyiben rátesz a vétekáldozat véréből (Lev. XVI,18).
egyszer az évben. Engesztelés napján.

IX. Ki thissza.
(XXX,11–XXXIV.)

Ex XXX.

11–16. A sekel törvénye.

Minden esetben, amikor megszámlálják a harcképes férfiakat, a felnőtt izraelita férfiaknak egy fél sekelt kell fizetniök.

Ex 30,12
megszámlálásuk alkalmával. Olyan szerepe van ennek, mint a sorozásnak a hadseregnél.
váltságát. Héberül: כֹּפֶר. Ez a váltságdíjra vonatkozó *terminus technicus* háromszor fordul elő a Tórában és mindig olyan pénzre vonatkozik, amelyet az az ember fizet, aki életet oltott ki, még pedig olyan körülmények között, hogy nem nevezhető gyilkosnak. Igy pl. olyan ökörnek a tulajdonosát, akit már előzőleg figyelmeztettek, hogy az ökre öklelős és nem vigyázott rá, annak az embernek halálbüntetés járna; de mivel cselekedete nem volt szándékos, váltságdíjat (כֹּפֶר) fizethet. A szándékos gyilkostól azonban nem lehet ilyen váltságdíjat elfogadni. Ez az elgondolás az alapja fejezetünk félsekel törvényének. Az a katona, aki harcba készül, természetesen nem tekinthető szándékos gyilkosnak, de mivel kész emberéletet kioltani, meg kell fizetnie „lelkének váltságát” (B. Jacob).
midőn számba veszik. A katonával meg kell értetni, hogy bármily magasztosak is azok a célok, amelyekért harcba vonul, a háború mégis súlyos erkölcsi hátrányokat idéz elő. Ezért a váltságot már rögtön a sorozásnál meg kell fizetni jóval a valóságos háború megkezdése előtt.
csapás. Héberül: *negef.* Ugyanebből a tőből származik a *mággéfa* szó, amely egyes helyeken (I. Sám. IV,17; II. Sám. XVII,9 stb.) vereséget (a háborúban) jelent. Egy ismert karaita magyarázó ezt a helyet is így értelmezi: „nehogy vereséget szenvedjenek a harcban”.
midőn megszámlálják őket. A fent említett magyarázat szerint ez a kifejezés lenne a 13. vers kezdete.

Ex 30,13
Minden egyes, aki átmegy. A katonai tisztviselők előtt, akik a sorozást végzik.
a szent sékel szerint. Teljes súlyú sekelt, amelyet szentelt dolgokkal kapcsolatban használtak.
a fölajánlott adomány. Héberül: *terúma.* Ugyanez a kifejezés áll Num. XXXI,52-ben.

Ex 30,14
húsz évestől fölfelé. Ettől a kortól kezdve hadkötelesek az izraeliták.

Ex 30,15
és a szegény ne adjon kevesebbet. Minden lélek egyenlő értékű Isten előtt, ezért mindenkinek egyenlő váltságot kell fizetni.
engesztelésre lelketekért. Héberül: לכפר על נפשותיכם ez a kifejezés a כפר-nak bővítése és a következő versben újra előfordul. Még olyan racionalista magyarázó is, mint Ehrlich helyesen látja ebben a Szentírás egyik legszebb tanítását, amelyhez nincsen párhuzam sem régi, sem új szent könyvekben. Ugyanez a kifejezés áll a midjániták elleni háború után Num. XXXI,50-ben. A midjániták teljes veresége után a győztes harcosok a szentélybe jöttek és áldozatul hoztak drágaköveket és más értékes zsákmányt, hogy *engesztelést szerezzenek lelkükért az Örökkévaló előtt.* „Más népek győzelmi dalokat énekelnek ha győzelmet aratnak ellenségeik felett, hát miért hoznak ezek a harcosok engesztelési áldozatokat?" kérdi Ehrlich; „ez új bizonyítéka annak, hogy mennyire ellenszenves a Tóra szellemének az emberi vér kiontása. Ugyanez a motívum domborodik ki abból a zsidó legendából is, amely azt meséli, hogy az angyalok dicshimnuszt akartak zengeni, amikor az Örökkévaló a tengerbe döntötte az egyiptomiakat, de Isten elhallgattatta őket ezekkel a szavakkal: „Teremtményeim elmerültek a tenger hullámaiban és ti dicshimnuszokat akartok zengeni?" (Meg. 10b; Szanh. 39b).

Ex 30,16
szolgálatára. A sekelek ezüstjéből készítették a szentély oszlopainak talapzatait és a horgokat, amelyek összetartották a szentély egyes részeit (XXXVIII,27). Így tehát az összetartozás szimbolumaivá váltak.
emlékezésül. Azaz, hogy Isten kegyesen megemlékezzék Izráel gyermekeiről és engesztelést adjon nekik a harcban kiontott vérért.
Későbbi időkben a félsekel évi adó lett, amelyet a Templom nyilvános istentiszteletének fenntartására használtak fel. A mindennapi istentisztelet költségeit így az *egész* nép viselte, és nem csak néhány gazdag ember adakozásából fedezték. Az a tény, hogy a gazdag nem adhatott többet és a szegény nem adhatott kevesebbet, mint egy fél sekelt, azt tanítja, hogy a „Szentély mérlegelésében" ami szószerinti fordítása a בשקל הקדש-nak nincsenek rang- és vagyonbeli különbségek. Továbbá az a körülmény, hogy csak egy félsekelt kellett fizetni, azt mutatja, hogy az egyén adománya a szent, közös ügyek céljaira mindig tökéletlen marad. Mert ahhoz, hogy a szentély érdekében tökéletes munkát végezzünk, mindenkinek, magas- és alacsonyrangúnak, gazdagnak és szegénynek az együttműködésére van szükség.
A Palesztinán kívül élő zsidók az egész ókoron át époly buzgón fizették ezt a templomi adót, mint Júdea lakói. A zsidógyűlölők azzal vádolták, hogy „túlságosan sok pénzt küldenek ki az országból". Egyik római provincia helytartóját, aki ezeket az adományokat lefoglalta, Cicero vette védelmébe zsidóellenes beszédében. A második templom pusztulása után kényszerítették a zsidókat, hogy azt az adót tovább is fizessék a római Jupiter-templom javára. Midőn ez a jogtalan adó egyes alkalmakkor megszűnt vagy elengedtetett, a diaszpóra zsidói ezt az összeget arra használták fel, hogy a palesztinai teológiai főiskolákat támogassák.
Mind a mai napig él még a félsekelek emléke. Az Ádár hónapot megelőző szombaton, Sekálim-szombatján Ex. XXX,11–17-et olvassuk a Tórából, külön haftárával; Purimkor pedig a forgalomban levő ezüstpénz fele értékét valamilyen jótékony célra adjuk. A zsidó nemzeti mozgalom feltámadásával újjáéledt a sekel-fizetés szokása. Ezekből a sekel-jövedelmekből tartják fenn a cionista világmozgalmat és szerveit.

17–21. A mosdómedence.

Ex 30,18
oltár. Az égőáldozati oltár.

Ex 30,20
nehogy meghaljanak. Tisztátalan kézzel vagy lábbal a szentélybe lépni annak

megszentségtelenítését jelentené.
az oltárhoz. Noha az oltár az udvarban volt és nem a szentélyben, mégis ugyanazt a bűnt követnék el, mintha oda lépnének be.

Ex 30,21
mossák meg. Az előbbi versben használt ige ismétlése azt hangsúlyozza, hogy ez a rendelkezés örökidőkre szól.
nemzedékeiken át. Ezt a szabályt megtartották a jámborok minden időben és minden istentisztelet előtt megmossák kezüket; ez bölcseink szerint a mai megfelelője az áldozásnak. A legtöbb zsidó templom előcsarnokának bejáratánál mosdó van, a rituális kézmosás céljára (Rasba resp. 191; Ócár Jiszráél s. v. כיור).

22–23. A felkenő olaj.

Az olivaolajat négy fűszernövény kivonatával kellett keverni, hogy a felkenés jelképes szertartását végezhessék vele; azaz, hogy felszentelhessék vele a találkozás sátorát és azokat, akik benne szolgálatot teljesítenek.

Ex 30,23
kiváló illatszereket. A héber kifejezés nehézkes. Valószínűleg a legfinomabb illatszereket jelenti.
finom mirrhát. A legtisztább fajtából, amely vagy magától folyt ki a növényből vagy a növény megfúrása után csapolták le.
ötszáz mértékkel. Ez kb. 7 kilónak felel meg.

Ex 30,24
És kassziát. Héberül: *kidda.* Egy fahéjfélének a belső héja, amit lehántottak és napon szárítottak (Driver).
egy hin. Kb. 5–7 liter.

Ex 30,25
kenetolajat. Kiváló szakértelem kellett ezeknek az illatszereknek és olajoknak az előállításához. Azért ezt a munkát szakemberekre kellett bízni. Későbbi időkben bizonyos „papok fiai” voltak ennek a munkának a szakértői (I. Krón. IX,30). „És papok fiai közül vannak, akik keverik a keveréket a fűszerekből.”

Ex 30,29
legyen megszentelve. V. ö. XXIX,7.29.

Ex 30,30
És Áront… kend fel. V. ö. XXIX,7.29.

Ex 30,32
Embernek testére. Azaz, világi ember testére. Ezt a szent olajat nem volt szabad világi célokra használni.
hozzá hasonlót ne készítsetek. Világi célokra.

Ex 30,33
idegenre. Olyan embert felkenni, akinek nincs rá joga.
legyen kiirtva. Lásd XII,15-höz.

34–38. A szent füstölőszer.

A tömjén az ősi kultuszok mindegyikéhez hozzátartozott. Szimbolikus jelentőségéről lásd a XXX,7-hez szóló magyarázatot. Zsidó misztikusok azt mondják, „ha az emberek ismernék a szent tömjén kimagasló jelentőségét, aranykoronát tennének minden egyes fűszerére”. A tömjénnek fertőtlenítő

hatása van, azonkívül jelentékeny hatással van a hívők idegeire és az idegrendszer állapotára. Bölcseinknek a tömjénről szóló elbeszéléseiből láthatjuk, hogy ismerték a tömjénnek ezeket a tulajdonságait.

Ex 30,34
gyantát. Héberül: *nataf.* Egyes magyarázók szerint valami illatos olajat jelent. Bölcseink szerint ugyanaz, mint „Gileád balzsama” (Rási, Kerit. 6b).
ónixot. Héberül: *söchéleth.* Bizonyos kagylókból nyerték ezt, amelyeket a Sástengerből halásztak; nem azonos a sóham-kővel, amelynek megfelelője szintén ónix egyesek szerint, amely szó a görögben körmöt is jelent.
galbanumot. Héberül: *chelbena.* Bizonyos cserjének a gumija. Az előbbi fűszerekkel ellentétben ennek az illata nem kellemes. Bölcseink szerint azért keverték be a fűszerekbe, mert amint a galbanum lényeges eleme a szent tömjénnek, épúgy Izráel gyülekezetének az imáit is akkor fogadja el leginkább Isten, ha magukbafoglalják a megtérő bűnösök és a hitszegők imáit is (Kerit. 6b).

Ex 30,35
illatszerkészítő munkával. Különös ügyesség kellett a tömjén keveréséhez; titkok ezek, amelyeket nemzedékről nemzedékre öröklődtek Abtinász családjában, aki ennek elkészítésével volt megbízva (Jóma III,11).

Ex 30,37
szentség… az Örökkévaló számára. Tilos tömjént készíteni hasonló fűszerekből és hasonló összetételben magán- vagy világi használatra.

Ex XXXI.

1–11. A művészek és feladataik.

Lásd a XXXV,30–XXXVI,2-höz szóló magyarázatot.

13–17. A szombat.

Ex 31,13
szombatjaimat. A frigysátor építésének munkája, amelynek most kellett megkezdődnie, igen nagy jelentőségű volt és Isten szolgálatában történt. De nem volt nagyobb fontossága, mint az Isten által elrendelt szombatnak, tehát nem helyezhette a szombatot hatályon kívül. Ezért ismétli a Tóra a szombati törvényeket. V. ö. XXXV,2.
jel. A szombat több volt, mint pihenőnap. Megtartása azt jelentette, hogy az izraeliták újra meg újra elismerik Istent, mint a világegyetem teremtőjét. Nyilt istentagadást jelentett volna a szombat megszegése még a szentély építésével kapcsolatban is; ellentétben állt volna a szentély főcéljával, ami az volt, hogy Izráelt Isten szolgálatára megszentelje.
hogy tudva legyen. Szószerint „tudni”. Az Imit régi fordítása: „hogy megtudjátok”. Rási és Maimonidesz szerint azt jelenti: „hogy az összes nemzetek tudják”. Driver hasonlóan értelmezi: „Hogy az egész világ ismerje fel a szombat által, hogy Isten az, aki Izráelt megszenteli és megőrzi, hogy szent nép legyen”. A szombatot az egész ókori világban a zsidó nép legsajátosabb megkülönböztető ünnepének tartották.

Ex 31,14
halállal haljon. Ezt a legsúlyosabb büntetést csak akkor mondták ki, ha a bűnös két tanú figyelmeztetése ellenére is és azok jelenlétében szegte meg a szombatot.

Ex 31,15

nyugalom szombatja. Azaz, teljes munkaszünet.

Ex 31,16
örök szövetségül. Ha hetenkint megszentelik az izraeliták a szombatot, ezzel tanúságot tesznek Istenbe vetett hitükről és törvényei iránt való engedelmességükről. Állandó megújítása ez Isten és az ősatyák szövetségének.

Ex 31,17
hat napon át. Lásd a negyedik parancsolatot (XX,11).

18. Mózes átveszi a kőtáblákat.

Ex 31,18
Isten ujjával írt. A táblák kimondhatatlan szentségének kifejezésére és annak hangsúlyozására, hogy a táblának az emberek számára szóló tanításai isteni eredetűek.
A 18. vers összeköti ezt a fejezetet az aranyborjú elbeszélésével, amelyről a következő fejezetben van szó. XXXII,15 elmondja, hogy a táblák Mózes kezében voltak és ez a vers közli, hogyan vette át azokat.

Ex XXXII.

Az aranyborjú és a nép bálványimádása.

Ex 32,1
késlekedik. Bölcseink szerint a nép Mózes visszatérését a negyvenedik napra várta, a felmenés napját beleszámítva; de ő teljes negyven napon át maradt a Szinaj hegyén. Miután nem jelent meg azon a napon, amelyen várták, a nép azt hitte, hogy meghalt és az elhagyatottság érzése vett rajta erőt. Látható istent kívántak (Rási. Sabb. 89b).
Áron körül. Amidőn Mózes eltávozott a táborból, Áront és Húrt hagyta ott helyettesként (XXIV,14). Miért van tehát itt csak Áron megemlítve? A hagyomány szerint Húr ellenállt a nép követelésének és azért meggyilkolták. Áron viszont, aki látta a nép elszántságát, engedett, hogy időt nyerjen Mózes megérkezéséig (Lev. r. X,3).
aki járjon előttünk. Ennek az „istennek” Mózest, a vezetőjüket, kellett volna helyettesítenie.

Ex 32,2
Szedjétek le. Áron szándéka az lehetett, hogy lehűtse lelkesedésüket. Azt gondolta, hogy sajnálni fogják az ékszereket és nem fogják feláldozni még erre a célra sem.

Ex 32,3
És lerakta. Áron csodálkozására a nép azonnal engedelmeskedett felszólításának. „Micsoda ingadozó nép – mondják bölcseink –, egyik nap odaadják aranyukat és ezüstjüket Isten szentélye számára, másnap pedig ugyanazt teszik az aranyborjú kedvéért” (jer. Sekal. I,1).

Ex 32,4
kiformálta. Az aranytárgyakat előbb megolvasztották, úgyhogy egy aranytömb lett belőle. Ebből formálta Áron az aranyborjút. A birodalom kettéoszlása idején I. Jeróbeám is aranyborjút állíttatott fel (v. ö. I. Kir. XII,28). Itt is, ott is nyilvánvalóan egyiptomi befolyás ez.

Ex 32,5
holnap. Ez a halogatás – bölcseink szerint – Áron bizakodó reményéből fakadt, hogy Mózes majd közben megérkezik és a borjú tiszteletére szánt ünnepből „az Örökkévalónak” szóló ünnep lesz (Tanch. Ki Thissza 19). Jehúda Halévi szerint „a nép nem akarta feladni Istenhez való tartozását”.

Ők csak Isten látható szimbolikus jelképét óhajtották maguk előtt látni, annak az Istennek jelképét, aki kihozta őket Egyiptomból. Bűnük nem az első, hanem a második parancsolat megszegése volt. Áron magatartását mégis nehéz megérteni. Találunk azonban ha nem is mentséget, legalább magyarázatot viselkedésére. A hagyomány szerint békeszeretet volt természetének legjellemzőbb vonása. Mindíg a békét szerette, állandóan a békét kereste, de miután látta, hogy az ellenállás kilátástalan lenne, engedett a nép követelésének. Kétségtelenül akadtak volna, akik készek lettek volna mellé állani, de ő nem akarta a népet kettéválasztani, mert ez vérontásra vezetett volna (V. ö. Pirké di R. Eliezer 45. és Lurja u. o.).

Ex 32,6

másnap. Miután az oltár felépült.
égőáldozatokat. V. ö. XX,24.
enni és inni. Valószínűleg az áldozattal kapcsolatban (lásd XXIV,11-hez).
mulatozni. Vagy „játszani”. Tánccal és énekkel egybekötve (v. ö. a 18. verssel), ami általában szokás volt a pogány népek szertartásaiban.

Ex 32,7

a te néped. Isten megtagadja a bűnös izraelitákat. Nem akarja őket többé saját népének elismerni. Bölcseink viszont a „te néped, amelyet fölhoztál Egyiptom országából” kifejezést célzásnak veszik a „gyülevész tömegre” *(erev-rív).* Nem Isten volt az, aki ezeket Egyiptomból kihozta, hanem Mózes engedte meg nekik, hogy Izráelhez csatlakozzanak. (Zóhár Exod. 191 ab.)

Ex 32,8

Hamar. Még nem telt el egész hat hét, hogy hallották, amint Isten hangja hirdette, „Ne készíts magadnak faragott képet”.

Ex 32,9

keménynyakú. Makacs; itt annyit jelent: kitartó a bálványimádásban. A képet a vers a csökönyös ökörről veszi, amely nem akarja nyakát az igába hajtani.

Ex 32,10

hagyj magamra. Bölcseink szerint ez azt jelenti, hogy Mózes megértette az isteni szavakból, hogy csakis az ő közbelépése mentheti meg az izraelitákat a fenyegető pusztulástól. (Tanch. u. o. 22.)

Ex 32,12

vesztökre. Gonosz szándékkal. Így gúnyolódnának az egyiptomiak, ha most Izráel elpusztulna; v. ö. X,10.
a hegyek között. A Szinaj-félsziget hegyeiben.
vedd meggondolóra. Szokása a Szentírásnak, hogy Istennek emberi érzéseket tulajdonít. Istenről akkor áll, hogy „meggondol valamit”, és „megbán valamit”, ha az emberek magatartásának változása folytán, Ő ennek megfelelően velük nem úgy cselekszik, mint előbb ígérte (Driver).

Ex 32,13

tenmagadra. Nevedre, amely örök ideig uralkodik.

15–20. Mózes visszatér a táborba.

Ex 32,16

Isten műve. Mózes, Izráel viselkedése felett való felháborodásában összetörte a táblákat, noha azok „Isten műve” voltak.

Ex 32,17

Józsua. Mózes őt a hegyen hagyta (XXIV,13), és ezért Józsua természetesen nem tudta, mi történt a táborban.

Ex 32,18
karéneknek. Azaz, karénekben felelnek egymásnak.

Ex 32,19
és föllobbant Mózes haragja… összetörte. A héber szó, amit „harag”-gal fordítanak, nem csak haragot, hanem méltatlankodást is jelent. Nem is harag volt az, ami őt arra indította, hogy a táblákat összetörje. „Az, aki haragjában összetör valamit, olyan, mint a bálványimádó” mondják bölcseink (Sabb. 105b). A harag önző és vak és pusztán érzéki visszahatás az elszenvedett fájdalom miatt. Ha pl. egy gyermek megüti lábát egy kövön, sokszor teljesen értelmetlenül a követ veri meg. Egészen másnemű a *méltatlankodás* erkölcsi érzése, amely akkor ragad el bennünket, ha valami gonosztett elkövetését látjuk, nem mintha az *bennünket* sértene, ami a harag esetében mindig fennáll, hanem mert a gonosztett támadást jelent az igazság és a jogosság ellen. A jogos felháborodásnak ilyen érzése töltötte el Mózest amidőn látta, hogy az a nép, amely a Szinajon állott, most egy arany borjú előtt táncol. Ez a csőcselék, amely ilyen gonosz és esztelen hálátlanságot tanúsít Istennel szemben, úgy érezte, nem méltó az isteni Törvénytáblákra.
a hegy alján. A hegy lábánál.

Ex 32,20
amelyet alkottak. Minthogy az aranyat a nép ajándékozta és követelte elkészítését, közvetve ők is alkotói voltak a borjúnak, ámbár a valóságban Áron készítette.
a víz színére szórta. A teljes elpusztításnak a jele. Deut. IX,21-ben az áll: „és bedobtam a patakba, amely lejön a hegyről”.
megitatta vele Izráel fiait. A Talmud összehasonlítja ezt az eljárást a meggyanusított asszonnyal szemben követendő szertartással (Num. V); ez az ital károsan hat mindenkire, aki bűnös, de sértetlenül hagyja az ártatlant (Áb. Zara 44a).

Ex 32,21
óriási bűnt hoztál reá. Mózes csodálkozik, hogy Áron résztvett ebben a bűnben; és magyarázatot követel.

Ex 32,22
hogy rosszra hajlik. Áron az egész felelősséget a népre hárítja.

Ex 32,24
és előjött ez a borjú. Mintha az magától jött volna ki! Áron kettős védelme, hogy kényszer és véletlen lett volna az ok; a szokásos kifogások közé tartozik, ha valami gonosztettet szépítgetni akarnak. Áron erkölcsi bátorságának hiánya Isten rosszalását vonta magára; Deut. IX,20.

Ex 32,25
hogy fékeveszett, mert fékeveszetté tette. Az Imit régi fordítása, „hogy elvadult, mert elvadította”.
gyalázatra. Isten büntetése, amit vétkük miatt rájuk ró, gyalázatukká válik a szomszédos ellenséges népek előtt.

Ex 32,26
aki az Örökkévaló mellett van. Akinek nem volt része a bálványimádásban.

Ex 32,27
Így szól az Örökkévaló. A Mechilta szerint Mózes XXII,19 törvényét alkalmazta. „Aki akármilyen istennek áldoz az Örökkévalón kívül, irtassék ki.”
kaputól kapuig. A tábor egyik végétől a másikig.
testvérét. Felszólította a levitákat, hogy öljék meg a bűnösöket karddal és még legközelebbi rokonaikat se kíméljék, ha bűnösök. A „testvér” szót sokszor használja a héber „rokon” értelmében.

Ex 32,29
Szenteljétek ma kezeteket. Szószerint: „Töltsétek meg kezeiteket” (lásd a XXVIII,41-hez szóló magyarázatot). Rendesen úgy értelmezik, hogy Lévi törzse hűségnek és buzgóságnak jutalmául kapta a szentély szolgálatának hivatalát.

áldás. Az a kiváltság, hogy az Ő szolgái legyetek.

Ex 32,30
engesztelést szerezhetek. Könyörgés által bűnbocsánatot kapok Istentől számotokra.

Ex 32,32
ha megbocsátod bűnüket. Drámai hatású elliptikus kifejezés. Ezekhez a szavakhoz hozzáértendő: „Akkor tovább akarok élni”. A feltételes mondat egyik részének elhagyása nem szokatlan a héberben.
törölj ki engem. Mózes csak népéért élt. Ha az elpusztul, akkor ő sem kíván tovább élni. „Ez a vers egyike a legszebbeknek és leghatásosabbaknak az egész Szentírásban, amely meggyőzően mutatja be Mózes szeretetét és önfeláldozását népe iránt” (Driver).
könyvedből. Amelybe be van jegyezve az emberek sorsa; v. ö. Mál. III,16 és Zsolt. CXXXIX,16.

Ex 32,33
azt törlöm ki könyvemből. Isten nem engedi, hogy Mózes szenvedjen mások helyett. A zsidóság nem ismer helyettesítést sem a büntetésben sem az engesztelésben. „Az a lélek, amely bűnt követ el, *az* haljon meg”, ha nem nyeri el a bűnbánat és jó tettek által az isteni kegyelmet.

Ex 32,34
angyalom fog járni. Az „angyal”-ra vonatkozólag lásd a XXIII,20-hoz szóló magyarázatot.
számonveszem. Moffatt: „De ha büntetni fogok, megbüntetem bűnükért”. A számonkérés napját csak elodázta; de a nép Mózes kedvéért mégis eljut az Ígéret Földjére.

Ex 32,35
sújtotta. Talán a büntetés csak később következnék be, de a Tóra már itt utal rá (Ibn Ezra).

Ex XXXIII.

1–6. A nép bűnbánata.

Ex 33,1
te meg a nép. Nem „a te néped”, mint XXXII,7-ben. Isten többé nem utasítja vissza őket.

Ex 33,2
előtted. Azaz, Izráel előtt, akinek ez a hirdetés szólt.

Ex 33,3
megsemmisítselek. Isten csak szent nép között lakozhat. A népnek új elpártolása teljes pusztulást hozott volna rá.

Ex 33,4
a baljóslatú szót. Hogy Isten szelleme nem lakozik közöttük (Rási).

Ex 33,5
és meg fogom látni. Vigasztaló kijelentés ez. Ha lemondanak ékszereikről, ezzel tanuságot tesznek engedelmességükről és a megtérésre való hajlamukról. Ha megmaradnak ebben a tisztult hangulatban, Isten megkegyelmez nekik.

7–11. Mózes és az ő „találkozás-sátra”.

Ex 33,7
vette a sátort. Az aranyborjú bűnének idejétől kezdve, amíg fel nem építették a szentélyt (Rási).

sátort. A határozott névelő használatának ellenére sem lehetett ez az אוהל מועד „a találkozás sátra”, amely XXVII,21-ben említtetik, mert az még ekkor nem létezett. Ez bizonyára a XVIII,7-ben szereplő Mózes sátrára utal, ahol Mózes fogadni szokta a népet, ha peres ügyeivel jött hozzá.
kereste az Örökkévalót. Mózes közvetítése által.
a táborhelyen kívül. Mert a tábor tisztátalanná lett az aranyborjú által és a nép bűnei folytán onnan az isteni Jelenlét *(sechina)* elszállt. De Mózes közössége Istennel nem szűnt meg most sem, mert ő nem volt részes a bűnben.

Ex 33,8
felkelt. Tisztelete jeléül.
és tekintettek Mózes után. Szemükkel követték tisztelettel.

Ex 33,9
felhőoszlop. Az isteni Jelenlét *(sechina)* (XIII,21) látható jele.
állott. Azaz, maradt.
és Isten szólott. Az „Isten” szó nincs meg a szövegben; v. ö. Ezek. II,1.

Ex 33,10
leborult. Földre borult.

Ex 33,11
színről-színre. Mint „szemtől-szembe”. Azaz, nem homályos látomásokban és álmokban, sem rejtélyes célzásokban, hanem világosan, minden kétséget kizáró módon. Bölcseink szerint „Úgy tükröződött Mózes lelkében az isteni hirdetés, mint egy tiszta tükörben” (Jebam. 49b); l. a 235. oldalt.
visszatért. Ő csak akkor hagyta el a tábort, ha szükség volt rá, hogy Istent megkérdezze. Miután ez megtörtént, azonnal visszatért a táborba.
szolgája. Kísérője; v. ö. XXIV,13.
az ifjú. A szolga, illetve a kísérő. Nem volt fiatalember. 110 évig élt. A pusztai vándorlás 40 évig tartott, a honfoglalás, illetve az ország szétosztása a törzsek között további 14 évig tartott. Eszerint 56 éves lehetett ezidőtájt. Azért nevezi a Tóra így, mert Mózest ifjú emberhez illő alázatossággal és készséggel szolgálta (Ibn Ezra). A héber *náár* szó általában nőtlen embert jelenthet (Ehrlich); ezért volt tehát módjában, hogy állandóan a sátor belsejében tartózkodjék. I. Krón. VII,27-ben szereplő geneológiai táblázatban nincs említve, hogy Józsuának gyermekei lettek volna.

XXXIII,12–XXXIV,7. Mózes imája, a második táblák és Isten tizenhárom tulajdonsága.

Miután Izráel körültáncolta az aranyborjút és a Törvénytáblák összetörve hevertek a Szinaj lábánál, Mózes újra fölment a hegyre és leborult imában Isten előtt. Negyven nap után visszatér Izráelhez és az új Törvénytáblákkal még egy mennyei magyarázatot is hoz a Törvényhez, az Isten tizenhárom tulajdonságának leírását שלש עשרה מדות, amelynek mindegyike egy-egy szinonimája Isten örök irgalmának.

Ex 33,12
akit vélem küldesz. Minthogy Mózes meg van fosztva Isten jelenlétének bizonyosságától, érzi, hogy a rárótt feladat: „Vezesd fel ezt a népet”, nagyon nehéz ahhoz, hogy vállalhassa. Ezért isteni segítségért fohászkodik.
azt mondtad. A Tóra nem mondja meg, hogy milyen körülmények között mondta Isten a következő szavakat, de föl lehet tételezni, hogy akkor mondhatta, amidőn kijelentette Isten, hogy el akarja pusztítani Izráelt, Mózest pedig „nagy nemzetté” akarja tenni (XXXII,10).
neveden ismerlek. Azaz, névszerint kiválasztottalak téged, hogy teljesítsd az Én akaratomat. Mózes ismétli ezeket az isteni ígéreteket, hogy ellentétbe állítsa azzal a reménytelen helyzettel, amelyben most van.

Ex 33,13
a te utaidat. A Talmud szerint Mózes kérése arra irányult, hogy Isten tudassa vele, milyen elvek szerint jár el az emberekkel, hogy az egyiknek boldogságot, a másiknak szerencsétlenséget ad osztályrészül; hogy megismerje Isten tulajdonságait, hogy a népet az isteni akarat szellemében vezérelje és kormányozza (Berák. 7a).
a te néped ez a nemzet. És ne nélkülözze az isteni Jelenlét ihletét.

Ex 33,14
Az én arcom színe. Héberül: *panaj.* Ez ahelyett áll, hogy „én" (v. ö. II. Sám. XVII,11). Onkelosz fordítása szerint: „az Én dicsfényem".

Ex 33,15
ne is vigy föl minket innen. Ha az isteni Jelenlét nem lehet velük viszontagságos útjukon, arra kéri Mózes Istent, hogy maradhassanak inkább a Szinaj körül, mert ez meg volt szentelve a kinyilatkoztatás által.

Ex 33,16
és különbekké válunk. Izráel kiválasztottsága csakis abban rejlett, hogy Isten közötte lakozott.

Ex 33,18
dicsőségedet. Felbátorodva a népért való könyörgésével elért eredményen, Mózes azt a kegyet kéri, hogy megláthassa „Isten dicsőségét", azaz megismerje az Ő mennyei tulajdonságait. A „dicsőséged" szó Maimonidesz szerint itt „téged" helyett áll.

Ex 33,19
jóságomat. Isten erkölcsi tulajdonságait. A szeretet és irgalom eme tulajdonságainak kinyilatkoztatása, az *imitatio dei* הדבקה במדותיו של הקב״ה magasztos elvének forrása. Ez a zsidó eszménykép, „amely a vallás egyik legnagyobb dicsősége", a Lev. XIX,2-ben levő isteni parancsra „szentek legyetek, mert szent vagyok. Én, az Örökkévaló" vezethető vissza. Izráelnek nemcsak szolgálnia, hanem utánoznia is kell Istent. A halandó ember azonban nem utánozhatja Isten végtelenségét, mindenhatóságát vagy örökkévalóságát. Lényegének az a vonása, amely az emberi felfoghatóságon kívül esik, az utánzáson is kívül esik. De ismerhetjük az Ő „jóságát" és követhetjük az *Ő irgalmának és megbocsátásának útjait.* Így pld. a könyörület isteni tulajdonság; és az ember soha sem áll közelebb az istenihez, mint amikor könyörületet gyakorol. Isten irgalmas tulajdonságai ezért a legreálisabb kapcsolatok Isten és ember között. „Ahogy Én könyörületes vagyok, légy te is könyörületes; amint Én irgalmas vagyok, légy te is irgalmas", így értelmezik bölcseink Isten utánzásának nagy parancsát (Szóta 14a).
az Irgalmas Örökkévaló néven előtted. A „név" szónak ugyanaz a jelentősége, mint III,13. és köv.-ben, Isten jellegét, lényegét jelenti.
akinek irgalmazok. Isten irgalmas azokkal szemben, akik azt megérdemlik. Hogy kik azok, az nincs határozottan megmondva; de az elpártolt és azután megtért Izráelre vonatkozik (Driver). Ugyanaz a kifejezésmód, mint IV,13-ban: „Küldj üzenetet bárki mással, akit küldeni akarsz".

Ex 33,20
Nem láthatod színemet. Mózes olyat akart látni, amit ember nem tud felfogni, amit emberi nyelv nem tud kifejezni. De kérése nem kíváncsiságból ered, hanem a 14. versben adott ígéret következménye.
amíg él. Az Imit régi fordítása: „hogy élve maradjon". A Szentírásban elég gyakori az a gondolat, hogy halandó nem láthatja Istent úgy, hogy utána életben maradjon.

Ex 33,21
a sziklán. A Szinajon.

Ex 33,23
de arcom színe nem látható. Ha Isten elvonul – esetleg tűz alakjában (lásd XXIV,17) –, Mózes védve lesz „egy sziklahasadékban". Így nem látja „az arcát", teljes megnyilvánulását az Isteni

kisugárzásnak; csak „hátulról” az utósugárzást. Természetesen nem lehet e szavak misztériumába teljesen behatolni, amelyek az isteni természet magasztos igazságait próbálják kifejezni. Ebből a részből azt a tételt vezetik le, hogy egyetlen élőlény sem láthatja Isten arcát, azaz nem foghatja fel az Ő örök lényegét, csak „hátulról”, működése után utólag tekintve, a tőle kiinduló hatások és benyomások alapján ismerhetjük meg Őt. Mint ahogy a hajó, amidőn átszeli az Óceán vizét és hullámsávot hagy maga mögött, úgy ismerhető fel Isten is az emberiség történelmében, az emberi lélekben hagyott isteni nyomokon és hatásokon.

Ex XXXIV.

Ex 34,1
Faragj magadnak két kőtáblát. Az az isteni látomás, amelyben Mózes most részesül, a szövetség megújítását jelenti Isten és Izráel között, amely az arany borjúval kapcsolatos pártütés folytán megszakadt. Ezért az eltört törvénytáblákat új táblákkal kellett helyettesíteni.

Ex 34,2
És állj készen. Még olyan embernek is, aki oly szent életet él mint Mózes, készülnie kell, meg kell tisztítania lelkét, hogy Istenével találkozzék; v. ö. XIX,10.
a hegy ormán. Ahonnan Isten a Tíz igét kihirdette (XIX,20).

Ex 34,3
Senki. Sem Áron (XIX,17), sem a vének (XXIV,9) ne legyenek vele a hegyen. Ezúttal egyedül Mózesnek kellett a kinyilatkoztatás tanújának lenni. Bölcseink megjegyzik, hogy az első törvénytáblák, amelyek anyagi és lelki természetű események kíséretében adattak át, elpusztultak. A második kinyilatkoztatás csendben folyt le, csupán egy ember jelenlétében, aki titokzatos bensőséggel közeledett Alkotójához; és ezek a táblák megmaradtak Izráel és az emberiség üdvére (Tanch. u. o. 31).

Ex 34,4
fölment. A hagyomány szerint Mózes Elúl hó elsején ment fel, negyven napig maradt a hegyen, és Tisri 10-én jött le, az Engesztelés napján, hozta meg a hírt, hogy Isten teljesen megbocsát a bűnös népnek (Tanch. u. o.).

5–7. Isten lényének kinyilatkoztatása. A tizenhárom „tulajdonság”.

Isten „útjai” most ismertté lettek Mózes előtt az Isteni Természet tizenhárom jellemző tulajdonságának kinyilatkoztatása által, melyek a 6. és 7. versben soroltatnak fel. A zsidóság nagyon óvatos az Istenfogalom definiciójánál. Ő az *„Én szóf”,* a Végtelen, a Meghatározhatatlan. A „tizenhárom tulajdonság” azonban erkölcsi terminusokban adja nekünk Isten meghatározását. A zsidó szellemi irányzatok mind megegyeznek abban, hogy ezek a jelentős és magasztos jelzők a zsidóság különleges és jellegzetes tanításait tartalmazzák. Bölcseink a 6. és 7. verset, amelyek Isten „tizenhárom tulajdonságát” tartalmazzák, minden bűnbánó ima uralkodó refrénjévé tették.

Ex 34,5
és ott állott. Az alany az Örökkévaló (Ibn Ezra, Náchmánidesz).

Ex 34,6
és hirdette. Isten kinyilatkoztatja „az Örökkévaló nevét”, azaz, jellemző tulajdonságait Mózesnek. Bölcseink szerint ebben a két versben tizenhárom különböző jelző van; de számozásuk tekintetében eltérések vannak. A mi számozásunk Rábbénu Tám, Ibn Ezra, Mendelssohn és Reggio felfogásával egyezik meg. (Rós. Hásána 17b. Tósz. s. v. שלש עשרה מדות.)
Örökkévaló, Örökkévaló. Héberül: *Adonáj, Adonáj* (I. és II.).
Adonáj Istent jelenti irgalmasságának tulajdonságában; és az ismétlést így értelmezi a Talmud: „Én

irgalmas Isten vagyok, mielőtt bűnt követ el az ember és ugyanaz az irgalmas és kegyes Isten vagyok, miután vétkezett az ember (Rós. Hásána u. o.). Ha változások történnek, azok csak a bűnös lelkületében mentek végbe; nem az Isten lényében. Ő ugyanolyan, miután az ember vétkezett, mint amilyen az ember bűnbeesése előtt volt".
Isten. Héberül: *Él* (III). A világegyetem mindenható ura, a természet és az emberiség uralkodója.
irgalmas. Héberül: *ráchum* (IV); tele érző jóakarattal az emberi gyarlóság szenvedéseivel és bajaival szemben.
és kegyelmes. Héberül: *ve-channún* (V); segít és támogat; vigasztalja a szomorút és támogatja az elnyomottat. „Az emberekben ez a két tulajdonság csak esetenként és időnként van meg. Az emberrel kapcsolatban participiumban használjuk. Az ember tehát: חונן ומרחם. (A héber participium azt jelenti, hogy az a tulajdonság, csak időlegesen lép fel. P. נוגב az aki néha-néha lop. נַגָּב aki hivatásszerűen tolvaj.) Máskép van ez Istennél. Őbenne állandó a könyörület és kegyesség, lényegének tartozékai ezek és természetének szükséges velejárói. Ezért csakis őt lehet *ráchum ve-channún*-nak nevezni (Mendelssohn).
türelmes elnéző. Héberül: *erech-áppájim.* (VI); Az Imit régi fordítása: „hosszantűrő". Nem siet a bűnöst megbüntetni, hanem alkalmat ad neki, hogy bűneit megbánja és megtérjen.
nagy a kegyelemben. Az Imit régi fordítása: „bőséges a szeretetben". Héberül: *„ráv-cheszed"* (VII); adományait és áldásait bőségesebben adja az embereknek, mint ahogy azt megérdemlik.
és az igazságban. Héberül: *ve-emesz.* (VIII); Örökké igazságosan végrehajtja kifürkészhetetlen terveit az emberiség üdvére és megjutalmazza azokat, akik engedelmeskednek akaratának. Megjegyzendő, hogy *cheszed* (kegyelem v. szeretet) előbb áll mint *„emesz"* (igazság), mint általában az egész Szentírásban; mintha azt akarná mondani: „Mindenképpen az igazat mondd, de gondoskodj arról, hogy azt *szeretettel tedd*".

Ex 34,7

Megőrzi a kegyelmet ezredízig. Héberül: *nocér cheszed la-alafim* (IX); Az Imit régi fordítása: „megtartja a szeretetet ezredíziglen", megemlékszik az ősök jótetteiről ezer nemzedéken keresztül és jutalmat és kegyet oszt a legkésőbbi utódoknak is.
megbocsátja a bűnt. Héberül: *nószé ávón* (X); kímélettel eltűri az emberek hibáit és megbocsátással helyreállítja lelkük eredeti tisztaságát. A héber itt a „bűn"-t az *ávón* szóval adja vissza; olyan bűnt ért rajta, amelyet az ember adottságai és rossz hajlama folytán követ el.
az elpártolást. Héberül: *pesá* (XI); rossz tettek, amelyek a gonoszság és az Istentől való elpártolás következményei.
vétket. Héberül: *cháttáá* (XII); hibázások, amelyek figyelmeztetésből és tévedésből erednek.
de teljes fölmentést nem ad. Héberül: *ve-nakké ló jenakké* (XIII); Bölcseink kifejtik: *venakké* „fölmentést ad – a megtérőnek"; *ló jennakké,* de nem menti fel őt – aki nem tér meg" (Jóma 86a). Isten irgalmas, kegyelmes és türelmesen elnéző; de soha sem törli el az örök és áthidalhatatlan különbséget a világosság és a sötétség között, a jó és a rossz között. Isten nem hagyhatja az ismételt gonoszságot és a rosszban való makacs megrögzöttségét teljesen büntetlenül. Az Ő jósága nem semmisítheti meg az Ő igazságérzetét, sem az erkölcsi világrendet. A bűnösnek éreznie kell tettének következményeit. A bűnnek elmaradhatatlan és pártatlan következményei azt a tudatot ébresztik az emberben, hogy nincs „véletlen" az erkölcsi világrendben. A bűnnek a büntetése eszerint nem a bosszú gondolatát tartja fenn, hanem üdvös hatással van az emberiség nevelésére.
megemlékszik… a fiakon. Az Imit régi fordítása: „megbünteti… a gyermeken". Lásd XX,5. A bocsánat nem jelenti a *büntetés* elengedését, hanem a bűn megbocsátását és a bűnös lelkére nehezedő lelkiismeretfurdalások megszűnését. A bűnös cselekedetek hatása csak a harmadik és negyedik nemzedékig érvényesül, ellenben az Ő kegye azokhoz, akik szeretik őt, ezer nemzedéken keresztül is hatással van. L. a XX,6-hoz szóló magyarázatot.

8–9. Mózes imája.

Ex 34,8
És sietett. Miután Mózes megtudta, hogy Isten tulajdonságai között az irgalom milyen fontos helyet foglal el, azonnal imádkozik Istenhez, hogy gyakorolja ezt az irgalmat Izráellel szemben is.

Ex 34,9
bűneinket. Mózes azonosítja magát a néppel, „bűneink”-ről beszél. Hasonlóképpen a zsinagógai liturgiában, különösen az engesztelés napjának bűnvallomásában, az imák többes számban állnak („vétkeztünk”, stb.); mert bölcseink figyelmeztetnek bennünket, „az egyén egyesítse minden alázatos kérését a közösségével” (Bachja b. Aser i. h.).
végy birtokodba minket. Azzal, hogy Izráel között vagy, ismerd el a népet sajátodnak.

10–26. A szövetség felújítása és feltételei.

Ex 34,10
Íme én szövetséget kötök. Mózes kérésére válaszolva Isten kijelenti, hogy ismét visszatér hozzájuk és közöttük fog lakozni.
néped. Isten csodálatos tetteket fog véghezvinni érettük és ezzel meggyőzi őket, hogy el akarja őket vezetni rendeltetésük helyére.

Ex 34,11
amit én ma parancsolok neked. Azaz, Izráelnek, mint XXXIII,2 és köv.-ben.

Ex 34,12
kelepcévé. A pogányokkal való barátkozás elkerülhetetlenül bálványimádásra vezetne és bajt hozna Izráelre. Ez többször be is következett a Bírák korában.

Ex 34,13
romboljátok le. El kell pusztítani a pogány kultusz összes helyeit.
oltáraikat. Amelyeken gyakran emberéletet is áldoztak.
oszlopaikat. Lásd a XXIII,24-hez szóló magyarázatot, amelyek körül erkölcstelen orgiákat tartottak.
bálványligeteiket. Héberül: *áséra.* Egy kanaáni istenség neve lehet. A Tel-el-amarnai levelekben szereplő nevek *(Abd-asirti, Abd-asrati)* szintén megőrizték ezt a nevet. Erkölcstelen kultuszt űztek ennek az istenségnek oltárainál. A fóniciai nyelvben ez a szó „szentélyt” vagy „kápolnát” jelent. Éppenúgy mint az asszír *asirtu,* v. *asru.* Talán az Ezra (V,3.9) könyvében és az elefantinei aram papirusokban előforduló אשרנא-val is összefüggésben van.

Ex 34,14
neve. Azaz, jellege (v. ö. XXXIII,19).
féltve őrködő Isten. Lásd a XX,5-höz szóló magyarázatot.

Ex 34,15
tévúton járnak. A héber nyelv a bálványimádást az erkölcstelenséget jelentő (זנה) igével jelzi. Azzal lehet ezt megmagyarázni, hogy a bálványimádás kultuszai gyakran erkölcstelen szokásokkal jártak együtt.
és te ennél az ő áldozatából. Pogány áldozat húsából enni, ugyanannyit jelent, mint megtagadni az Egyistent, mivel az áldozással természetesen más kultuszbeli cselekedetek voltak összekötve és aki ezekben résztvett, annak a vallásnak követője lett.

Ex 34,16
és lányai közül feleségeket vennél. A vegyesházasságok veszélyét szellemi szempontból már az ősatyák felismerték (Gen. XXIV, és XXVIII). Kiemeli még a Szentírás más helyeken is (Deut. VII,3 és köv.; Józs. XXIII,12; Bir. III,6; l. m. Nech X,31). A veszély, noha más formában, még ma is fennáll. Minden zsidó gyermeket úgy kell nevelni, hogy része maradjon Izráel közösségének, hogy folytassa Izráel művét és hogy ifjúságának és férfikorának őszinte eszménye legyen *zsidó*

tűzhely alapítása. Ha ez megtörténne, akkor sokkal ritkábbak lennének a vegyesházasságok, amelyek mind az egyén, mind a közösség szempontjából károsak. A zsidóság elvárja, hogy fiai és lányai kötelezve érezzék magukat – még ha ez a kötelesség mély érzések feláldozásával jár is –, hogy tartózkodjanak olyan életutaktól, amelyek aláássák Izráel jövőjét. Nem is beszélünk arról, hogy a vegyesházasságok mily nagy és nem indokolatlan ellenzéssel találkoznak napjainkban más népek részéről is. „Minden zsidó, aki a zsidó közösségen kívül akar házasságot kötni, önmagát olyannak tekintheti, mint aki előkészíti az utat a pusztulás számára, amely népének végzetes és helyrehozhatatlan szerencsétlensége lenne” (M. Joseph).

Ex 34,17

Öntött bálványokat. Az előbbi versekben az „oszlopok” és az „ásérák” elpusztítását írta elő a Tóra, most pedig az ezüstből és aranyból öntött bálványok ellen fordul (XX,23).

18–26

Az itt következő parancsolatok kizárólag az Isten és ember közötti viszonyra vonatkoznak. Mert a szövetséget nem az embertársak iránti kötelességek elhanyagolásával szegték meg, hanem azzal, hogy hűtlenek lettek az Istennel kötött szövetséghez.

Ex 34,18

A kovásztalan kenyér ünnepét. Arra emlékeztet, hogy Izráel szabadságát és nemzeti létét Isten megváltó hatalmának köszönheti. Ennek az emléke megóvja Izráelt attól, hogy más istenek után tévelyegjen.

Ex 34,19

első ellés. Lásd a XIII,12 és a XXII,28 köv. Ibn Ezra helyesen jegyzi meg, hogy ezt a törvényt itt azért említi, mert összefügg az egyiptomi kivonulással. Az izraeliták elsőszülöttjeinek megkímélése (XII,13) az emberek és állatok elsőszülötteinek Istennek szentelésénél említtetik; lásd XIII,2 köv. és 15.

Ex 34,20

bárránnyal. Lásd XIII,13.

senki se jelenjék meg. V. ö. XXIII,15. Ezeket a szavakat *peszachra, sábuothra és szukkótra* is vonatkoztatják (a 22. vers és köv.).

Ex 34,21

a hetedik napon. Lásd XX,8; XXIII,12. A szombat megőrzése szintén emlékeztet Istenre, mint a mindenség teremtőjére és Izráel megszabadítójára Egyiptomból.

szántás és aratás idején. Még abban az időszakban is, amikor sürgős munka van a mezőn és az izraelita úgy érzi, hogy életszükséglete megszakítás nélküli munkát követel szombati nyugalom nélkül, még akkor sem szabad megszegnie a szent napot.

Ex 34,22

a hetek ünnepét. Lásd XXIII,16-hoz. Ugyanígy nevezi Deut. XVI,9–10-ben: „Hét hetet számoljál attól fogva, hogy kezdenek sarlót vinni a gabonába, kezdj el számlálni hét hetet. És tartsd meg a *hetek ünnepét…*”

az évnek fordulóján. Ha az évet mezőgazdasági beosztás szerint számítjuk, az őszi betakarítás jelenti a végét.

Ex 34,24

nem fogja senki megkívánni országodat. Isten meg fogja védeni otthonunkat ellenségtől, amely megragadhatná az ilyen kedvező alkalmat, hogy az otthon maradt nőket és gyermekeket megtámadja.

Ex 34,25

Kovászos kenyér fölött. Lásd XXIII,18.

Ex 34,26

ne főzd a gödölyét. Lásd a XXIII,19. szóló magyarázatot.

27–28. A második táblák.

Ex 34,27
ezeket az igéket. A 11–26 verseknek a tartalmát, ami a szövetség megújításának a feltétele volt.

Ex 34,28
negyven napon. Ez az idő a felmenésétől számítódik, ami a 4. versben van említve.
a szövetség szavaival. (Ibn Ezra): Mózes írta le ezeket a parancsolatokat, míg a Tíz igét a második táblákra Isten maga véste rá; lásd az 1. verset és Deut. X,1. A héber אֶת szócska itt azt jelenti „-val, -vel”. Máskülönben mindkét kifejezés elé ki kellene azt tenni.
Ebből a versből kiindulva Goethe 1773-ban azt az ötletet vetette fel, hogy a 14–26. versekben előforduló szabályokat tíz törvényre lehetne osztani és ez a tíz törvény lenne az eredeti Tíz ige! Később, érettebb éveiben (Dichtung und Wahrheit XII) úgy beszélt erről az ifjúkori állításáról, mint „egy szeszélyes megjegyzésről”, amely hiányos ismeretből fakadt. Azóta azonban Wellhausen és más bibliakritikusok feltámasztották az ifjú Goethe gyerekes ötletét a második Tíz igéről; és az „erkölcsi” Tíz igéről beszélnek megkülönböztetésül az úgynevezett „rituális” Tíz igétől, ami ebben a fejezetben van meg. Más neves kutatók azonban felismerik az elbeszélés világos szándékát, amely az 1. versben van leszögezve. („Ráírom a táblákra az igéket, amelyek az első táblákon voltak, amelyeket összetörtél.”)
Azonkívül arra is rámutatnak, hogy a 14–26. versekben levő parancsokat csak önkényes és erőszakos módon lehet úgy rendezni, hogy azoknak száma éppen tíz legyen.

29–35. Mózes arcának sugárzása.

Ex 34,29
a bizonyság két táblája. Mint XXXI,18-ban.
nem tudta. Nem tudta, hogy az isteni fénytől ragyogott az arca. A legnagyobb egyéniségek nincsenek tudatában nagyságuknak.
sugárzott. A héber קרן tő vagy fénysugárzást, vagy (ami gyakoribb) szarvat jelent. A Vulgata úgy fordítja, „arcán fény-szarvak nőttek”. A középkori művészek, Michel Angelo is, ezért tévesen szarvakkal ábrázolták Mózest.
mivel beszélt Vele. Az Istennel való érintkezés megtölti a lelket isteni sugárzással.

Ex 34,31
És szólította. Hogy megnyugtassa őket.
visszatértek hozzá. Ebből következik, hogy félelmükben előbb eltávolodtak.
szólott hozzájuk. Elmondotta nekik, amit Isten a hegyen megparancsolt.

Ex 34,32
mindazt, amit az Örökkévaló beszélt vele. T. i. a szövetség új megerősítését, amelynek beteljesítéseképpen az Ő jelenléte el fogja kísérni a népet.

Ex 34,33
leplet. A sugárzás összefüggött az istenivel, ezért nem volt szabad azt profanizálni.

Ex 34,35
Izráel fiai látták. Igen mély benyomást tett a népre, midőn látták arcának sugárzását.

X. Vájjákhél.
(XXXV–XXXVIII,20.)

Ex XXXV.

Itt kezdődik Exodus könyvének utolsó része, amelyben a szentély felépítésének elvégzéséről van szó. A Szentírás pontosan leírja mily nagy szeretettel és pontossággal vitték keresztül az utasítást.

Ex 35,1
És egybegyüjtötte. Bölcseink feltételezik, hogy Mózes nem késlekedett a munka megkezdésével, Tisri 10-ikén az Engesztelés napján érkezett le a hegyről és másnap, Tisri 11-én azonnal összehívta a gyülekezetet, hogy nekilássanak a munkának.
egész gyülekezetét. A szentély építése minden izraelitának ügye volt.

2–3. A szombat.

Ex 35,2
szent nap. Szószerint: szentség. Isten figyelmeztette Mózest, hogy a szombat szentségét még a szentély építésével kapcsolatosan sem szabad megszegni (XXXI,13 köv.), Mózes ezt megismétli a gyülekezet előtt.

Ex 35,3
Ne gyujtsatok tüzet. Egyes zsidó szekták úgy értelmezték ezt a parancsot, hogy világítást vagy tüzet szombaton egyáltalán nem szabad *élvezni.* Sötét és fűtetlen szobában tartották a szombatot. Bölcseink azonban ezt csak a sütésre és főzésre vonatkoztatják. A mannával kapcsolatosan már elrendelte a Tóra, hogy pénteken kell mindent megsütni és megfőzni (XVI,23).
lakóhelyeiteken. Ez kizárja a szentélyt. A lámpa és az oltár tüzét ott szombaton is ébren tartották.
szombatnak napján. Ünnepnapokon (kivéve az Engesztelés napját, amely a „szombatok szombatja”) szabad tüzet gyujtani.

Ex 35,6
Megfelel XXV,4–7-nek.

Ex 35,10
bölcsszívű. Lásd XXVIII,3.

Ex 35,11
A hajlékot. Lásd XXVI,1.
borítóját. Lásd XXVI,14.

Ex 35,12
ládát. Lásd XXV,10–22.
a takarófüggönyt. A szentekszentjével szemben (XXVI,31).

Ex 35,13
Az asztalt. Lásd XXV,23.
a színkenyeret. Lásd XXV,30.

Ex 35,14
világító menórát. Lásd XXV,31.
olajat. Lásd XXVII,20.

Ex 35,15
a füstölőszer oltárát. Lásd XXX,1.
a kenet olaját. Lásd XXX,23 köv.
füstölőszereket. Lásd XXX,34 és köv.
függönyét. Lásd XXVI,36.

Ex 35,16

Az égőáldozati oltárt. Lásd XXVII,1.
a medencét. Lásd XXX,18.

Ex 35,17
vászonfalait. Lásd XXVII,9.
az udvar kapujának takaróját. Lásd XXVII,16.

Ex 35,18
szögeit. Lásd XXVII,19.
köteleiket. Ezek nincsenek külön említve a megfelelő fejezetekben, de ha már szögekről beszélt, magától értetődő, hogy köteleknek is kellett lenniök.

Ex 35,19
A szolgálati ruhákat. Lásd XXXI,10.
a szent ruhákat. Lásd a XXVIII. fejezetet.

20–29. A nép válasza.

Ex 35,20
egész gyülekezete. Mindenki szívesen hajlandó volt résztvenni a szentély építésében.

Ex 35,21
akiket erre indított a szívük. V. ö. XXV,2. Mózes rábízta magát a nép lelkesedésére; önkéntes adományokra, nem kellett adót kivetnie.

Ex 35,22
a férfiak és nők egymásután. Noha semmit sem kértek tőlük, szívesen odaadták ékszereiket.
ékszercsattot. Vagy „karperecet” (Rási).
öveket. A héber *kúmaz* szó még csak Num. XXXI,50-ben fordul elő.

Ex 35,27
a fejedelmek. A törzsek főemberei.

XXXV,30–XXXVI,2. A szentély művészeinek kijelölése.

Ezek a részek nagyobbára megegyeznek XXXI,1–6-tal.

Ex 35,30
az Örökkévaló elhívta nevén. A művész „elhivatott”; azaz veleszületett tehetséggel ruháztatott fel feladatához, Isten kijelölte művészi hivatására. Bölcseink úgy magyarázzák ezeket a bevezető szavakat: „az Örökkévaló elhívta”, hogy Becalél kijelöléséhez e fontos feladat végzésére még a közösség jóváhagyása is szükséges volt, mert nem lehet a közösség fölé vezetőt rendelni annak beleegyezése nélkül (Berák. 55a).
Húr. Bölcseink szerint azonos azzal a Húrral, aki XVII,10-ben és XXIV,14-ben szerepel, akit a hagyomány szerint a nép meggyilkolt, mert ellenszegült a népnek az aranyborjú készítésénél (Szanh. 69b).

Ex 35,31
isteni szellemmel. Ez a Szentírás szerint minden emberi tehetség forrása. Pl. Gen. XLI,38 a szervezőtehetségnek és itt Becalél művészi képességének.
bölcsességgel, értelemmel és tudással. Hogy művészi képességeit kifejthesse, részint azáltal, hogy nagy tudása és kiváló szakképzettsége van, részint pedig Isten által sugalmazott ihlete és találékonysága által.

Ex 35,32

hogy terveljen terveket. Minden igaz művészetnek egy alapvető gondolat az indítéka és a művészek így az emberiség nagy gondolkodói közé tartoznak. Ezt a 19. századnak egyik kiváló festője helyesen így fejezte ki: „Az én szándékom nem annyira az volt, hogy olyan képeket fessek, amelyek kellemesen hatnak a szemre, hanem hogy nagy gondolatokat fejezzek ki, amelyek megragadják a képzeletet és a szívet és lángra lobbantják az emberek jobb és nemesebb érzéseit. Sőt úgy képzelem, hogy a jövőben a művészet úgy fog beszélni, mint a magas színvonalú költészet, azon az ünnepélyes és fenséges nyelven, amelyen a héber próféták szólottak a zsidó néphez, nemes lelkületet követelve, a legélesebben elítélve az egyes ember vétkeit és mély meggyőződéssel visszatartva őket az erkölcs és kötelesség elleni vétkektől" (F. W. Watts).

Ex 35,33

tervező munkában. Megszoktuk, hogy az isteni ihletet szavakban kifejezhető gondolatokra korlátozzuk. A bibliai felfogás szerint, aki ércet vagy anyagot formál vagy művészi faragványokat készít vagy drágaköveket csiszol, az is Istentől ihletett művet hoz létre.

Ex 35,34

hogy másokat is tanítson. Az igazi művésznek meg van az a képessége, hogy másoknak művészi ösztöneit fejlessze. Az a világosság, amely nem tud más világosságot gyujtani, csak gyenge fényű mécses. De ולהירות, „tanítani" szónak tágabb értelme is van. A művészet feladata, hogy tanító és nemesítő hatása ne csak más művészekre, hanem az egész emberiségre hasson.

Dán törzséből. Becalél Júdához, a vezető törzshöz tartozott: Oholiáb egy kisebb törzshöz. A Midrás szerint ez a választás jellemző volt. Isten szolgálatában a nagynak és kicsinynek együtt kell dolgoznia (Rási; Tanch. u. o. 4).

Ezeknek a verseknek helyes felfogása és méltánylása helyesbítheti a zsidóságnak a művészetekhez való viszonyáról elterjedt téves felfogásokat. Gyakran hallhatjuk azt a véleményt, hogy a zsidóságban nincs művészet; hogy a zsidóból hiányzik az esztétikai érzés; és hogy ez nagyjában megfelel a második parancsolat befolyásának, amely megakadályozta a képzőművészet fejlődését Izráelben. A zsidók és a zsidóság védői rendesen azzal érvelnek, hogy a zsidóságnak abban rejlett a hivatása, hogy az istenfogalmat az érzéki fölé emeljék és az istenit kizárólag szellemi fogalomnak tekintsék. A művészet fejlesztése valóban nem tartozott Izráel elsőrangú feladatai közé. Mert míg Görögország egyik legfőbb történeti hivatása a szépség eszméjének ébrentartása, addig Izráelé az Egyistenhit, ennek az egész emberiségre kiható egyetemes eszménynek és az igazságosság, a minden emberfiára kiterjedő korlátlan szeretet és együttérzés gondolatának ápolása, a társadalmakon, nemzeteken és fajokon túl is az együttműködés gondolatának ébrentartása. Volt azért a zsidóságban érzék a művészet iránt is, még ha nem is ez volt kultúrájuk legjelentősebb eleme. Sem ellenség sem barát nem méltányolja eléggé az adott tényeket. A fajok között a valóságban nem létezik olyan éles határvonal, mint ahogyan ezt sokan képzelik. Sokan elismerik, hogy maga a görög művészet is sémi eredetű; és sémiták sok kiváló műremeket alkottak a képzőművészet terén. És a költészet maga nem egyik ága-e a művészetnek? Bizony a Zsoltárok könyve, Jesája és Jób bármely más irodalom remekeivel felveheti a versenyt. És ez nemcsak a bibliai korszakra áll. Talmudi mestereinknek is kiváló érzékük volt a szép iránt. Külön áldásmondást írtak elő arra az esetre, ha az ember szép fát vagy állatot pillant meg, vagy ha a tavasz első virágait veszi észre. Egyesek közülük a Teremtés összességét a szépség kinyilatkoztatásának tekintették és Istenről úgy beszéltek, mint a páratlan művészről. A legnagyobb művész minden kor zsidó bölcsei szerint nem az, aki a legnagyobb mester önmagának kifejezésében, hanem az, aki a legnagyobb önmagának legyőzésében; aki a saját lelkét szentéllyé alakítja. Ez a felfogás kissé idegenszerű mai emberek számára. A mai kor egyik legszomorúbb jelensége a művészettel való visszaélés az ifjúság megrontására. A művészet isteni ajándék és isteni értelemben kell vele bánni. „Ha a héber szellem győz a görög felett, elveszi annak pogány értelmét, úgyhogy annak igazi szépsége megszabadul a barbár és istentelen elemektől" (Solomon J. Solomon).

Ex XXXVI.

Ex 36,1
bölcsességet és hozzáértést adott. Bölcseink egyik paradox mondása szerint „Isten csak annak ad bölcsességet, akiben már megvan. Ők már bölcsek voltak, azaz már megvolt bennük a szükséges művészi tehetség és Isten megadta nekik a hozzávaló ügyességet (Berák. 55a).
teljesen úgy. Héberül: *löchól.* Az Imit régi fordítása: „mind a szerint”.

Ex 36,2
hogy közeledjenek. Hogy résztvegyenek a munkában.

3–7. A nép bőkezűsége.

Ex 36,3
Mózestől. Szószerint: „Mózes elől”. (Az Imit régi fordítása.) Úgy kell elképzelni eszerint, hogy a nép adománya fel van halmozva Mózes előtt és a művészek elviszik onnan azt, ami munkájukhoz szükséges.

Ex 36,4
akik végezték. Szószerint: „akik elkészítik” (az Imit régi fordítása).

Ex 36,7
elég… és még maradjon is. Ifjak és vének, előkelők és szegények szívében egyaránt égett a szent lelkesedés. Annyit ajándékoztak, hogy az meghaladta a szükségletet.

8–19. A szőnyegek.

Megfelel XXVI,1–11.14-nek.

20–34. A fa-váz.

Megfelel XXVI,15–29-nek.

35–38. A függönyök, a sátor bejáratának takarója és az oszlopok.

Megfelel XXVI,31 köv.-nek.

Ex 36,38
pántjaikat. Az Imit régi fordítása: „abroncsaikat”. A párhuzamos részben (XXVI,37) az áll: „vond be ezeket (t. i. az oszlopokat) arannyal”. A szóbeli utasításokon kívül a Szinajon Mózesnek megmutatta Isten az összes tárgyak mintáját is. Ezért sok utasítás nincs teljesen részletezve. Fel kell tételeznünk, hogy ezeket általánosságban kell érteni és Mózes tudta, hogy nem kellett az oszlopokat teljesen bevonni arannyal, hanem csak tetejüket, amint ezen a helyen olvassuk.

Ex XXXVII.

1–9. A frigyláda.

Megfelel XXV,10–15.18–20-nak.

10–16. Az asztal.

Megfelel XXV,23–29-nek.

17–24. A menóra.

Megfelel XXV,31–39-nek.

25–29. A füstölőszer-oltár és a kenetolaj.

Megfelel XXX,1–5-nek.

Ex XXXVIII.

1–8. Az égőáldozati oltár és a mosdómedence.

Megfelel XXVII,1–8 és XXX,18–21-nek.

Ex 38,8

tükreiből. Ezek fényezett rézből készültek. Rabbinikus hagyomány szerint Mózes először vissza akarta utasítani a felajánlott tükröket, mert azok a női hiúság szolgálatában álltak, de Isten figyelmeztette őt, hogy az izraelita nők megosztották férjük szenvedéseit az egyiptomi rabszolgaságban és mindent megtettek, hogy férjüket a szomorú helyzetben felvidítsák. Mózes ezért beleegyezett, hogy elfogadja a tükröket, de a fémet a mosdómedencéhez használta és nem a tulajdonképpeni sátor építéséhez (Tanch. u. o. 9).
akik ott összesereglettek. Vagy „akik imádkozni jöttek” (Onkelosz). A jámbor asszonyok, akik felajánlották a tükröket Istennek odaadásuk jeléül, összesereglettek a frigysátor bejáratánál, hogy imádkozzanak (Ibn Ezra).
a találkozás sátoránál. Ez vagy Mózes sátra (XXXIII,7), vagy a szentély. Ha az utóbbit értjük rajta, akkor ez itt anticipáció, mert a szentély ekkor még nem volt készen.

9–20. Az udvar.

Megfelel XXVII,9–19-nek.

XI. Pekúdé.

Ex XXXVIII.

Aprólékos gondossággal írják le Exodus e fejezetei a szentélyépítés utolsó fázisait. E fejezet 21–30 versei a felhasznált értékes fémeket sorolják fel.

Ex 38,21

a bizonyság hajlékának. Ez az elnevezés onnan ered, hogy a Tíz igét tartalmazó táblákat ott helyezték el; v. ö. XXV,16.
a leviták munkájával. Vagy: a leviták szolgálata. (Az Imit régi fordítása.)
Itámár. A frigysátor főfelügyelője (Num. IV,28).

Ex 38,22
Becalél. Ebben és a következő versben kifejezi a Tóra elismerését a két főépítésznek lelkiismeretes munkájáért.

Ex 38,24
kikkar. Lásd a XXV,39-hez szóló magyarázatot. Egy kikkar 3000 sekelnek felelt meg.
a szent sekel szerint. Lásd a XXX,13-hoz szóló magyarázatot. Az egész felhasznált aranymennyiséget kb. 160.000 angol fontra értékelik.

Ex 38,25
megszámláltjainak. V. ö. XXX,12 köv. Az ezüst súlya 301.775 sekel volt; és minthogy minden felnőtt férfi egy fél sekelt adott, a számuk 603.550-re rúgott (I. Num. I,46). Lekerekítve 600.000-re (I. Num. XI,21).

Ex 38,27
talapzatainak megöntésére. Lásd XXVI,19-hez szóló magyarázatot.

Ex 38,29
réz. A réz mennyisége kb. 3 tonna volt.

Ex 38,30
rézoltárt. Itt nincs említve a mosdómedence, amely szintén rézből volt. Ennek az az oka, hogy az ahhoz való fém külön forrásból származott; lásd a 8. verset fent.

Ex XXXIX.

1–31. A papok ruházata.
2–7. Az éfód.

Megfelel XXVIII,6–12-nek.

Ex 39,3
Kinyujtották ugyanis az aranylemezeket. Ez a vers nem fordul elő a párhuzamos részben. Megmagyarázza, hogyan használták fel az aranyat a ruházat készítésénél.

8–21. A melldísz.

Megfelel XXVIII,15–28-nak.

22–26. Az éfód köpenye.

Megfelel XXVIII,31–34-nek.
sodrott bisszusból. Szószerint: sodrottan. (Az Imit régi fordítása.)

27–29. A köntösök és süvegek.

Megfelel XXVIII,39–42-nek.

Ex 39,28
a magas díszsüvegeket. Vagy a „magas süvegek díszét”. Ezek az egyszerű papok számára készültek, míg a turbánszerű *micnefet* a főpapé volt.

30–31. A szentség koronája.

Megfelel a XXVIII,36 köv.-nek.

Ex 39,30
a szentség koronájának. A párhuzamos szövegben ez a kitétel nem szerepel. Azonos az aranylemezzel.

32–43. A mű összegezése.

Ex 39,33
És elhozták a hajlékot Mózeshez. Az egyes darabokat. Az egymáshoz fűzés feladatát és különböző alkatrészek, illetve felszerelési tárgyak elhelyezését a megfelelő helyekre Mózes személyes utasítására végezték (XL,1).

Ex 39,37
a felszerelés mécseseit. Az Imit régi fordítása: „az elrendezés mécseseit”.

Ex 39,40
összes felszereléseit. Lásd XXVII,19-hez szóló magyarázatot.

Ex 39,42
Izráel fiai. Itt elismeri a Tóra a névtelen adakozóknak és munkatársaknak érdemeit, akik Becalél és Oholiáb munkáját lehetővé tették.

Ex 39,43
és megáldotta őket. Azzal fejezte ki háláját, hogy áldást kért rájuk. Az idő rövid volt, a feladat igen nagy és igen nehéz, de a dolgozók a szent lelkesedéstől és buzgalomtól áthatva örömmel végezték az elvállalt munkát. Mózes nem a szent vállalkozás kezdetén oszt áldást. Minden kezdet könnyű, de a befejezés, amilyen ritka, olyan nehéz. A hagyomány szerint a XC. zsoltár („Ima Mózestől”) Mózesnek tulajdonítható és ebből az alkalomból készült. Figyelemre méltóak a zsoltár utolsó szavai: „S legyen az Úrnak a mi Istenünknek kelleme mi rajtunk, s kezeink munkáját szilárdítsd meg nálunk, s kezeink munkáját, szilárdítsd azt meg” (Tószefta Menach. VII,8; Széder Ólam r. 6. fej. végén).

Ex XL.

1–33. A szentély felállítása.

Ex 40,2
Az első Újhold-napon. Az egyiptomi kivonulás utáni második évben (17. v.). Kilenc hónap telt el azóta, hogy a Szinajhoz érkeztek (XIX,1). A szentély tulajdonképpeni építése kb. négy hónapig tartott.

Ex 40,3
és függeszd föl a láda elé a függönyt. Lásd XXVI,33.

Ex 40,4
és rendezd el felszerelését. Az Imit régi fordítása: „rendezd el rendjét”. Lásd XXV,29 köv.

Ex 40,5
aranyoltárt. A szentély berendezésének elhelyezéséről lásd a XXVI,35-höz szóló magyarázatot.

Ex 40,6
a találkozás sátora hajlékának ajtaja elé. Azaz, az udvarba.

Ex 40,7
a medencét. Lásd XXX,18.

Ex 40,8
az udvart. Lásd XXVII,9 köv.

Ex 40,9
a kenet olaját. Lásd XXX,26–28.

Ex 40,12
És vezesd. Lásd XXIX,4 köv.; XXX,30.

Ex 40,15
fölkenetésük. Csak a főpapot kenték fel minden esetben, amidőn beiktatták hivatalába. A többi papoknál elegendőnek tartották, hogy felkenték az első papokat, Áron fiait. Az egyszerű papoknál a következő korokban abból állott a felszentelés, hogy a papi köntösbe beöltöztették őket.
örök papi tisztségük. A papi tisztség Áron családjában öröklődött.

Ex 40,16
akként cselekedett. A frigysátor felépítésére vonatkozó parancs teljesítését a következő versekben mondja el a szöveg. Áron fiainak beiktatását pedig Lev. VIII. beszéli el.

Ex 40,20
a bizonyságot. A Tíz ige tábláit. A hagyomány szerint az első, összetört táblák darabjait is elhelyezték a frigyládában. Ebből származtatják azt az elvet, hogy még az olyan tudóst is, aki valamely betegség vagy megöregedés következtében elvesztette emlékező tehetségét, tisztelni kell. לוחות ושברי לוחות מונחין בארון (Berák. 8b; Baba Batra 14b.)
a rudakat a ládán. Ezeket nem távolították többé el a ládáról (XXV,15).

Ex 40,27
És füstölögtetett rajta. Mózes végezte ezt és a többi papi feladatot a felszentelés hetében, amíg Áront és fiait fel nem szentelte.

34–38. A felhő a találkozás sátra felett.

Ex 40,34
a borulat. Mint XIII,21-ben és XXIV,15-ben. Felhő takarta be „az Örökkévaló dicsfényét”. A nép számára ez látható jelképe volt Isten jelenlétének.
az Örökkévaló dicsfénye. Lásd XXIX,43. Mivel Isten nem testi fogalom, ez csak az Ő jelenlétének *(sechina)* szellemi megnyilatkozása lehetett a találkozás sátrában.

Ex 40,35
betöltötte a hajlékot. Helyeslésének pecsétjét tette arra a munkára, amely most fejeződött be.

Ex 40,36
útnak indultak. A felhő még egy másik célt is szolgált: jelezte, mikor álljanak meg és mikor induljanak tovább vándorlásaik folyamán.

Ex 40,38
tűz. Azaz, tűzfény volt a felhőben éjjel (v. ö. Num. IX,15. köv.). A tűz nélkül a felhőt éjjel nem lehetett volna látni.
Exodus könyve így a XXIX,43.45-ben adott igéret teljesülésével zárul. Mózes kérése eredményes volt. Isten védő és megszentelő jelenléte népének közepette vezérelheti őket rendeltetésük helyére.

A Frigysátort, miután végigkísérte Izráelt pusztai vándorlásain, a Szentföldön valószínűleg először Gilgálban állították fel (Józs. IV,19), Józsua halála előtt pedig Silóban. (Józs. XVIII,1). Itt maradt a birák korszakán keresztül, mint nemzeti szentély (Bir. XVIII,31; I. Sám. IV,3). Külseje azonban ebben a korban kissé megváltozott és a bejárati függönyöket úgy látszik kapuk helyettesítették (I. Sám. III,15). Éli korszaka után Nóbba (I. Sám. XXI,1–9), majd innen Dávid idejében Gibeónba került (I. Kir. III,4). Salamon pedig Gibeónból Jeruzsálembe vitte (I. Kir. VIII,4). Midőn Salamon temploma felépült, a pusztai frigysátor befejezte feladatát: a Szövetség ládájának megvédését Izráel vándorlásai alatt. Akkor teljesedett be az az ígéret, hogy az Örökkévaló kiválaszt magának egy helyet, ahol megőrzik az Ő nevét és végzik az Ő szolgálatát.

Zsidó szokás szerint, a Tóra mindegyik könyvének befejezésekor a zsinagógában, a gyülekezet חזק חזק ונתחזק „légy erős, légy erős, és erősítsük egymást” felkiáltással jelzi a könyv végét. Ez nem egyéb mint visszhangja a régi harcosok szavainak: „Légy erős és erősödjünk népünkért és Istenünk városaiért” (II. Sám. X,12). „Légy erős” t. i. végrehajtani azokat a törvényeket, amelyek az éppen befejezett könyvben foglaltatnak.
A Masszóra megjegyzi, hogy Exodus verseinek száma 1209, szidrái száma *(parasijjóth)* 11; a *szedárim,* kisebb bekezdések száma a hároméves-ciklus szerint 29, fejezeteinek száma 40.

MÓZES HARMADIK KÖNYVE • LEVITICUS

Neve. Mózes harmadik könyvének legrégibb neve תורת כהנים „A papok tana”, t. i. az a könyv, amely a papság tevékenységét és a papok kötelességeit írja elő. Ma általában „Vájjikrá”-nak nevezik, mivel ez a héber szöveg első szava. A „Leviticus” elnevezés a Septuagintából ered.
Alapgondolatai. Leviticus könyvének alapgondolata azon magasztos célkitűzés megvalósítása, amelynek lényege a szinaji kinyilatkoztatással kapcsolatban e szavakba van foglalva: „És ti lesztek számomra papok birodalma és megszentelt nép” (Ex. XIX,6). A könyv első fele az áldozatokkal foglalkozik és azokkal a törvényekkel, amelyek biztosítják Izráel papi jellegét; a második fele a szentséggel és az emberi élet megszentelésével.
I. Az áldozat. Az istenimádás legprimitívebb formáinak tanulmányozása bizonyítja, hogy az állatáldozat emberemlékezet óta jóformán az összes emberfajoknál ismeretes volt. Ezért vált szükségessé, hogy az istentiszteletnek ezt az általánosan elterjedt formáját magasabb szellemi színvonalra emeljék (Maimonidesz). Ez meg is történt a Leviticusban. Minden kuruzslást és varázsformulát kiküszöböltek az áldozati kultuszból és minden bálványimádással kapcsolatos elemtől vagy szentségtelenségtől tudatosan megtisztították. Ha eltekintünk a ritka kivételektől (Lev. V,1.20–26; v. ö. még Misna Keritóth II,2), láthatjuk, hogy a szándékos bűnök kiengesztelése nem tartozik az áldozat hatáskörébe; és minden esetben kell, hogy a bűnbánat és a bűn jóvátétele megelőzze az áldozatot. (Tószefta Jóma V,9; Misna u. o. VIII,8; az egész kérdés ill Guttmann M., Erec Izráel a Midrásban és a Talmudban; [héb.] 110 és köv.) Ennek következtében, ha vannak is hasonlatosságok Izráel és más régi népek áldozatai között, sokkal jelentősebbek ezeknél az eltérések, amelyek megállapíthatók és amelyek a Bibliában elrendelt áldozatokat alkalmas eszközzé tették magasrendű vallási eszmék és igazságok kifejezésére. Az *égőáldozat* azt jelképezte, hogy az egyén aláveti magát Isten akaratának; a *békeáldozat* hálaadás Isten bőkezűségéért és irgalmasságáért; a *bűnáldozat* a bűnbánatot juttatja kifejezésre, amelyet az ember érez amiatt, hogy letért Isten útjáról, és egyben azt a szilárd elhatározást fejezi ki, hogy az áldozatot bemutató ki akar engesztelődni Istenével. Az *egész községért bemutatandó áldozatok* pedig azt a fontos gondolatot domborítják ki, hogy a község összes tagjai szent testvériségben együvé tartoznak és ezáltal a nemzetben ébren tartják küldetésének tudatát. Világos tehát, hogy azok a szellemi és erkölcsi célkitűzések, amelyek az áldozatokban kifejezésre jutnak, minden időkre a vallás alapgondolatai közé tartoznak.